

Державний заклад
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені К. Д. УШИНСЬКОГО»

На правах рукопису

Рєпнова Тетяна Петрівна

УДК 159.922.7(043.3)

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ
КУЛЬТУРИ ЕМОЦІЙ ПІДЛІТКІВ**

19.00.07 – педагогічна і вікова психологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Науковий керівник:
Чебикін Олексій Якович,
доктор психологічних наук,
професор, дійсний член
НАПН України

Одеса – 2011
ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМА КУЛЬТУРИ ЕМОЦІЙ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ	13
1.1. Узагальнення основних підходів щодо розуміння психологічного змісту культури емоцій	13
1.2. Систематизація ознак, що характеризують культуру емоцій підлітків...41	41
Висновки до першого розділу.....	54
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ ЕМОЦІЙ У ПІДЛІТКІВ.....	56
2.1. Розробка та визначення методів дослідження.....	56
2.2. Результати емпіричних досліджень	67
2.2.1. Аналіз первинних даних, що характеризують психологічні особливості вираження культури емоцій у підлітків	67
2.2.2. Особливості різниць у показниках культури емоцій підлітків з урахуванням їх віку та статі	86
2.2.3. Прояв рис характеру підлітків з різним рівнем культури емоцій.....	121
2.2.4. Факторна структура показників, що детермінують культуру емоцій.....	120
2.2.5. Типологія особистісних проявів культури емоцій.....	136
Висновки до другого розділу.....	152
РОЗДІЛ 3. РОЗРОБКА ТА АПРОБАЦІЯ ПРОГРАМИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ ЕМОЦІЙ ПІДЛІТКІВ	159
3.1. Вихідні принципи, побудова програми та її основний зміст.....	159
3.2. Апробація запропонованої програми розвитку культури емоцій підлітків у психолого-педагогічному експерименті	171
Висновки до третього розділу.....	183
ВИСНОВКИ.....	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	188

ДОДАТКИ.....	209
--------------	-----

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Скорочення	Показники
П 1	Емоційна поінформованість
П 2	Емоційна відхідливість, не ригідність
П 3	Довільне керування своїми емоціями
П 4	Емпатія з емоційного інтелекту
П 5	Уміння впливати на емоційний стан інших людей
П 6	Інтегральний показник „емоційний інтелект”
П 7	Експресивність
П 8	Інтроекспресивність
П 9	Екстра експресивність
П 10	Саморегуляція
П 11	Інтросаморегуляція
П 12	Екстрасаморегуляція
П 13	Емпатія
П 14	Інтроемпатія
П 15	Екстраемпатія
П 16	Інтегральний показник „емоційна зрілість”
П 17	Загальна емоційна спрямованість
П 18	Неприйняття або нерозуміння індивідуальності іншої людини
П 19	Використання себе як еталон при оцінці інших людей
П 20	Невміння приховувати неприємні почуття
П 21	Прагнення переробити, перевиховати партнерів
П 22	Невміння пристосовуватися до характеру, звичок інших
П 23	Інтегральний показник комунікативної толерантності
П 24	Інтегральний показник „культура емоцій”
П 25	А - шизотимія-афектотимія)
П 26	Відвертість
П 27	С - ступінь емоційної стійкості
П 28	Д - флегматичність-збудливість
П 29	Е - підпорядкованість-домінування
П 30	Ф - обережність-легкодумство
П 31	Г - ступінь прийняття моральних норм
П 32	Н - сором'язливість-авантюризм
П 33	І - реалізм-сензитивність
П 34	Ж - неврастенія, фактор Гамлета
П 35	О - самовпевненість-схильність до почуття провини
П 36	Q2 – ступінь групової залежності
П 37	Q3 – ступінь самоконтролю
П 38	Q4 – ступінь внутрішнього напруження

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується динамізмом суспільно-політичного життя, соціально-економічними перетвореннями, значними соціокультурними трансформаціями. Постійний процес загострення соціально-політичної ситуації, відсутність економічної стабільності в державі сприяють зростанню негативних явищ в культурі емоційних проявів молоді, що зумовлює актуальність дослідження культури емоцій як психологічного феномена, який виявляється при взаємодії особистості із соціальним середовищем.

Проблема емоцій, емоційної культури та емоційного розвитку особистості розглядалася в багатьох працях фахівців з психології та педагогіки при аналізі сфери почуттів (Ф. В. Басін, І. Д. Бех, В. К. Вілюнас, О. М. Леонтєв, С. Л. Рубінштейн та ін.), діяльності (О. В. Запорожець, В. К. Калін, С. Д. Максименко, В. О. Моляко та ін.), спілкування (О. О. Бодальов, Н. В. Вітт та ін.), потребово-емоційної сфери (О. Г. Асмолов, В. К. Вілюнас, Б. І. Додонов та ін.), мислення (А. В. Брушлинський, Л. С. Виготський, Г. С. Костюк та ін.), емоційної регуляції навчальної діяльності (О. Я. Чебикін), емоційності у спілкуванні (О. О. Бодальов, О. П. Саннікова, Н. В. Вітт та ін.). Провідні функції емоційної експресії представлені в працях Ч. Дарвіна, К. Є. Ізарда, Б. Ф. Ломова та ін.

Аналіз спеціальної літератури з проблем емоційної сфери особистості також засвідчив, що значна більшість як вітчизняних, так і зарубіжних психологів віддають перевагу дослідженню питань, пов'язаних з емоційністю (В. Д. Небиліцин, А. Є. Ольшаннікова, О. П. Саннікова та ін.), емоційним інтелектом (І. М. Андреева, Р. Бар-Он, Д. Гоулман, Л. М. Новікова, Е. Л. Носенко та ін.), емоційною зрілістю (І. Г. Павлова, О. Я. Чебикін), емоційною стійкістю та ін. (І. М. Андреева, М. В. Наумчик, J. D. Mayer, M. Di Paolo, P. Salovey та ін.). Деякі вчені (Л. П. Журавльова, О. В. Запорожець, Є. П. Ільїн, О. І. Кульчицька та ін.), відмічають неузгодженість проявів емоцій

у підлітків з морально-етичними, соціальними нормами поведінки, що ускладнює їх гармонійний особистісний розвиток. Є певні напрацювання, в яких висвітлюються окремі аспекти культури емоцій особистості (А. А. Востріков, С.О. Колот, О. О. Колядинцева, Л. М. Курганська та ін.).

Незважаючи на чималу кількість літератури з наведеної проблематики, поза увагою вчених залишаються не тільки питання, що стосуються вікових особливостей прояву культури емоцій, зовнішніх і внутрішніх факторів її розвитку, але й питання щодо розробки понятійного апарату теорії розвитку культури емоцій особистості. Перш за все це пов'язано з невизначеністю самого поняття “культура емоцій”, яке містить психологічні, педагогічні, духовні, етичні і соціальні аспекти. Нерозробленою залишається також проблема визначення чинників, які зумовлюють ефективність формування культури емоцій у підлітків. Без відповіді на зазначені питання подальше просування психологічної теорії розвитку культури емоцій особистості значно ускладнюється.

Психологічний розвиток підлітків супроводжується проблемами в керуванні емоціями, що безумовно спричиняє підвищену конфліктність, проблеми в поведінці та соціальній адаптації учнів. Це зумовлює потребу в проведенні досліджень, спрямованих на встановлення діагностичних критеріїв, визначення психологічного змісту культури емоцій, особливостей її прояву в підлітковому віці та можливих шляхів цілеспрямованого розвитку культури емоцій у підлітків.

В практиці проведення виховної роботи в сучасних загальноосвітніх школах є чимало прикладів доказу того, що вчителі не мають чітких орієнтирів з питань розвитку культури емоцій в учнів. Практичні психологи також не виділяють в якості пріоритетного напрямку роботи з учнями розвиток в них культури емоцій. Отже формування культури емоцій в учнів залишається без належної уваги з боку фахівців. Слід підкреслити, що відсутність такої культури може суттєво викривлювати емоційні прояви учнів, впливати на їх здатність вирішувати питання свого особистісного

самовизначення, самоствердження в навчальній діяльності та спілкуванні. Пояснення тому – вкрай недостатня вивченість у психології, зокрема у педагогічній та віковій психології, проблеми психологічних особливостей проявів культури емоцій особистості. Проведений нами аналіз показав, що у переважній більшості публікацій відповідна проблематика висвітлюється побіжно або в загальних рисах.

Актуальність та недостатня вивченість питань, що стосуються розвитку культури емоцій особистості, зумовили вибір теми дисертаційної роботи «Психологічні особливості розвитку культури емоцій підлітків».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалось у межах комплексної теми «Психолого-педагогічне забезпечення розвитку й діяльності особистості» (номер державної реєстрації 0109U002157) Південного наукового центру НАПН України (м. Одеса). Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні вченої ради Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (протокол №5 від 28 січня 2010 року) та затверджено Радою з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол №2 від 30 березня 2010 року). Автором проводилось дослідження психологічних особливостей розвитку культури емоцій у підлітків, його чинників та психолого-педагогічних умов формування.

Мета дослідження – теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження психологічних особливостей розвитку культури емоцій підлітків.

Завдання дослідження:

1. На основі теоретико-методологічного аналізу проблеми культури емоцій розкрити психологічний зміст феномена, розробити теоретичну модель розвитку культури емоцій та визначити особливості її становлення в підлітковому віці.

2. Створити програму комплексного психологічного дослідження особливостей розвитку культури емоцій підлітків.

3. Дослідити основні тенденції розвитку культури емоцій у підлітків різного віку та статі.

4. Визначити особливості співвідношення з індивідуально-психологічними властивостями ознак культури емоцій у підлітків з різним рівнем її розвитку.

5. Розробити та апробувати систему розвитку культури емоцій у підлітків.

Об'єкт дослідження – культура емоцій підлітків.

Предмет дослідження – психологічні особливості розвитку культури емоцій підлітків.

Методологічними засадами дослідження є положення системного підходу (П. К. Анохін, А. В. Брушлінський, М. С. Роговін, Б. Г. Юдін та ін.), принцип єдності свідомості та діяльності (С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонт'єв, Г. С. Костюк); основні положення суб'єктного підходу до вивчення особистості (К. О. Абульханова-Славська, С. Л. Рубінштейн, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко); вітчизняні концептуальні положення розвитку та формування особистості (К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Анан'єв, А. Г. Асмолов, Г. О. Балл, І. Д. Бех, Л. Л. Божович, М. Й. Боришевський, Б. С. Братусь, Л. С. Виготський, Г. С. Костюк, С. Д. Максименко, П. В. Лушин, С. Л. Рубінштейн), дослідження формування особистості вчителя (В. П. Андрущенко, І. С. Булах, Ф. Н. Гоноболін, Л. В. Долинська, С. Б. Єлканов, І. А. Зязюн, Н. В. Кузьміна, В. А. Крутецький, Л. М. Мітша, О. Г. Мороз, Д. Ф. Ніколенко, В. А. Семіченко, Г. В. Страхов, В. А. Сластьонін, А. І. Щербаков), положення про роль активних методів навчання у особистісному зростанні індивіда (І. В. Вачков, Ю. М. Ємельянов, Л. А. Петровська, Т. С. Яценко). При побудові концептуальних положень свого дослідження ми спирались на теоретико-емпіричні узагальнення з проблеми розвитку емоцій (Т. П. Вісковатова, О. В. Запорожець,

Я. З. Неверович, Є. П. Ільїн, О. І. Кульчицька, Я. Рейковський та ін.), емоційності як стійкої характеристики індивідуальності (В. Д. Небиліцин, А. Є. Ольшаннікова, О. П. Саннікова та ін.) та емоційної регуляції діяльності (В. К. Вілюнас, Г. С. Костюк, О. М. Леонт'єв, П. В. Симонов, О. Я. Чебикін та ін.).

Методи дослідження. У роботі використовувався комплекс методів дослідження, який включав методи підготовки та організації дослідження, а саме аналіз, співставлення, узагальнення теоретичних підходів та експериментальних результатів, що містяться в наукових літературних джерелах; методи збору емпіричних даних, представлених набором тестових методик, таких як: методика оцінки «емоційного інтелекту» Н. Хола, тест «Емоційна зрілість» О. Я. Чебикіна, методика Б.І. Додонова «Загальна емоційна спрямованість», методика діагностики комунікативної установки (толерантність) В. В. Бойко, підлітковий варіант тесту Кетела. Методи статистичної обробки даних дослідження: порівняння незалежних вибірок, кореляційний та факторний аналіз.

Обробка отриманих даних здійснювалася за допомогою кількісного (кореляційного та факторного) та якісного (методів «асів», «профілів») аналізу. У межах якісного аналізу для визначення вірогідності розбіжностей був використаний параметричний t-критерій Стьюдента. Процедура обробки даних здійснювалася за допомогою комп'ютерної програми SPSS v 10.0.5 for Windows.

Дослідження проводилося протягом 2007 - 2010 років. Базою дослідження виступили загальноосвітні навчальні заклади м. Одеси: ЗОШ №№ 17, 19, 43, 121, гімназія № 8, гімназія №1 імені А. П. Бистріної. Загальна кількість вибірки становила 424 підлітки віком 12, 13, 14, 15, 16 років.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження:

- *Уперше* культура емоцій розглядається як інтегральна характеристика особистості, що забезпечує розпізнавання, розуміння та усвідомлення власних емоцій, а також оточуючих, здатність адекватно виражати власні

переживання, які відповідають соціальним нормам, що діють в конкретних умовах життєдіяльності особистості; *виокремлено* головні ознаки культури емоцій, як то: специфічні; індивідуально-особистісні; функціональні; *розроблено* теоретичну модель розвитку культури емоцій, що ураховує її основні прояви та містить три компоненти: розуміння, прийняття, виконання; *визначено* специфіку прояву культури емоцій у підлітків різного віку та статі; в залежності від індивідуально-психологічних особливостей прояву культури емоцій у підлітків *побудовано* типологію, що представляє гармонійно-збагачений, доброзичливо-поміrkований, деструктивно-ригідний, соціально-компетентний, пасивно-фрустрований, агресивно-неврівноважений типи; надано їх змістовну характеристику;

- *доповнено та розширено* уявлення про психологічні особливості розвитку культури емоцій підлітків; *поглиблено* наукове знання про феномен культури емоцій та його роль у процесі розвитку особистості;

- *дістало подальшого розвитку* уявлення про зовнішні та внутрішні фактори формування та розвитку культури емоцій особистості. До внутрішніх віднесено – індивідуально-психологічні, вікові та статеві особливості особистості. До зовнішніх – умови життєдіяльності, навчання, виховання та спілкування особистості.

Практичне значення отриманих результатів.

Розроблено психодіагностичний комплекс для дослідження основних ознак культури емоцій. Побудовано та апробовано систему розвитку культури емоцій у підлітків на рівні усвідомлення власних емоцій, адекватного їх вираження, саморегуляції та емпатії.

Основні результати дослідження можуть бути використані при підготовці навчальних посібників для студентів психологічних і педагогічних факультетів, у професійній підготовці практичних психологів в системі підвищення кваліфікації, а також практичними психологами та педагогами, діяльність яких пов'язана з вирішенням проблеми підвищення психологічної культури підлітків.

Основні результати дослідження були впроваджені в межах навчального процесу на курсах підвищення кваліфікації практичних психологів в Одеському обласному інституті удосконалення учителів (акт №112 від 09.10.2009 р.). Тренінг з розвитку культури емоцій впроваджений в програму підготовки волонтерів громадських організацій «Одеська обласна група медіації» (акт № 27 від 14.12.2009 р.). Запропонована система заходів з розвитку культури емоцій підлітків була також впроваджена в практику навчально-виховного процесу Одеської спеціалізованої школи №17 I – III ст. (акт №23 від 25.05 2010 р.).

Надійність та вірогідність отриманих результатів забезпечувалась методологічною і теоретичною обґрунтованістю вихідних положень дослідження, їх послідовною реалізацією у вирішенні завдань емпіричного дослідження; відповідністю використаних методів і методик предмета меті та завданням дослідження, а також критеріям надійності та валідності; репрезентативністю вибірки; ідентичністю процедури дослідження для всіх членів вибірки; поєднанням методів кількісного та якісного аналізів; використанням для обробки емпіричних даних методів математичної статистики.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження обговорювалися на Міжнародній науково-практичній конференції «Кризові стани особистості та психологічна допомога дитині» (Одеса, 2009), Всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Психологічна служба вищої школи: перспективи розвитку» (Запоріжжя, 2008), «Психологічна служба сільської школи: сучасні моделі» (Суми, 2009), Обласній науково-практичній конференції «Психологічна культура сучасної особистості» (Одеса, 2007), а також щорічних серпневих обласних науково-практичних конференціях працівників психологічної служби освіти Одеського обласного інституту удосконалення вчителів (протягом 2004 - 2010 років). Результати дослідження обговорювалися на Колегії управління освіти і наукової діяльності Одеської облдержадміністрації (2008), вченій раді

Одеського обласного інституту удосконалення вчителів, засіданнях кафедри теорії і методики практичної психології Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського та кафедри педагогіки і психології Одеського обласного інституту удосконалення вчителів (2005 - 2009), а також на науково-методологічному психологічному семінарі у Південноукраїнському національному педагогічному університеті імені К. Д. Ушинського (2010).

Публікації. Основний зміст і результати роботи відображено в 5-ти одноосібних публікаціях, 4 з яких надруковано у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного з розділів, загальних висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації складає 240 сторінок. Основний текст викладено на 187 сторінках. Робота містить 27 таблиць та 6 малюнків. У списку використаної літератури зазначено 200 джерел. Обсяг додатків складає 33 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ПРОБЛЕМА КУЛЬТУРИ ЕМОЦІЙ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

1.1. Узагальнення основних підходів щодо розуміння психологічного змісту культури емоцій

Взаємодія особистості із соціальним середовищем передбачає звернення до питання розвитку її культури. Створення умов для всебічного розвитку особистості учнів, її творчого потенціалу потребує гуманістичної спрямованості навчально-виховного процесу, зокрема з проблеми розвитку культури емоцій.

Перший розділ дисертаційного дослідження присвячений вивченню проблеми культури емоцій у сучасній психології, визначенню власної позиції автора щодо сутності феномена культури емоцій.

Перш ніж визначити зміст дефініції «культура емоцій», необхідно звернутися до поняття власне культури.

Поняття «культура» з'являється як специфічна характеристика суспільства, що виражає досягнутий людством рівень історичного розвитку, обумовлений відношенням людини до природи й суспільства.

Зокрема, в філософії культура визначається як сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людиною в процесі суспільно-історичного розвитку [143]. В культурології вживається термін «культура людини», на позначення її внутрішнього багатства, розвитку здібностей і потреб, її діяльності, багатства її стосунків у системі соціальних інститутів суспільства (О. І. Король [65]). У психології виділяють культуру інтелекту, емоцій, поведінки тощо.

Поширене розуміння поняття культури складається із трьох складових: життєві цінності; норми поведінки; артефакти (матеріальні добутки). Життєві цінності позначають найважливіші в житті поняття. Вони є основою

культури. Норми поведінки показують, як люди можуть поводитися в різних ситуаціях. Правила, що закріплені формально, називаються законами. Артефакти, або добутки матеріальної культури, звичайно є похідними від перших двох складових.

У науці прийнято розрізняти два носії культури - особисту культуру й культуру суспільства. Особиста культура має місце в рамках культури спільності, і кожне суспільство дає індивідові можливість бути самотнім, вносити зміни в загальноприйняті зразки, норми поведінки й діяльності. Взаємозв'язок культури особистості й культури суспільства прийнято розглядати як основу виховного процесу, що відбувається в рамках передачі особистості досвіду людства.

Таким чином, культура містить у собі не тільки предметні результати діяльності людей, але й суб'єктивні людські сили й можливості, знання, уміння й навички.

З одного боку, культура є суспільною основою соціалізації індивіда, його становлення як суб'єкта, особистості, а з іншого, є індивідуальним досвідом і джерелом, що в свою чергу, впливає на культуру суспільства. Культура й особистість виступають не як окремі феномени, а як єдина система, елементи якої розвивають один одного (Д. Мацумото [103]).

Тому, дослідження культури емоцій як психічного явища ми здійснюємо через виділення її ознак при аналізі функцій емоцій, емоційного інтелекту, емоційної зрілості, емоційної культури.

Кожний активний крок людини супроводжується емоціями, які з усією очевидністю виявляють свій вплив в усіх сферах її життя: на виробництві й у родині, у пізнанні й мистецтві, у педагогіці й клініці, у творчості й психологічних кризах людини (О. М. Леонтьєв [71, 72], К. Ізард [48, 49], Б. І. Додонов [37, 38, 39], В. К. Вілюнас [21]). Як б умови й детермінанти не визначали життя й діяльність людини - внутрішньо, психологічно діючими вони стають лише в тому випадку, якщо їм вдається проникнути в сферу її емоційних відносин, відбитися й закріпитися в ній.

Універсальна значущість емоцій є надійною запорукою як підвищеного інтересу до них, так і порівняно високого ступеня їхньої вивченості. Протягом багатьох років історії дослідження емоцій їм призначалось провідне місце серед сил, що визначають внутрішнє життя й вчинки людини.

Результати експериментального дослідження емоцій широко представлені в роботах психологів (Р. Вудвортс [26], Д. Б. Ліндслей [73], П. Фресс [148], Я. Рейковський [109]. К. Ізард [48] та ін.).

Відповідно до теоретичних поглядів В. Вундта [27] Н. Грота [32], С. Л. Рубінштейна [116] всякий психічний процес характеризується афективністю, а згідно з теорією Ж.-П. Сартра [122], П. В. Симонова [128] афективний стан – особлива подія, яка означає, що в нормальному перебігу психічного процесу відбулося деяке відхилення.

На думку В. К. Вілюнаса [22] дотепер в психології емоцій актуальними є наукові проблеми, що пов'язані з умовами виникнення емоцій, їх функціональним значенням, специфікою функціональних характеристик окремих емоційних станів. Немає остаточних відповідей щодо класифікації, динаміки та фізіологічних механізмів емоцій.

Важливим для з'ясування природи емоцій є визначення умов їх виникнення. Ці питання розкриваються в дослідженнях У. Джемса, Ж.-П. Сартра [122], П. К. Анохіна [4], П. В. Симонова [128], П. Фресса [148], Н. Рієрон [194], Ф. А. Ноджа [184]] та ін. У даних роботах підкреслюється, що емоції виникають у тих випадках, коли відбувається щось значне для індивіда.

В широкому розумінні виникнення емоцій пов'язується зі стійкими природними умовами існування, такими як відбиття впливу або предмета (емоції виражають суб'єктивне їхнє значення), загострення потреб (емоції сигналізують про це суб'єкту) тощо.

У вузькому розумінні емоції розглядаються як реакція на більш специфічні умови, такі як фрустрація потреби, неможливість адекватної поведінки, конфліктність ситуації, непередбачений розвиток подій та ін.

Аналіз спеціальної літератури показує, що диференціація емоцій відбувається відносно умов їх виникнення. Можна стверджувати про подвійну обумовленість емоцій: з одного боку, потребами (мотивацією), з іншого боку – особливостями впливів (ситуації).

С. Л. Рубінштейн, досліджуючи емоції, підкреслював, що джерела емоцій – у потребах. Однак почуття й емоції не визначаються їх співвідношенням з ізольовано взятими потребами, а зумовлюються відношенням до особистості в цілому [116]. Це дає підстави для ствердження, що загальна культура особистості пов'язана зі спрямованістю особистості, її потребами, мотивацією, інтересами, і проявляється в емоціях, головним чином в тому, на що і як емоційно реагує людина.

Зазначимо, що в прояві емоцій відбивається моральність особистості. Це визначає певні внутрішні умови емоційного реагування на прояв власних потреб і вплив зовнішніх ситуацій. Таким чином, культура емоцій є однією з внутрішніх умов їх виникнення і може визначати характер їхнього прояву.

Питання щодо функцій емоцій є ключовим і пронизує всю психологію емоцій. Скрупульозний аналіз поглядів на природу емоцій, проведений Н. Гротом [32], а також положення сучасних концепцій дозволяють стверджувати, що емоції одностайно визнаються як такі, що виконують функцію оцінки.

Однак, приймаючи дане положення як узагальнену точку зору, не можна не враховувати, що при його конкретизації, тобто при уточненні того, що саме, як саме і на якій основі оцінюють емоції – існують різні думки. Основний висновок, що випливає із загального аналізу всіх цих характеристик, полягає в тому, що емоції не є опосередкованим продуктом мотиваційної значущості відбиваних предметів (яким є, наприклад, орієнтовно-дослідницькі процеси, що розвиваються відносно них), ними ця значущість безпосередньо оцінюється й виражається, вони сигналізують про неї суб'єкту. Інакше кажучи, емоції є тією мовою, тією системою сигналів, за

допомогою яких суб'єкт дізнається про значущість, відносно до його потреб, того, що відбувається.

Про здатність емоцій спонукати до дії свідчать їхні специфічні функції. Так, у критичних умовах, при неспроможності суб'єкта знайти адекватний вихід із небезпечних, травмуючих ситуацій, розвивається особливий вид емоційних процесів – так звані афекти. Один з функціональних проявів афекту полягає в тому, що він нав'язує суб'єкту стереотипні дії, які являють собою певний спосіб, що закріпився в еволюції «аварійного» вирішення ситуацій: втеча, заціпеніння, агресію й т.п. (О. М. Леонт'єв, [72]). Відомо, що й такі ситуативні емоції, як обурення, гордість, образа, ревності теж здатні «нав'язати» людині певні вчинки, навіть коли вони для неї небажані. Отже до емоційного вирішення ситуацій призводять не тільки афекти, а й той факт, що дана функція властива більш широкому класу емоційних явищ (В. К. Вілюнас [22, с. 124]).

Здатність емоцій порушувати цілеспрямовану діяльність покладено в основу теорій, що підкреслюють дезорганізаційну функцію емоцій (Е. Клапаред [56], Н. Рієрон [194] і ін.). Однак дана характеристика емоцій може бути прийнята лише з певними застереженнями. Як показують наведені приклади, емоції насамперед організовують деяку діяльність, відволікаючи на неї сили й увагу, що, природно, може перешкодити нормальному перебігу іншої діяльності, яка виконується в той же момент. Сама по собі емоція дезорганізуючої функції не несе. Все залежить від умов, в яких вона проявляється. Навіть така біологічна реакція, як афект, за певних умов може виявитися корисною для людини, наприклад, коли від серйозної небезпеки їй доводиться рятуватися, покладаючись винятково на фізичну силу й витривалість. Це значить, що порушення діяльності є не прямим, а побічним проявом емоцій. На цій же підставі не може бути виправдана думка, яка з'явилася ще в дискусіях стоїків і епікурейців, про альтернативне протиставлення корисності й шкідливості емоцій, що відтворено в сучасній

психології протиставленням «мотиваційних» і «дезорганізаційних» теорій (див. D. Leeper [178], M. V. Arnold [186]).

Загальний регулюючий вплив емоцій полягає в зосередженні пізнавальних процесів на предметному змісті, що має емоційне забарвлення. У літературі особливо виділяються дві взаємодоповнюючі функції, що виконуються емоціями стосовно певних психічних процесів. Мова йде про вплив емоцій на нагромадження й актуалізацію індивідуального досвіду. Перша функція, відома під різними назвами: закріплення-гальмування (П. К. Анохін [4]), слідоутворення (О. М. Леонтьєв [72]), підкріплення (П. В. Симонов [128]). Особливо яскраво функція слідоутворення виявляється у випадках екстремальних емоційних станів (Я. М. Калашник [52], О. Р. Лурія [76]).

Слід не мав би смислу, якби не було можливості використовувати його в майбутньому. В актуалізації закріпленого досвіду емоції теж відіграють значну роль, і це підкреслює їх інша функція. Зважаючи на те, що актуалізація слідів випереджає розвиток подій, а емоції, які при цьому виникають сигналізують про можливий прийнятний або неприйнятний результат, виділяють таку функцію емоцій, як передбачення (О. В. Запорожець, Я. З. Неверович [45]). А оскільки передбачення подій істотно скорочує пошук правильного виходу із ситуації, то було виділено евристичну функцію (О. К. Тихомиров, Ю. Є. Виноградов [140]). Стосовно цих функцій емоцій, втім, як і по відношенню до інших, важливо підкреслити, що, констатуючи певний прояв емоцій, вони виконують роль психологічного механізму щодо з'ясування того, як саме емоції це здійснюють, і що лежить в основі цих проявів.

Однак, функціональне призначення емоцій не вичерпується різнобічними впливами на рівні суб'єктивного відображення. Як стверджував Р. Декарт, «головна дія всіх людських страстей полягає в тому, що вони спонукують і налаштовують душу людини бажати того, до чого ці страсті підготовлюють його тіло» [36, с. 615]. Оскільки емоції сигналізують про

значимість того, що відбувається, підготовка емоційного стану тіла до кращого сприйняття й можливих дій настільки є доцільно, що було б дивно, якби вона не закріпилася в еволюції й не стала однією з характерних рис емоційних процесів. Різнобічний вплив емоцій на тіло теж одержало відображення у визначенні ряду їхніх функціональних характеристик.

Поряд із загальною підготовкою організму до дії окремі емоційні стани супроводжуються специфічними змінами в пантоміміці, міміці, а також звуковими реакціями. Як б не було споконвічне походження й призначення цих реакцій (Ч. Дарвін [34]), в еволюції вони розвивалися й закріплювалися і як засоби оповіщення про емоційний стан індивіда у внутрішньовидовому й міжвидовому спілкуванні. З підвищенням ролі спілкування у вищих тварин виразні рухи стають диференційованою мовою, за допомогою якої індивіди обмінюються інформацією як про свій стан, так і про те, що відбувається в середовищі (сигнали небезпеки, їжі й т.п.). Експресивна функція емоцій не втратила свого значення й після того, як в історичному розвитку людини сформувалася більш досконала форма обміну інформацією - членороздільна мова. І завдяки тому, що грубі вроджені форми вираження стали доповнюватися більш тонкими конвенціональними нормами (культура емоцій), засвоєваними в онтогенезі, емоційна експресія залишилася одним з головних факторів, які забезпечують так звану невербальну комунікацію.

Результати проведеного аналізу свідчать, що функції емоцій оцінювати і сигналізувати про значимість дії, що відбувається, спонукати до дії, сприяти зосередженню пізнавальних процесів, залишати сліди в досвіді, зумовлювати експресію і забезпечувати передбачення. Таким чином, природні емоції супроводжують процес становлення культури емоцій особистості.

Більш повне уявлення про функціональне призначення емоцій дає розгляд специфічних функціональних характеристик окремих емоційних станів. Специфічні особливості таких емоційних станів, як сміх, побоювання дії, сум, горе висвітлені в роботах А. Бергсона [9], П. Жане [44], Е. Ліндемманна [188], З. Фрейда [147]. У роботах Ж.-П. Сартра [122],

Е. Ліндеманна [188], З. Фрейда [147] розкривається ще одна загальна характеристика емоцій, певний аспект якої був визначений О. М. Леонтьєвим [72] як здатність емоцій «ставити завдання на смисл». Емоції, особливо коли вони сигналізують про щось виняткове, спричиняють складну й розгорнуту «роботу свідомості» щодо її пояснення, схвалення, примирення з нею або осуду й навіть витиснення. Емоції у такому випадку виступають не як безпосередньо діюча сила, а як привід, у зв'язку з яким починає діяти вся складна система сил особистості й свідомості. Зазначимо, що культура емоцій впливає на адекватність ситуації виявлення сміху, побоювання дії, суму, горя. Крім того, культура емоцій зумовлює первинний відбір інформації, яка сприймається, і може бути проаналізована у подальшому свідомістю.

В аспекті проблеми культури емоцій відзначимо: якою саме буде емоційна оцінка відбитих об'єктів, певною мірою залежить і від культури емоцій суб'єкта. Формування культури емоцій покликане забезпечувати доцільність, що дозволить особистості не вдаватися до афекту без достатніх на те підстав.

Багатогранність емоцій, різні варіанти їхнього прояву визначають актуальність класифікації емоційних явищ. Емоції розрізняються за модальністю, інтенсивністю, тривалістю, глибиною усвідомленості; за генетичним походженням; за складністю, за умовами їх виникнення, виконуваними функціями, впливом на організм (стенічні - астеничні); за формою свого розвитку, за рівнями прояву в будові психічного явища (вищі - нижчі), за психічними процесами, з якими вони пов'язані, за потребами (інстинктами), за предметним змістом й спрямованістю, наприклад, на себе й інших, на минуле, сьогодення й майбутнє; за особливостями їхнього вираження, за нервовим субстратом та ін. Всі види емоцій присутні у індивіда, незважаючи на рівень культури його емоцій. Культура емоцій виступає як загальна характеристика, що відповідає певним стандартам емоційних проявів, актуальним для сучасного суспільства.

Визначимо основні напрямки в дослідженнях проблеми класифікації емоцій.

К. Бюлер [17] обґрунтував, що емоції можуть викликатися підсумковими результатами діяльності, супроводжувати сам процес діяльності або передувати їй, передбачаючи її результати.

Б. Спіноза [135], В. Вундт [27], Н. Грот [32] досліджували в генетичному аспекті розвиток і взаємодію емоцій. Автори виділили базові, вихідні емоції й далі простежували умови й закономірності, за якими розвиваються ті або інші їхні сполучення й різновиди.

В. Вундт запропонував розглядати «факторну» інтерпретацію модальності. Він розглядав модальність як градієнтну складну властивість, що визначається співвідношенням трьох його двополюсних компонентів: задоволення - невдоволення, збудження - заспокоєння й напруга - зняття напруги.

У роботах Н. Грота [32], А. Є. Ольшаннікової [91] базові модальності емоцій обґрунтовуються складним контекстом теоретичних уявлень.

К. Ізард розрізняв десять «фундаментальних» емоцій, виділених на основі комплексного критерію, що охоплює їхній нервовий субстрат, експресію й суб'єктивну якість [49].

Як бачимо, автори розглядають види емоцій, які базуються на природних особливостях емоцій і суттєво не залежать від впливу соціуму. А саме соціум і визначає вимоги до культури емоцій особистості як члена суспільства.

Більш конкретно можна виявити підґрунтя культури емоцій, розглядаючи наукові здобутки Б. І. Додонова. Автор зробив спробу пов'язати модальність емоцій з потребами [39]. Теж саме, але за більш старою термінологією, а саме зв'язок модальності емоцій з інстинктами представлено в роботах У. Макдауголла [193]. Однак ці спроби залишають без пояснення емоцій, які визначаються умовами діяльності незалежно від того, яким потребам вони відповідають.

П. В. Симонов [128], Plutchik [195] дещо штучно об'єднали потреби й умови діяльності в загальну підставу для класифікації емоцій.

Певне значення для розуміння культури емоцій мають результати досліджень, в яких розрізняються емоції і почуття. Зокрема, У. Макдауголл розрізняв емоції й почуття [193]. Автор стверджував, що почуття виникають в залежності від успішності або неуспішності дій. Емоції ж передують успіху або неуспіху. Вони безпосередньо не впливають на зміну сили устремління. Складні почуття залежать від розвитку пізнавальних функцій і стосовно цього процесу вторинні. Складні почуття (такі, як надія, тривога, каяття) не являють собою окремо існуючих явищ і не походять з яких-небудь особливих установок організму. Наприклад, надія - складне почуття, що виникає при передбаченні успіху. У випадку появи труднощів надія поступається своїм місцем тривозі. Якщо надія змішується з розпачем, народжується тривога. Почуття змінюються на шкалі «надія - тривога - розпач». Візьмемо співвідношення емоцій цікавості й страху. Індивід, діючи з цікавості, може прийти до страху. Але з появою страху цікавість теж може залишитися. Ми переживаємо емоцію, що являє собою суміш цікавості й страху. Таким чином, якщо емоції можуть змішуватися, то почуття здатні тільки змінюватися одне іншим.

Чому ми розглядаємо культуру емоцій, а не культуру почуттів? Якщо говоримо про емоції, мова йде про емоційну сферу особистості. Якщо про почуття, ми не знаємо, мова йде про емоційну чи сенсорну сферу людини.

Отже, за У. Макдауголлом, почуття відповідають потребам (інстинктам, устремлінням), емоції – залежать від умов діяльності [193]. На думку Е. Клапаред, почуття виражають пристосувальні установки індивіда. Емоції розвиваються в умовах, що ускладнюють пристосування [56].

Подібну ідею щодо розрізнення емоцій і почуттів знаходимо в працях М. Арнольда [167] і Дж. Гассона [168]. Автори розрізняють імпульсивні і «долаючі» (contending) емоції, що виникають, відповідно, при наявності або відсутності перешкод на шляху до досягнення мети [166]. П. В. Симонов

[128, с. 23-40] розрізняє емоційний тон відчуттів і власно емоцій, Б. І. Додонов [38, с. 25] - специфічні і неспецифічні емоції. В. К. Вілюнас [22] розрізняє провідні й похідні (ситуативні) емоційні явища.

У нашому дослідженні доречно використовувати поняття емоції, емоційні переживання. Тут зрозуміло, що мова йде про емоційну сферу особистості. Можна уточнити «культуру прояву емоційної сфери» в певних соціокультурних умовах життєдіяльності індивіду.

Проведений нами аналіз наукової літератури дозволив визначити власну позицію щодо природи емоцій і почуттів людини. Основні постулати цієї позиції такі:

- емоції – це відношення індивіда до сприймання явищ зовнішнього й внутрішнього світу;
- основні функції емоцій – інформаційна, регулятивна, рефлексивна й комунікативна;
- емоції характеризуються модальністю, полярністю, інтенсивністю прояву;
- емоції, які є стійкими в часі, називаються почуттями;
- регуляція емоцій здійснюється на трьох рівнях: рефлекторному, індивідуальному і особистісному;
- особистісна регуляція здійснюється в різних напрямках: ціннісних орієнтацій, самосвідомості, самооцінки, домінуючих потреб й мотивів, настанов, актуалізованих цілей, намірів.

Кожний з цих факторів впливає на виникнення й динаміку емоцій.

Таким чином, особистісний вплив на динаміку емоцій визначає культуру прояву емоцій.

Проблема культури емоцій перетинається з питаннями, що стосуються емоційного інтелекту особистості. Усвідомлена регуляція емоцій, їх осмислення, асиміляція також характеризують культуру прояву емоцій.

Відповідно до оригінальної концепції емоційного інтелекту Дж. Мейера, П. Селовея, Д. Карузо, емоційний інтелект - це група

ментальних здібностей, які сприяють усвідомленню й розумінню власних емоцій і емоцій оточуючих. Емоційний інтелект розглядається як підструктура соціального інтелекту, що включає здатність спостерігати власні емоції та емоції інших людей, розрізнити їх і використовувати цю інформацію для керування мисленням і діями [192].

Відповідно до вдосконаленої моделі (Meyer, Salovey [191, 192]) емоційний інтелект містить у собі наступні когнітивні здатності:

- усвідомлена регуляція емоцій;
- розуміння (осмислення) емоцій;
- асиміляція емоцій у мисленні;
- розрізнення й вираження емоцій.

Змішана модель емоційного інтелекту Д. Гоулмана [31] трактує емоційний інтелект як сполучення когнітивних здатностей і особистісних характеристик та включає п'ять складових. Це:

- ідентифікація емоційних станів, розуміння взаємозв'язків між емоціями, мисленням і дією;
- керування емоційними станами - контроль емоцій і заміна небажаних емоційних станів адекватними;
- здатність входити в емоційні стани, що сприяють досягненню успіху;
- здатність розуміти емоції інших людей, бути чутливим до них і управляти емоціями інших;
- здатність вступати в придатні міжособистісні відносини з іншими людьми й підтримувати їх.

Структура емоційного інтелекту Д. Гоулмана ієрархічна [31] і виражається у самосвідомості, самоконтролі, соціальному розумінні й керуванні взаєминами. Так, ідентифікація емоцій є передумовою керування ними. Серед структурних компонентів емоційного інтелекту, виділюваних Д. Гоулманом, можна виявити не тільки емоційні здатності, але й вольові якості, характеристики самосвідомості, соціальні вміння й навички.

Модель емоційного інтелекту Р. Бар-Он [170] визначає емоційний інтелект як всі не когнітивні здатності, знання й компетентність, які забезпечують людині можливість успішно справлятися з різними життєвими ситуаціями. Р. Бар-Он виділяє п'ять сфер компетентності, які можна ототожнити з п'ятьма компонентами емоційного інтелекту [170]. Кожна з п'яти складових емоційного інтелекту в свою чергу складається з декількох субкомпонентів: 1) пізнання себе: усвідомлення своїх емоцій, впевненість в собі, самоповага, самоактуалізація, незалежність; 2) навички міжособистісного спілкування: емпатія, міжособистісні взаємини, соціальна відповідальність; 3) здатність до адаптації: вирішення проблем, зв'язок з реальністю, гнучкість; 4) керування стресовими ситуаціями: стійкість до стресу, контроль за імпульсивністю; 5) переважний настрій: щастя, оптимізм.

Російський дослідник Д. В. Люсін, відштовхуючись від існуючих концепцій, пропонує власну модель емоційного інтелекту. На його думку, емоційний інтелект є здатністю до розуміння своїх і чужих емоцій і керування ними (Д. В. Люсін [77]).

Здатність до розуміння емоцій означає, що людина може:

- розпізнати емоцію, тобто встановити факт наявності емоційного переживання себе або іншої людини;
- ідентифікувати емоцію, тобто встановити, яку саме емоцію переживає вона сама або інша людина й знайти для неї словесне вираження;
- розуміти причини, що викликали дану емоцію, і наслідки, до яких вона призведе.

Здатність до керування емоціями означає, що людина може:

- контролювати інтенсивність емоцій, насамперед, приглушати досить сильні емоції;
- контролювати зовнішнє виявлення емоцій;
- викликати при необхідності ту або іншу емоцію [77].

Оскільки і здатність до розуміння емоцій, і здатність до керування емоціями може бути спрямована на власні емоції й емоції інших людей, на думку автора, можна говорити про внутрішньо особистісний і міжособистісний емоційний інтелект, які хоча й припускають актуалізацію різних когнітивних процесів, але повинні бути взаємозалежні.

Н. Холл [3] пропонує оцінювати емоційний інтелект як здатність розуміти відносини особистості, що репрезентуються в емоціях і керувати емоційною сферою на основі прийняття рішень. Зокрема Н. Холл виділяє наступні показники, які оцінюються за допомогою розробленого ним тесту:

- 1) емоційна поінформованість;
- 2) керування своїми емоціями;
- 3) самомотивація;
- 4) емпатія;
- 5) розпізнавання емоцій інших людей.

Отже, емоційна сфера особистості виступає засобом вибудови взаємовідносин, проте головну роль в цьому відіграють ментальні процеси, що забезпечують свідоме використання емоцій та почуттів особистості.

Природу емоційного інтелекту досліджує І. М. Андрєєва [3]. Автор намагається визначити, емоційний інтелект як психологічну категорію. І. М. Андрєєва вказує, що необхідним кроком у розвитку теорії емоційного інтелекту на даний момент є не створення його нових моделей, а уточнення структури даного феномена й включення в систему особистісних характеристик. З одного боку, необхідно визначити, що відноситься до інтелекту, з іншого боку, потрібно виділити ті особистісні характеристики, які детерміновані ментальними здатностями емоційного інтелекту. Автор наголошує, що поряд з емоційним інтелектом вимагають уточнення такі взаємозалежні категорії, як емоційне мислення й емоційна компетентність. І. М. Андрєєва вважає, що емоційна компетентність - це сукупність знань, умінь і навичок, що дозволяють приймати адекватні рішення й діяти на основі результатів інтелектуальної обробки зовнішньої й внутрішньої

емоційної інформації. У свою чергу, емоційне мислення являє собою процес обробки емоційної інформації.

К. Обуховський (2003) стверджує, що поряд із загальною орієнтацією у світі необхідна емоційна орієнтація, яка полягає в здатності вгадувати емоційні стани інших людей і розпізнавати свої емоційні відносини з іншими людьми. На думку даного автора, існує чітка залежність функціонування індивіда від точності його орієнтації, у тому числі й емоційної, яка особливо важлива в період формування особистості.

Л. М. Новікова у своїй статті «Емоційний інтелект і його розвиток у дітей» [87] відзначає, що особливу важливість і актуальність розвиток емоційного інтелекту набуває в дошкільному й молодшому шкільному віці, оскільки саме в ці періоди відбувається активне емоційне становлення дітей, удосконалення їхньої самосвідомості, формування здатності до рефлексії й децентрації (уміння стати на позицію партнера, враховувати його потреби й почуття). Зауважимо, що у підлітковому віці створюються умови для свідомого розвитку емоційного інтелекту в межах притаманного для цього віку самовиховання. Далі Л. М. Новікова наголошує на тому, що робота щодо розширення емоційного інтелекту доцільна й з підлітками, які відрізняються високою сензитивністю й гнучкістю усіх психічних процесів, а також підвищеним інтересом до сфери свого внутрішнього світу. Автор пов'язує прояв емоційного інтелекту з наступними здібностями індивіда:

- умінням контролювати свої почуття таким чином, щоб вони не “переливалися через край”;
- здатністю свідомо впливати на свої емоції;
- умінням визначати свої почуття й приймати їх такими, які вони є (визнавати їх);
- здатністю використовувати свої емоції для свого блага й оточуючих;
- умінням ефективно спілкуватися з іншими людьми, знаходити з ними спільні перетини;

– здатністю розпізнавати й визнавати почуття інших, уявляти себе на місці іншої людини, співчувати їй [87, с. 58].

Закордонні дослідники емоційного інтелекту виявили деякі вікові особливості розвитку цієї якості. Емоційний інтелект підвищується в міру придбання життєвого досвіду, зростаючи в період юності й зрілості. Це значить, що в дитини рівень емоційного інтелекту нижчий, ніж у дорослого. Але це не означає, що формування емоційних здатностей недоцільно в дитячому віці. Навпаки, існують дані про те, що спеціальні навчальні програми істотно підвищують рівень емоційної компетентності дітей [68, с. 37].

Отже, культура емоцій на індивідуально-особистісному рівні містить певні ознаки емоційного інтелекту, і пов'язана не тільки з розпізнаванням, усвідомленням власних емоцій, але й із здатністю розуміти емоції, переживання інших людей, проявляти гнучкість та може характеризуватися певним рівнем розвитку.

Емоційна гнучкість особистості – інтегральна характеристика конкурентоспроможної особистості (Мітіна Л. М. [82, с. 95 - 127]), що являє собою гармонічне поєднання трьох взаємозалежних і взаємообумовлюючих особистісних якостей: емоційної, поведінкової, інтелектуальної гнучкості. На думку Л. М. Мітіної – це розмаїтість і адекватність, що проявляються як у зовнішніх (рухових) формах активності, так і внутрішніх (психічних). Протилежні характеристики відносяться до ригідності, що виявляється також на когнітивному, емоційному й поведінковому рівні. Ригідність у когнітивній сфері (інтелектуальна ригідність) свідчить про порушення здатності приймати чужу зовнішню оцінку, що призводить до труднощів усвідомлення власних психологічних проблем, актуального стану, мотивів і потреб. Ригідність в емоційній сфері (емоційна ригідність) знижує можливість гнучкого реагування емоцій і призводить до прояву неадекватних емоційних реакцій, які обумовлюють психологічні механізми формування синдрому «емоційного вигоряння». Ригідність у поведінковій сфері (поведінкова

ригідність) призводить до функціонування досить обмеженої кількості стереотипів поведінки, до неадекватного застосування наявного арсеналу поведінкових стратегій і відмови від їх збільшення за рахунок нових. Таким чином, можна зазначити, що емоційна гнучкість сприяє адекватному реагуванню на подразники навколишнього світу, який постійно змінюється.

Без адекватного реагування культура емоцій людини буде недосконалою. Ось чому проблема гнучкості, насамперед емоційної гнучкості, є однією з найбільш важливих у розвитку культури емоцій особистості.

Питання адекватного вираження емоцій відноситься до можливостей особистості успішно адаптуватися в певних умовах життєдіяльності, культурному середовищі за рахунок контролю і керування емоціями. Тому культура емоцій певною мірою пов'язана з емоційною зрілістю особистості.

В дослідженнях І. Г. Павлової [95, с. 58] визначається три підходи щодо розуміння поняття емоційної зрілості. Представники першого підходу (А. Ребер, П. Фресс та ін.) розуміють емоційну зрілість як одну з характеристик, яка властива дорослій, тобто біологічно зрілій людині, й визначають її як відповідність емоційної реактивності людини нормам для дорослого в даному суспільстві. Так, П. Фресс вживає цей термін для позначення тенденцій до зменшення з віком загальної частоти емоційних реакцій. Автор пояснює таку тенденцію розвитком у дорослих людей здатності передбачати емоціогенні ситуації й гальмувати емоційні прояви. Тобто, емоційна зрілість, за П. Фрессом, це сукупність характеристик емоційного реагування, властивих дорослій людині, що полягають в розвитку самоконтролю, здатності передбачати наслідки тієї чи іншої події, а також у засвоєнні реакцій, адекватних різним ситуаціям, з якими зустрічається людина. Подібні уявлення містяться в роботах А. Ребера, С. Lambert, які вживають цей термін для позначення вміння контролювати свої емоції й керувати їхніми зовнішніми проявами.

На думку другої групи авторів (А. Н. Лук, А. Г. Маслоу, О. Л. Яковлева та ін.) емоційна зрілість припускає емоційні реакції індивіда, що відповідають не тільки очікуванням суспільства, але і потребам, цінностям і інтересам суб'єкта. Представники цього напрямку вважають, що емоційна зрілість характеризує особистість внутрішньо несуперечливу, здатну розпізнавати й виражати власні емоції адекватно переживанню, що виникає.

Представники третього напрямку (Д. Н. Ісаєв, Н. Ю. Максимова, Є. А. Чудіна та ін.) нездатність керувати емоціями, невміння знайти їм адекватне пояснення і реалістичне вираження поряд з підвищеною емоційною збудливістю, імпульсивністю, розгальмуванням, перевагою ігрової мотивації в діяльності та високою сугестивністю можуть виступати ознаками емоційної незрілості. В свою чергу загальним показником зрілості – незрілості представниками цього напрямку визнається відповідність емоційної поведінки уявленням про норму для певного віку.

В своїх дослідженнях І. Г. Павлова визначає емоційну зрілість як інтегративну якість особистості, що характеризує ступінь розвиненості емоційної сфери на рівні адекватності емоційного реагування в певних соціокультурних умовах. Головними компонентами емоційної зрілості виступають такі властивості, як: емоційна експресивність, емоційна саморегуляція та емпатія [95, с. 58].

Проведений аналіз дозволяє визначити, що поняття культури емоцій хоча і вбирає компоненти емоційної зрілості особистості, зокрема емоційну експресивність, емпатію, в той же час, є набагато ширшим, так як включає ще й мотиваційну і пізнавальну сферу.

Поряд із здатністю до адекватного емоційного реагування з урахуванням вікового періоду життя особистості, тобто її розвитку на певних вікових етапах, в культурі емоцій відбивається здатність слідувати певним культурним нормам, які висуває суспільство щодо вираження емоцій.

Тобто, культуру емоцій можна розглядати як інтегральну характеристику особистості.

Розкриємо більш детально зміст поняття «культура емоцій», яке виявляється багатограним. Воно містить психологічні, педагогічні, духовні, нормативні та соціальні аспекти.

Зокрема, простежимо взаємозв'язок даного поняття з поняттям «емоційна культура».

Культура емоцій є частиною загальної культури і не тотожна емоційній культурі. Емоційна культура на рівні діяльності особистості представлена сукупністю соціальних зразків емоційного реагування, поведінки, способів усвідомленого керування власними почуттями, прийомів надання підтримки партнерам. При цьому культура емоцій особистості постає як спосіб реалізації сукупності зразків діяльності, де особистість виступає активним суб'єктом, відповідальним за результати діяльності. Тут мова вже йде про культуру емоцій особистості, про її розвиток з позиції керування. Разом з тим, культура емоцій з'являється як система якостей і характеристик особистості, важливих для реалізації її відношення до природи, суспільства, своїх духовних потреб [62].

Слідуючи за О. О. Колядинцевою [62], емоційну культуру можна розглядати як результат взаємовідношень між поколіннями, що визначає традиції у вираженні емоцій, норми емоційних взаємовідносин, що закріплені в суспільстві. Культура вираження емоцій, що засвоюється з дитинства, має своєю метою гнучку зміну універсальних виражень емоцій відповідно до виникаючої ситуації, допомагаючи, тим самим, підтримувати соціальний порядок. У цьому випадку варто розглядати емоційну культуру суспільства, що є основою соціалізації індивіда. Емоційна культура виступає як галузь наукових знань, що включає різні теорії емоцій, які вивчають природу емоцій, особливості емоційного розвитку людини, на основі яких виробляються норми вираження емоцій, вимоги до емоційної взаємодії з оточуючими. Зважаючи на це О. О. Колядинцева [62] тлумачить поняття емоційної культури особистості як цілісну її характеристику й показник загального розвитку.

Як стверджує О. О. Колядинцева, поняття емоційна культура і культура емоцій не тотожні між собою, але й не протипоставлені один одному. Імовірно, вони співвідносяться між собою як, наприклад, поняття «суспільство» і «особистість». Суспільство є результатом взаємодії людей, а особистість, у свою чергу, перебуває в певних відносинах з людьми. «Емоційну культуру» і «культуру емоцій» можна співвіднести як «ціле» і «частина». При цьому ціле не є сумою окремих частин, а частина поза цілим має іншу характеристику, ніж у рамках цілого, тобто частина розглядається як єдність особливого та індивідуального [62].

Досліджуючи культуру емоцій, варто визначити вимоги сучасної культури до емоційних проявів людини. Що вважається культурним, а що не культурним. Очевидно, що з часом стандарти культури поступово змінюються.

Є спеціальне дослідження культури емоцій в історії США (P. Stearns, J. Lewis [165]). У роботі підкреслюється, що кожна соціальна група в різні епохи формувала свою власну культуру емоцій, по-своєму їх оцінювала й пропонувала відповідні правила їхньої реалізації в житті. На думку авторів, емоційна культура США перетерпіла дві головні зміни. Перша зміна відбувалася при переході країни в ХХ століття. Друга відбулася у перше десятиріччя ХХ століття. У роботі представлені матеріали щодо виникнення й розвитку емоційної культури, яку автори йменують "вікторіанською". Вікторіанський стиль вираження емоцій найбільше яскраво проявляється в сімейних і дружніх взаєминах. На думку авторів, такий стиль виник в 1830-их рр. Далі в дослідженні автори підкреслюють, що саме в перші два десятиріччя ХХ століття з'явилася сучасна культура емоцій. Її головні прояви - стриманість при вираженні своїх почуттів і керованість ними. Як висновок в дослідженні відзначається: "більшість людей" в ХІХ в. поводитися "більш-менш раціонально", що вигідно відрізняло їх від людей ХХ століття. Культура передбачає навчання людини правильно користуватися емоціями, в тому числі й негативними.

Цікавим є дослідження О. В. Бурлова, Г. Г. Татарової [16]. Автори поставили за мету визначити образ культурної людини в менталітеті студентства. Даний образ дослідники розуміли як соціальний стереотип. До того ж образ культурної людини розглядався ними в контексті національного характеру. В експерименті було поставлено питання: чи наділяють люди образ культурної людини типовими національними рисами характеру? Для того щоб відповісти на це запитання О. В. Бурлов, Г. Г. Татарова співставляли елементи створеного ними образу з теоретичною моделлю російського національного характеру, намагаючись виявити між ними зв'язки. Одна з рис, що відзначена в даній моделі російського національного характеру - супресія, тобто терпіння й самоконтроль за власними емоціями. Самоконтроль з часом стає звичкою, а потім частиною життя. Інша риса – схильність індивіду орієнтувати свої дії на цінності, а не на мету, визначену ним самим. Це виражається в тому, що ніякої особистої справи російська людина не робить з таким задоволенням, з яким вона здійснює ціннісно-раціональну модель. Ця риса відбивається в образі „культурна людина”. Елемент образу, що відбиває її, був названий „ціннісно-орієнтована дія”. Він узагальнив в собі висловлення типу „думати про інших”. Ще однією рисою російського національного характеру є „уміння зважати на те, що думають люди, які відносяться до референтної групи”. Ця риса характеру відзначена в елементі образу, що називається „середовище спілкування”. Таким чином, використавши частину положень теоретичної моделі й зіставивши її з отриманим в результаті дослідження образом, О. В. Бурлов, Г. Г. Татарова зробили висновок про те, що люди наділяють образ „культурної людини” національно-типовими рисами характеру, відзначеними у відповідній концепції.

Є наукові нароби, які стосуються вивчення особливостей формування емоційного досвіду людини у певному культурному середовищі. Так О. О. Колядинцева [62] в своїх дослідженнях доводить наявність культурних розходжень у вираженні емоцій представниками різних національностей, що

вказує на значимість комунікативної функції емоцій. Автор доводить, що культура переважно впливає на вираження емоцій, які регулюються певними правилами їх прояву. Культура прояву емоцій визначає зразки, за допомогою яких людина може виражати емоції. Таким чином, емоції допомагають підтримувати соціальний порядок, здійснювати соціальний контроль, в чому і виявляється їх регулятивна функція.

Узагальнюючи розглянуті матеріали щодо сутності поняття культури емоційних проявів, зауважимо, що це соціально-психологічне явище, яке обіймає досягнення людства в духовній і матеріальній сферах, здійснює регулятивну функцію, має національне забарвлення і спроможне до подальшого розвитку.

Культуру емоцій вчителя досліджувала О. О. Колядинцева [62]. Автор визначала, що культура емоцій вчителя – це цілісне динамічне особистісне утворення, яке має власну структуру. Дана структура представлена системою знань вчителя про розвиток емоцій, уміннями і способами аналізу емоцій, управління ними, надання емоційної підтримки партнерам, що в цілому сприяє вербалізації емоцій вчителем, його емоційній відкритості і емоційній емпатії.

С. О. Колот досліджувала психологічні механізми й умови формування культури емоцій у студентів вищих технічних закладів освіти [60]. Автор визначила культуру емоцій як складову загальнолюдських цінностей. У зв'язку з цим найбільш впливають на формування культури емоцій загальнокультурні цінності, які суб'єкт привласнює в організованій навчально-виховній діяльності [60, с. 76].

С. О. Колот розробила модель розвитку емоційної сфери особистості в пізнавальній діяльності, в якій основними компонентами виступають опосередкованість виникнення емоцій, їхня взаємозумовленість і взаємозалежність від умов діяльності, а також перетворення й розширення спектру модальностей з урахуванням розвитку пізнавального процесу. Зазначена модель дає можливість здійснювати конструктивний аналіз

емоційних явищ при формуванні культури переживань особистості [60, с. 118].

Культуру емоцій, зауважує автор, важливо розглядати як систему настанов, що дозволяють суб'єкту адекватно усвідомлювати свої переживання і переживання інших людей, що відбивають відносини до духовних цінностей конкретного соціального середовища [60, с. 172].

На думку С. О. Колот, у структурі культури емоцій, істотними виступають особливості сформованості емпатії, експресії, саморегуляції, емоційної чутливості, пізнавально-естетичної спрямованості та ін. [60, с. 172].

Якостями культури емоцій є емоційна чутливість, емпатія, експресія, саморегуляція, мотив пошуку краси, гармонії, естетичної сензитивності та ін. [60, с. 173].

Розглядаючи матеріали дослідження С. О. Колот, зауважимо, що автор недостатньо чітко виокремлює специфіку поняття культури емоцій порівняно з поняттям емоційної сфери особистості. Отже, психологічна сутність культури емоцій особистості потребує свого подальшого уточнення.

До вивчення концептуальних понять «емоція», «почуття», «культура» зверталися закордонні і вітчизняні вчені різних галузей науки: В.В. Бойко, Г. Б. Вершиніна, В. К. Вілюнас, Л. С. Виготський, Е. М. Галкіна-Федорук, З. В. Гіппіус, А. В. Запорожець, К. Ізард, А. В. Коробкова, Н. А. Лук'янова, Р. С. Немов, В. П. Толстих, П. В. Симонов, П. М. Якобсон і багато інших. У багатьох дослідженнях звертається увага на той факт, що культуру емоцій, як і будь-яку іншу культуру, варто формувати, прищеплювати, виховувати. Проте цілісної програми формування культури емоцій поки немає.

На думку Л. М. Курганської [68], дуже близько до визначення проблеми підійшли автори виховно-освітньої програми «Дитинство» для дошкільних установ (за редакцією В. І. Логвінової, Т. І. Бабаєвої, Н. О. Ноткіної і ін.), а також Т. Д. Зінкевич-Євстигнеєва в системі казкотерапії. У шкільних програмах не передбачаються завдання щодо

формування культури емоцій. Автор вважає, що в основі формування культури емоцій повинні перебувати дві соціально значущі емоції: емпатія й толерантність. Програвання спеціально організованих ситуацій, інсценівка або читання по ролях творів фольклору, авторських казок або розповідей, «культивування» емоцій співпереживання (емпатії) і толерантності (терпимості) веде до попередження прояву дратівливості, злості, нарешті, агресії у дітей.

Л. М. Курганська [68] розглядала виховання толерантності як основу формування культури емоцій особистості.

Л. М. Курганська стверджує, що соціальна природа почуттів і емоцій людини проявляється найбільш чітко у безпосередньому спілкуванні з іншими людьми, колективом, суспільством. Емоції є найважливішим засобом спілкування й регулятором соціальної поведінки людини. Про складність, досконалість і глибину емоцій можна судити по багатству їхнього зовнішнього вираження. Виховання культури емоцій, як підкреслює автор, починаючи від самих високих і закінчуючи найпростішими, передбачає турботу про красу їхнього самовираження й формування емоційної компетентності. Рівень культури прояву почуттів дозволяє судити про загальну культуру людини, його вихованість, ідейний і моральний зв'язок з оточуючими людьми, із суспільством у цілому [68].

І. М. Андреева визначає розвиток емоційної культури людини однією з найбільш актуальних проблем сучасної психології. В її психологічних дослідженнях підкреслюється актуальність для життя й діяльності людини проблеми "виховання почуттів" [3].

Ю. Л. Ольвінська у своїй статті [90] дослідила складові гармонічної психологічної організації особистості як основи для її самоактуалізації в дорослому віці. В статті є матеріали, що побічно торкаються проблеми культури емоцій. Зокрема, автор розглядає показники емоційної сфери особистості, що вказують на її досконалість або низький рівень розвитку. Автор наводить найбільш значущі параметри, що характеризують

сформованість емоційної сфери особистості (інтраперсональні та інтерперсональні критерії). Основним психологічним механізмом, що забезпечує ефективну й адекватну реалізацію внутрішніх передумов в емоційній сфері при взаємодії особистості із зовнішнім світом, є прийняття, а, при взаємодії з іншими людьми, основною здатністю можна назвати здатність до співпереживання.

До інтраперсональних критеріїв автор відносить: наявність різноманітного емоційного досвіду, досвіду переживань; емоційно позитивне ставлення до себе; багатство, насиченість емоційних переживань; прийняття себе, людей, світу такими, які вони є; відкритість для нового емоційного досвіду, наприклад, досвіду пікових переживань.

Інтерперсональні критерії представлені: переважно позитивне, доброзичливе ставлення до оточуючих людей і до світу в цілому; здатність до щирої взаємодії з людьми, до емпатії, співпереживання, до емоційного сприйняття навколишнього світу, природи, мистецтва; здатність до переживання нового емоційного досвіду, до пікових переживань.

Ю. Л. Ольвінська наводить також і характеристики несформованості емоційної сфери особистості: відсутність різноманітного емоційного досвіду, досвіду переживань; бідність емоційних реакцій, переживань, певна ступінь «емоційної тупості»; переважно негативне ставлення до себе, до людей, до світу; нездатність до щирого вираження власних емоцій; нездатність до співпереживання, емпатії; закритість для нового емоційного досвіду.

Автор виділяє такі критерії несформованості емоційної сфери: наявність високого ступеня напруженості психологічних захистів, низьку самооцінку, переважно знижений фон настрою й переважно негативне відношення до себе, оточуючих людей і світу в цілому.

Т. П. Виноградова стверджує, що культура емоцій і почуттів - це єдність і взаємозв'язок емоцій і почуттів, уміння позитивно й безконфліктно вирішувати свої емоційні проблеми. Культура - це процес розкриття й розвитку здібностей людини [140].

Т. П. Виноградова відзначає, що молодший шкільний вік – це період, сприятливий для формування фундаменту культури емоцій у дітей. При цьому автор виділяє такі її показники:

- володіння засобами й способами адекватно виражати свої почуття;
- уміння знаходити вихід зі складних ситуацій;
- уміння аналізувати свою поведінку й поведінку інших людей;
- уміння усвідомлено виражати свої емоції й почуття;
- наявність навичок емоційного самоконтролю;
- уміння вибудовувати доброзичливі взаємини з навколишніми.

Л. М. Мітіна визначає три позитивні емоції (радість, інтерес, подив), соціалізація яких створює справжнє багатство емоційних переживань, необхідних для розвитку особистості старшокласника [82]. А також п'ять негативних емоцій, з якими найчастіше стикається підліток в навчальному процесі, і профілактиці яких учитель повинен приділяти особливу увагу: страждання, гнів, презирство, страх, сором.

Упевненість і особиста значущість, які проявляються в радості, роблять старшокласника здатним долати труднощі й насолоджуватися життям, впливають на пізнавальні процеси. Учень здобуває здатність більш адекватно оцінювати світ. Це полегшує взаємодію й підсилює його чуйність. Повторювана радість сприяє стійкості до фрустрації й досягнення важких цілей. Радість надає впевненості й мужності, заспокоює, знімає напругу й надмірне перевантаження. З афектом радості пов'язаний гумор у його кращому прояві. Однак, якщо він спрямований на адресу інших людей та пов'язаний із гнівом, презирством (як при глузуванні), то може призводити до виникнення агресії або депресії. Здатність розуміти гумор є функцією як афекту, так і інтелекту й здобувається протягом усього життя, будучи пов'язаним із творчістю, інтуїцією, дотепністю нетривіальних рішень навчальних завдань.

Отже, соціалізація емоцій, особливо у підлітковому віці, є надзвичайно тонкий і складний процес.

Дослідження питання психологічної сутності поняття культура емоцій особистості дали змогу нам з цього приводу стверджувати наступне:

1. Емоційні процеси виступають як підґрунтя для прояву культури емоцій. Відбувається взаємовплив емоційних процесів і культури емоцій індивіда.

2. Культура емоцій пов'язана з потребами, мотивацією, інтересами особистості. У культурі емоцій відбивається моральність особистості, що визначає внутрішні умови емоційного реагування на прояв власних потреб і впливи зовнішніх ситуацій. Культура емоцій виступає як одна з внутрішніх умов виникнення емоцій і визначає характер їхнього прояву.

3. Надання ознак людяності природним функціям емоцій супроводжує процес становлення культури емоцій особистості. Емоційна оцінка об'єктів, які відображаються, певною мірою залежить від культури емоцій суб'єкта. Формування культури емоцій забезпечує можливість зробити прояви афекту більш доцільними і керованими, що дозволить особистості не вдаватися до афекту без достатніх підстав.

4. Культура емоцій зумовлює первинний відбір інформації, що сприймається, і який може бути проаналізований у подальшому свідомості особистості. Культура емоцій впливає на адекватність ситуації прояву сміху, страху дії, суму, горя.

5. Всі види емоцій є у індивіда, незважаючи на рівень культури його емоцій. Культура емоцій виступає як загальна характеристика, що відповідає певним стандартам, актуальним для сучасного суспільства.

6. Дослідження напрямків щодо з'ясування сутності культури емоцій дозволило виокремити три головних: у межах першого культура емоцій тлумачиться як цілісне динамічне особистісне утворення, яке має власну структуру, головними компонентами якої є емпатія, обізнаність з психології емоцій, вміння ними керувати; з позицій другого напрямку культура емоцій розглядається як вміння позитивно й безконфліктно вирішувати свої емоційні проблеми; у третьому - пропонується розглядати культуру емоцій як певну

особистісну властивість, що відображає ставлення до духовних цінностей середовища та дозволяє реалізувати свої емоційні прояви згідно соціальних норм.

7. Проблема культури емоцій тісно пов'язана з такими явищами, як загальна культура особистості, рівень розвитку емоційної сфери індивіда, соціальний та емоційний інтелект, емоційна зрілість, емоційна культура. Зокрема, культура емоцій розглядається як:

- елемент загальної культури особистості, що має багато спільного з її національним характером, ментальністю.

- особистісне утворення, що вбирає в себе деякі ознаки соціального інтелекту і емоційного інтелекту.

- утворення, що базується на емоційній зрілості особистості, особливо на таких її компонентах як емоційна саморегуляція та емпатія.

- особистісне утворення, що пов'язане з емоційною культурою і виступає як здатність слідувати нормам у вираженні емоцій, що закріплені в суспільстві.

- утворення, що залежить від рівня розвитку показників емоційної сфери особистості.

8. Культура емоцій – інтегральна характеристика особистості й показник її загального розвитку. Це поняття визначається через систему якостей і характеристик особистості, важливих для реалізації її ставлення до природи, суспільства, своїх духовних потреб. Культура емоцій проявляється як сукупність способів керування власними емоціями, зразків емоційного реагування, прийомів надання емоційної підтримки партнерам тощо.

9. Культура емоцій характеризується рівнем розвитку на певних вікових етапах і може розглядатися як категорія, що знаходиться у постійній динаміці.

Теоретичне вивчення проблеми культури емоцій дозволяє визначити власну позицію щодо психологічного змісту даного поняття.

Культура емоцій – це інтегральна характеристика особистості, що забезпечує розпізнавання, розуміння та усвідомлення власних емоцій, а також оточуючих, здатність адекватно виражати власні переживання, які відповідають соціальним нормам, що діють в конкретних умовах життєдіяльності особистості.

1.2. Систематизація ознак, що характеризують культуру емоцій підлітків

Якщо культура емоцій є складною властивістю особистості, значить її зміст можна викласти у вигляді структури. Для її вивчення застосуємо системний підхід. Системний підхід (Б. Г. Ананьєв [2], Б. Ф. Ломов [74], О. В. Скрипченко [131] та ін.) полягає у вивченні об'єкта як цілого, що складається з різних взаємозалежних елементів, упорядкованих й складноорганізованих. Основний акцент робиться на виявленні різноманітних зв'язків і відносин, що мають місце як усередині досліджуваного об'єкта, так і в його взаєминах із зовнішнім оточенням, середовищем. Властивості об'єкта як цілісної системи визначаються не стільки підсумовуванням властивостей його окремих елементів, скільки властивостями його складових, особливими системостворюючими, інтегративними зв'язками об'єкта. Головними постулатами системного підходу виступають: 1) будь-яка система може бути описана в термінах системних об'єктів, властивостей і зв'язків; 2) структура функції системи й вирішення проблеми є стандартними для будь-яких систем і будь-яких проблем [129].

Означимо принципи, на яких базується системний підхід. Принцип мети орієнтує на те, що, насамперед, необхідно виявити мету (призначення) системи.

Принцип цілісності припускає, що досліджуваний об'єкт розглядається або виділяється із сукупності об'єктів як щось ціле стосовно навколишнього

середовища, що має свої специфічні функції й розвивається за своїми законами.

Принцип складності вказує на необхідність розглядати об'єкт як складну сукупність різних елементів, що перебувають у різноманітних зв'язках між собою та із середовищем. Кожному елементу властива невичерпна складність, тому необхідно виконати його спрощення до рівня збереження об'єктом своїх істотних властивостей: виявлення простого в складному й демонстрація складності в простому.

Принцип історизму вимагає, щоб кожний об'єкт розглядався історично з погляду того, як він виникнув і які етапи пройшов до моменту дослідження.

Принцип подвійності припускає, що систему необхідно розглядати як самостійну систему, так і як підсистему більше високого рівня ієрархії.

Принцип всебічності вказує на те, що об'єкт необхідно вивчати з усіх боків.

Принцип множинності стверджує, що при дослідженні об'єкта необхідно використовувати безліч моделей.

Принцип динамізму вимагає, щоб всі властивості об'єкта розглядалися як такі, що змінюються.

Принцип подібності припускає використання раніше отриманих результатів при вивченні інших подібних об'єктів.

З прикладної точки зору системний підхід складається в певній спрямованості й послідовності дослідження об'єктів, що звичайно реалізується в шість етапів.

1 етап. Чітке визначення мети дослідження об'єкта, тобто з якою метою проводиться дослідження.

2 етап. Точне й повне визначення мети функціонування об'єкта з позицій системи більш високого рівня. Необхідно визначити загальні й часткові цілі, здійснюваність, необхідні ресурси для здійснення мети, причому, все це необхідно робити взаємопов'язано.

3 етап. Виділення й вивчення складеної системи, і середовища. Виділення системи здійснюється поділом (точним) на дві частини. Процедура не формальна, носить інтегративний характер. Основою віднесення елементів до системи й середовища є характер зв'язків між елементами. Так як внутрішні зв'язки значно сильніші зовнішніх, то це надає право відносити елементи із внутрішніми зв'язками до системи. При цьому визначається склад системи, склад середовища, характер внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Процес виділення елементів і зв'язків називається структуризацією.

4 етап. Послідовне розкриття механізму функціонування системи. При цьому розглядається функціонування всієї системи в цілому й функціонування її окремих підсистем; визначається набір функцій і їхні можливі зміни на різних етапах дослідження, а також взаємодія елементів системи між собою й із середовищем. У результаті роботи на цьому етапі повинні бути отримані: набір функцій, які реалізує система; функції окремих підсистем; функції окремих елементів; опис процесу функціонування системи в цілому.

5 етап. Система розглядається на всіх етапах життєвого циклу: походження, розвиток, руйнування (загибель).

6 етап. Здійснюється порівняння системи з іншими, у якійсь мірі близькими їй системами для виявлення подібності. У випадку виявлення подібності, отримані раніше властивості переносяться або можуть бути перенесені на систему й навпаки.

Таким чином, системний підхід у дослідженні складних об'єктів припускає проведення дослідження в трьох взаємозалежних аспектах: історичний аналіз (генетичний і прогностичний); структурний аналіз (аналіз зв'язків і складу); функціональний аналіз (аналіз внутрішнього й зовнішнього функціонування).

Виділемо провідні психологічні ознаки, через які проявляється культура емоцій. На основі попереднього теоретико-методологічного аналізу та розуміння сутності культури емоцій ми можемо зазначити:

по-перше, ознаки культури емоцій повині мати відношення до культури та до емоційної сфери особистості;

по-друге, ознаки є психічними явищами.

До складних психічних явищ, що відносяться до емоційної сфери особистості, належать: емоційна зрілість, емоційний інтелект. Розглянемо їх структури, та з урахуванням даного матеріалу виділемо провідні ознаки культури емоцій.

Культура емоцій за своїм змістом більш об'ємна за емоційну зрілість, емоційний інтелект, якщо вони взяті окремо. Загальна культура окремими своїми аспектами входить до культури емоцій.

Розглянемо, чим різниться культура емоцій від емоційної зрілості. Культура емоцій як і емоційна зрілість – інтегративна характеристика особистості. Емоційна зрілість характеризує ступінь розвитку емоційної сфери на рівні адекватності емоційного реагування в певних соціокультурних умовах. Водночас культура емоцій, поряд з адекватним реагуванням визначає удосконаленість та витонченість в емоційних переживаннях, що є результатом виховання, розвитку моральних, інтелектуальних та естетичних почуттів. Емоційна зрілість – це результат дозрівання психіки в першу чергу. Емоційна зрілість в меншій мірі залежить від соціокультурних вимог, правил поведінки, що прийняті в суспільстві на тому чи іншому етапі його розвитку. До числа важливих ознак емоційної зрілості віднесені здатність відгукуватись на переживання іншого, адекватно сприймати, оцінювати й розуміти власні емоції та емоції оточуючих, довільно керувати своїми емоціями, використовувати емоційну експресію як засіб спілкування та ін.

Емоційна зрілість виявляється в емоційній експресивності, тобто в здатності адекватно відображати в міміці, пантоміміці, експресивних діях і інтонації емоційний стан, що виникає у особистості в конкретних умовах. На рівні емоційної саморегуляції емоційно зріла особистість виявляє можливість керувати своїми емоціями відповідно до ситуації, уміння справлятися з емоційними реакціями соціально придатними способами. На рівні емпатії -

здатність розуміти світ переживань іншої людини, емоційно відгукуватись на її переживання, а також використовувати ці здатності в спілкуванні. Як ми бачимо, емоційна зрілість багато в чому пов'язана з довільною саморегуляцією психічних процесів, розвиток якої детермінується дозріванням нервової системи у віковому аспекті.

Головними показниками емоційної зрілості є емоційна експресивність, емоційна саморегуляція й емпатія. Прояв останніх може виражати культуру емоцій особистості і слугувати необхідним базисом для подальшої адаптації особистості до вимог сучасного суспільства. В процесі зазначеної адаптації особистість засвоює форми виявлення емоцій у відповідності з прийнятими у суспільстві правилами; набуває можливості використання широкого спектру емоцій і почуттів; вдосконалює моральні, інтелектуальні та естетичні почуття.

Таким чином, культура емоцій включає в себе показники емоційної зрілості, але цим не вичерпується. Культуру емоцій характеризують й такі показники: прояв емоції відповідно до прийнятих у суспільстві правил; багатство емоцій і почуттів; розвинені моральні, інтелектуальні, естетичні почуття.

Культура емоцій особистості порівняно з емоційною зрілістю більш об'ємне поняття за рахунок таких складових як багатство емоцій, усвідомлення власних емоцій, що є результатом психологічної освіти або самоосвіти. Такі складові емоційної зрілості як адекватне вираження своїх почуттів, розуміння емоцій інших через емпатію, контроль власних емоцій є показниками і культури емоцій особистості.

Щодо співвідношення змісту культури емоцій і емоційного інтелекту, то зазначимо, що емоційний інтелект представлено в структурі культури емоцій особистості такими ознаками як розуміння (усвідомлення) емоцій, розпізнавання емоцій інших людей, керування своїми емоціями та емпатія.

Водночас є такі ознаки емоційного інтелекту, котрі не використовуються для розкриття поняття культура емоцій. А саме: 1)

асиміляція емоцій у мисленні; 2) здатність вступати в задовольняючі міжособистісні відносини з іншими людьми й підтримувати їх; 3) здатність до керування емоціями інших; 4) розуміння взаємозв'язків між емоціями, мисленням і дією.

Зазначимо, що культура емоцій особистості, у нашому розумінні, також сприяє успіху під час вирішення різних проблем, які зустрічаються в професійній діяльності, спілкуванні чи в процесі формування особистості. Проте, на відміну від емоційного інтелекту, культура емоцій відбиває моральну позицію, результат формування ціннісних диспозицій особистості.

Розгляд позицій різних авторів щодо ознак та структурних компонентів культури емоцій показав, що відсутня єдина точка зору щодо ознак культури емоцій. Ознаки культури емоцій прослідковуються як у нормативному полі вираження емоцій з точки зору правил конкретного суспільства, тобто певних зовнішніх факторах, так і у внутрішньо-особистісному ракурсі на рівні певних властивостей особистості, а також особистісних якостей, що допомагають виражати соціально придатним способом власні емоції на основі емпатії, емоційної саморегуляції тощо. Крім того, є дослідження, що присвячені спорідненим питанням, таким як емоційний інтелект і емоційна зрілість. Ці дослідження висвітлюють деякі аспекти проблеми культури емоцій особистості.

Можна виділити декілька напрямків досліджень, що присвячені:

- проблемам культури в цілому;
- емоційному інтелекту;
- емоційній зрілості;
- емоційній гнучкості;
- емоційній компетентності;
- толерантності;
- емоційній культурі;
- культурі емоцій.

Зміст та структура культури емоцій представлені в дослідженні теорії педагогіки О. О. Колядинцевої [62]. Автор, розглядаючи культуру емоцій учителів як особистісне утворення, запропонувала наступні компоненти, що висвітлюють її сутність: знання по психології емоцій; уміння аналізувати емоції; уміння керувати емоціями; уміння надавати емоційну підтримку іншим; уміння вербалізувати свої емоції; емоційна відкритість; емпатія.

В наведеній структурі приділяється увага знанням учителя з психології емоцій, умінню керувати емоціями, надавати емоційну підтримку іншим. Водночас, розмірковуючи про психологічний зміст культури емоцій, в даній структурі бракує ознак, пов'язаних із засвоєними культурними цінностями в сфері емоційного життя особистості, правил культурної поведінки та емоційного відреагування, що прийнятті в сучасному суспільстві. Залишилися також поза увагою рівень розвитку моральних, інтелектуальних, естетичних почуттів особистості, в цілому, багатство емоційної „палітри” особистості. Крім того, уміння надавати емоційну підтримку іншим та емоційна відкритість, на нашу думку, виступають, передусім, як професійно важливі уміння педагогів.

Ознаки культури емоцій зустрічаємо в дослідженнях Л. М. Курганської [68]. Зокрема, автор до головних ознак культури емоцій особистості відносить їх складність, досконалість і глибину, багатство їхнього зовнішнього вираження. Важливими ознаками виступають також добре керовані емоції, емоційна компетентність, толерантність.

Т. П. Виноградова [140] головною ознакою культури емоцій вважає уміння особистості позитивно й безконфліктно вирішувати свої емоційні проблеми. До переліку ознак автор відносить: володіння засобами й способами адекватно виражати свої почуття; уміння знаходити вихід зі складних ситуацій; уміння аналізувати своє поведіння й поведіння інших людей; уміння усвідомлено виражати свої емоції й почуття; наявність навичок емоційного самоконтролю; уміння вибудовувати доброзичливі

взаємини з оточуючими. Тобто ці ознаки в певній мірі співвідносяться з ознаками емоційного інтелекту.

В якості окремих показників культури емоцій особистості можна навести такі: вихованість, діапазон емоцій, доброзичливість, життєрадісність, знання правил вираження почуттів у сучасному суспільстві, схильність до уникнення внутрішньої й зовнішньої агресії, культура спілкування, моральні, інтелектуальні, естетичні почуття, наявність позитивних почуттів по відношенню до оточення, моральність, товариськість, розуміння значення різних емоцій, подолання самотності, подолання соціальної тривожності, розмаїтість емоцій, самооцінка адекватна, стриманість при вираженні своїх почуттів, щирість, сміливість, співпереживання, терпимість до фруструючих подій, толерантність, уміння слухати, уміння керувати гнівом, керованість почуттів, експресивність, емоційна стійкість, емпатія, естетичний смак та ін.

Ознаки культури емоцій особистості, які зазначені в наведених дослідженнях, можна представити блоками, що відображають системний характер даної інтегративної властивості особистості.

1. Розуміння власних емоцій: знання правил вираження почуттів у сучасному суспільстві; розуміння значення різних емоцій.

2. Багатство, широкий спектр емоцій: діапазон емоцій; моральні, інтелектуальні, естетичні почуття; розмаїтість емоцій; спектр емоцій; естетичний смак;

3. Розуміння емоційного стану інших людей.

4. Адекватне вираження своїх почуттів: вихованість; знання правил вираження почуттів у сучасному суспільстві; уникнення внутрішньої й зовнішньої агресії; культура спілкування; стриманість при вираженні своїх почуттів; терпимість до фруструючих подій; керування гнівом; керованість почуттів; експресивність; емоційна стійкість; естетичний смак.

5. Емоційна саморегуляція: стриманість при вираженні своїх почуттів; сміливість; спокій; терпимість до фруструючих подій; керування гнівом; керованість почуттів; емоційна стійкість; естетичний смак.

6. Емпатія: доброзичливість; культура спілкування; розуміння значення різних емоцій; сердечність; співпереживання.

Вивчення спеціальної літератури [43, 60, 62, 68, 72, 87, 155, , та ін.] також дозволив нам представити більш широкий перелік ознак культури емоцій:

- правила вираження почуттів і їхньої реалізації в житті, що прийняті в сучасному суспільстві;
- розуміння, розпізнавання емоцій власних та інших людей;
- здатність адекватно виражати свої почуття;
- емоційна стійкість у складних ситуаціях;
- здатність аналізувати поведінку інших людей;
- уміння усвідомлено виражати свої емоції й почуття;
- навички емоційного самоконтролю;
- уміння вибудовувати доброзичливі взаємини з оточуючими;
- багатство емоцій, їх розмаїтість, спектр, діапазон;
- складність, досконалість і глибина емоцій;
- емоційна компетентність – уміння адекватно емоційно реагувати на впливи зовнішнього середовища;
- щирість, емоційне взаєморозуміння, толерантність;
- краса самовираження емоцій і емоційна компетентність;
- соціально значимі емоції: емпатія й толерантність;
- розуміння значення різних емоцій;
- розширене коло емоційних станів, що входять у ту чи іншу емоційну зону;
- співпереживання й терпимість;
- товариськість;
- емоційна експресія;
- емоційна стійкість;
- оптимальне ставлення до авторитетів;

- життєрадісність;
- багатство емоційних реакцій, сміливість;
- спокій;
- самоконтроль емоцій.

Зважаючи на матеріали досліджень різних аспектів емоційної сфери особистості, використовуючи системний підхід та спираючись на визначену нами у попередньому підрозділі сутність поняття культура емоцій, розглянемо питання про провідні ознаки культури емоцій.

Оскільки культура емоцій є інтегральною характеристикою особистості, то її ознаки можна представити у вигляді наступних угруповань:

1. *специфічні ознаки*, які передбачають знання про культурні норми емоційних проявів, що прийняті у даному суспільстві, внутрішньо засвоєні правила прояву емоцій як результат соціалізації індивіду, а також досвід позитивних підкріплень з боку оточуючих;
2. *індивідуально-особистісні ознаки*, які містять характеристики, що визначають багатство, виразність, інтенсивність, силу емоційних проявів, загальну емоційну спрямованість, емоційну гнучкість;
3. *функціональні ознаки*, які забезпечують вияв емоцій на основі емоційної експресії, емоційної саморегуляції, емпатії як здатності відчувати емоційний стан іншої людини, комунікативної толерантності як стійкості до розбіжності позицій у спілкуванні.

Провідними ознаками культури емоцій виступають: емоційна поінформованість; емоційна гнучкість; розуміння емоційного стану інших людей; емоційна експресія; емоційна саморегуляція; емпатія; загальна емоційна спрямованість; комунікативна толерантність та ін.

Узагальнення та систематизація окремих ознак культури емоцій з урахуванням можливості їх діагностики у юнаків та дівчат відповідними психодіагностичними методиками дозволило нам скласти наступний список.

1. Знання правил вираження емоцій у сучасному суспільстві.
2. Уникнення внутрішньої й зовнішньої агресії .

3. Комунікабельність.
4. Моральність.
5. Усвідомлення емоцій, рефлексія.
6. Пізнавальні потреби.
7. Терпимість до фруструючих подій.
8. Толерантність як особистісна характеристика.
9. Толерантність комунікативна.
10. Тривожність.
11. Експресивність.
12. Емоційна відхідливість.
13. Емоційна саморегуляція.
14. Емоційна стійкість.
15. Емпатія.
16. Естетична чутливість.
17. Естетичний смак.

Відповідно до наведених ознак культури емоцій старшокласників наведемо перелік психодіагностичних методик, що дозволяють дослідити рівень розвитку окремих ознак, а відтак, отримати інформацію про розвиток узагальнених ознак і надалі зробити висновок про рівень розвитку культури емоцій особистості.

Комплект методик для дослідження культури емоцій старшокласників.

1. Методика Дембо-Рубінштейн.
2. Особистісний опитувальник Айзенка.
3. Методика діагностики комунікативної установки (толерантність) В. В. Бойко.
4. Методика вивчення емоційної напруженості. Автори: Є. С. Романова, О. М. Усанова, О. Ф. Потьомкіна.
5. Методика дослідження агресивної поведінки підлітків А. Басса, А. Дарки.
6. Методика дослідження поведінки в конфліктних ситуаціях К.Томаса.
7. Методика дослідження емпатії І. М. Юсупова.

8. Тест «Емоційна зрілість» О. Я.Чебикіна.
9. Оцінка рівня товариськості (тест Ряховського).
10. Шкала оцінки реактивної й особистісної тривожності Ч. Спилберга.
11. Аналіз продуктів діяльності, метод експертної оцінки.
12. Методика Додонова «Переживання, яким надається перевага».
13. Емоційна відхідливість (за тестом Н. Холла).

Підлітковий вік характеризується інтенсивним емоційним розвитком особистості, удосконаленням її самосвідомості, здатності до рефлексії. Саме в цьому віці через процеси емоційного спілкування з однолітками, формування емоційно-особистісного ставлення до світу, самовиховання відбуваються якісні перетворення у емоційній сфері людини, що й спрямовує її розвиток. В результаті культура емоцій підлітків підвищується в міру набуття життєвого досвіду, зростаючи в період старшого підліткового віку і юнацтва.

Психологічною умовою розвитку культури емоцій підлітка є усвідомлення учнем ролі й значення афективної сфери особистості в оптимізації власної життєдіяльності, спілкування, свого психічного й фізичного здоров'я. Динаміка емоційного розвитку підлітка визначається гармонізацією й ускладненням його афективних проявів: здатністю «пожвавлювати» справжні емоції, викликати позитивні емоції, контролювати негативні, тобто проявляти гнучкість поведінки, нестандартність, творчість.

Таким чином, на процес формування культури емоцій особистості впливають як внутрішні фактори: індивідуально-типологічні особливості нервової системи, вікові та статеві характеристики; так і зовнішні фактори, тобто різні умови життєдіяльності, навчання, виховання та спілкування підлітків.

Зазначимо, що культура емоцій підлітка визначається, перед усім, його можливостями довільно керування власними емоціями, сприймати і розуміти емоційні явища та використовувати набуті вміння у спілкуванні, виявляючи при цьому певну комунікативну толерантність.

Відповідно до цього було побудовано теоретичну модель розвитку культури емоцій, яка враховує її основні прояви та містить три компоненти:

розуміння (усвідомлення власних емоцій та емоцій оточуючих через розширення обізнаності в емоційній сфері та ін.);

прийняття (вимог даного суспільства щодо прояву емоцій та їх співвідношення з власними етичними нормами та ін.);

виконання (прояв емоцій на основі розвинених морально-етичних, інтелектуальних якостей, емпатії, емоційної саморегуляції та ін.).

В цілому дослідження по цьому підрозділу дозволило визначити провідні ознаки культури емоцій підлітків, розробити теоретичну модель розвитку та визначити особливості її становлення в підлітковому віці.

Висновки до першого розділу

Теоретичний та емпіричний аналіз, узагальнення та систематизація матеріалів, що стосується проблеми культури емоцій особистості дозволило прийти до таких висновків.

1. Культура емоцій як психічне поняття визначається через систему якостей і характеристик особистості, важливих для реалізації її ставлення до природи, суспільства, своїх духовних потреб. Культура емоцій проявляється як сукупність способів керування власними емоціями, зразків емоційного реагування, прийомів надання емоційної підтримки партнерам тощо.
2. Культура емоцій – це інтегральна характеристика особистості, що забезпечує розпізнавання, розуміння та усвідомлення власних емоцій, а також оточуючих, здатність адекватно виражати власні переживання, які відповідають соціальним нормам, що діють в конкретних умовах життєдіяльності особистості.

3. Проблема культури емоцій тісно пов'язана з такими явищами як загальна культура особистості, рівень розвитку емоційної сфери індивіда, соціальний та емоційний інтелект, емоційна зрілість.
4. Культура емоцій розглядається у психології як: елемент загальної культури особистості, що має багато спільного з її національним характером, ментальністю; особистісне утворення, що вбирає в себе деякі ознаки соціального інтелекту і емоційного інтелекту; утворення, що базується на емоційній зрілості особистості, особливо на таких її компонентах як емоційна саморегуляція та емпатія; утворення, що залежить від рівня розвитку показників емоційної сфери особистості.
5. Культура емоцій пов'язана з потребами, мотивацією, інтересами особистості. У культурі емоцій відбивається моральність особистості, що визначає внутрішні умови емоційного реагування на прояв власних потреб і впливи зовнішніх ситуацій. Вона виступає як одна з внутрішніх умов виникнення емоцій і визначає характер їхнього прояву.
6. Існує широке коло ознак культури емоцій, які відображають як індивідуально-особистісні властивості, так і здатності, вміння особистості виконувати певні соціально придатні дії. Дані ознаки можна представити у вигляді наступних угруповань: *специфічні*, які передбачають знання про культурні норми емоційних проявів, що прийняті у даному суспільстві тощо; *індивідуально-особистісі*, які містять певні властивості особистості; *функціональні*, які забезпечують вияв емоцій на основі емоційної експресії, емоційної саморегуляції, емпатії як здатності відчувати емоційний стан іншої людини, комунікативної толерантності.
7. Провідними ознаками культури емоцій виступають: емоційна поінформованість; емоційна гнучкість; розуміння емоційного стану інших людей; емоційна експресія; емоційна саморегуляція; емпатія; загальна емоційна спрямованість; комунікативна толерантність та ін.

8. Культура емоцій характеризується рівнем розвитку на певних вікових етапах і може розглядатися як категорія, що знаходиться у постійній динаміці.
9. На процес формування культури емоцій особистості підлітків впливають зовнішні та внутрішні фактори. До внутрішніх віднесено: індивідуально-типологічні особливості нервової системи, вікові та статеві особливості. До зовнішніх - впливи різних умов її життєдіяльності та навчання, виховання та спілкування.
10. Теоретична модель розвитку культури емоцій у підлітків враховує її основні прояви та містить три компоненти: *розуміння* - усвідомлення власних емоцій та емоцій оточуючих через розширення обізнаності в емоційній сфері та ін.; *прийняття* вимог даного суспільства щодо прояву емоцій та їх співвідношення з власними етичними нормами та ін.; *виконання* - прояв емоцій на основі розвинених морально-етичних, інтелектуальних якостей, емпатії, емоційної саморегуляції та ін.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ ЕМОЦІЙ У ПІДЛІТКІВ

2.1. Розробка та визначення методів дослідження

У своєму дослідженні культури емоцій підлітків ми спиралися на положення про те, що це складне особистісне утворення, яке має певну внутрішню структуру. Найбільш повно культура емоцій відображається у відповідних якостях, які складають структуру даного психічного явища. Ми також виходили з твердження про те, що культура емоцій проявляється в процесі діяльності, спілкування особистості, при взаємодії структурних компонентів особистості: мотиваційних, когнітивних, вольових та інших [13, 47, 53 та ін.]. Дослідження культури емоцій без врахування останніх буде неповним та фрагментарним.

Вибір підліткового віку для дослідження особливостей прояву культури емоцій був обумовлений рядом факторів. По-перше, цей віковий період визначають як найбільш сенситивний для свідомого розвитку культури емоцій особистості [63, 141, 145, та ін.]. Це пов'язано, насамперед, з появою таких новоутворень: усвідомлення своєї індивідуальності, виникнення рефлексії, потреба в самоствердженні та самовдосконаленні. За даними фахівців (І. В. Дубровіна [145], Е. П. Ільїн [51], І. С. Кон [63], Ф. Райс [107], І. В. Сисоєва [137] та ін.) перераховані особливості сприяють становленню культури емоцій, коли відбувається у старшокласника перехід від положення об'єкта для виховних впливів інших людей до суб'єкта самовиховання. Крім того, культура емоцій особистості базується на її емоційній зрілості, яка виявляє себе в достатній мірі саме в підлітковому віці. Вчені відмічають також, що підлітки вже здатні не лише до окремих проявів культури емоцій, але й до систематичного й свідомого її прояву. Проблема культури емоцій

актуальна для зростаючої людини в період її інтенсивного особистісного розвитку.

Разом з цим в літературі (О. Б. Барабаш [8], Т. В. Сборцева [124], Т. А. Тріфонова [141] та ін.) констатується певна недостатність вихованості, а отже й культури емоцій у підлітків. Це пов'язується як з недоліками виховання, так із проблемами перехідного періоду, в якому вони перебувають.

По друге, вибір підліткового віку був обумовлений тим, що саме в цей період перед людиною постають важливі життєві проблеми, пов'язані з особистісним, професійним самовизначенням, соціальним самоствердженням, формуванням світосприйняття та інші, вирішення яких потребують певного рівня культури духовної, інтелектуальної, емоційної. Розвиток особистості в підлітковому віці пов'язаний з оволодінням суб'єктом власною емоційною сферою. При цьому він опиняється по відношенню до свого внутрішнього світу над ситуативним, ініціативним і здатним усвідомлювати і переосмислювати свої внутрішні характеристики та емоційні прояви [63, 107 та ін.]. Саме в цей період спостерігається інтенсивний розвиток культури емоцій, що проявляється у встановленні більш досконалих особистісних та ділових стосунків з оточуючими в процесі виконання значущих видів діяльності.

Окремим аспектом є особливий прояв культури емоцій, який в цей віковий період характеризується цілісністю свого прояву. Людина стає суб'єктом власного розвитку. Водночас в підлітковому віці посилюються інтеграційні моменти в проявах культури емоцій. Різні рівні розвитку культури емоцій у підлітків можуть або сприяти особистісному зростанню, або навпаки, посилювати неспроможність до прогресивних змін, до вдосконалення своєї поведінки, що призводить до кризових моментів в розвитку особистості [36].

У своєму дослідженні ми також виходили з припущення про те, що вікові особливості молодшого підлітка, старшого підлітка та представників

раннього юнацького віку можуть мати різний ступінь впливу та становлення культури емоцій особистості.

Відомо, що суттєвим аспектом в дослідженні емоційної сфери підлітків є вивчення статево специфічних особливостей [25, 33, 120, 166, та ін.].

Визначивши специфіку прояву показників культури емоцій, механізми їх функціонування у підлітків ми зможемо розробити більш адекватні методи їх розвитку.

Дані про зв'язок особистісних властивостей та культури емоцій, отримані в процесі теоретичного дослідження проблеми, дозволяють припустити, що розвиток культури емоцій підлітків детермінується комплексом факторів, з поміж яких є провідні, що можуть бути вивчені на рівні діагностики емоційно-вольових якостей.

Підтвердивши зазначені твердження, ми зможемо більш детально розкрити вказані особливості і тим самим запропонувати певні психолого-педагогічні рекомендації щодо розвитку культури емоцій, пов'язані з включенням підлітків до тієї чи іншої діяльності, яка потребує відповідних проявів культури емоцій.

На основі узагальнення різних даних важливим моментом в дослідженні повинні виступати такі з них, які б дозволили виявити розвиток як культури емоцій, так і особливостей особистості, що можуть її обумовлювати.

Нами був обраний комплексний підхід, який передбачав дослідження показників культури емоцій підлітків в сукупності з характерологічним, мотиваційним, інтелектуальним та іншими компонентами особистості.

Узагальнення різних методик дозволило визначити комплекс методів, які спрямовувалися на визначення двох груп показників. По-перше, вивчення рівня розвитку показників культури емоцій; по-друге, вивчення особливостей особистості, які можуть детермінувати прояв культури емоцій підлітків.

Для підвищення ефективності дослідження при виборі методик нами враховувалися, по-перше, їх валідність; по-друге, їх діагностична спроможність

щодо отримання як кількісних показників, так і якісних характеристик. Крім цього, з метою підвищення надійності та валідності отриманих результатів ми використовували різні методики, в яких досліджувалися однотипні показники.

До зазначеного комплексу методик психологічного дослідження увійшли:

1. Методика оцінки емоційного інтелекту (опитувальник EQ), автор Н. Холл [51]. Методика запропонована Н. Холлом для виявлення здатності розуміти відносини особистості, що репрезентуються в емоціях, і керувати емоційною сферою на основі прийняття рішень. Вона складається з 30 тверджень (див. додаток А.1.) і містить 5 шкал: 1) емоційна поінформованість, 2) керування своїми емоціями, що в даному випадку свідчить про емоційну відхідливість, емоційну неригідність, 3) самомотивація, що в даному випадку свідчить про довільне керування своїми емоціями, 4) емпатія, 5) розпізнавання емоцій інших людей, що в даному випадку свідчить про розуміння емоційного стану інших людей. По кожній шкалі вираховується сума балів з урахуванням знака відповіді (+ або -). Чим більша плюсова сума балів, тим більш виражений даний емоційний прояв. Сума балів за всіма шкалами складає показник емоційного інтелекту.

2. Опитувальник «Діагностика емоційної зрілості», запропонований О. Я. Чебикіним, спрямований на оцінку особливостей емоційної сфери особистості, зокрема її емоційної зрілості, Інтегральний показник „емоційна зрілість” особистості базується на даних, отриманих за наступними шкалами.

1. Шкала експресивності. Містить у собі шкали: інтроекспресивності та екстраекспресивності. 2. Шкала саморегуляції. Містить у собі шкали: інтросаморегуляції та екстрасаморегуляції. 3. Шкала емпатії. Містить у собі шкали: інтроемпатії та екстраемпатії.

Методика включає опитувальник, який налічує 42 питання (див. додаток А.2.), бланк відповідей та ключ. Кожна шкала складається з 12 питань, четверта шкала визначає достовірність отриманих даних.

Високі значення по показнику емоційної зрілості (ЕЗ) розглядаються як високий рівень емоційного розвитку особистості, що характеризується здатністю адекватно ситуації зазнавати й виражати емоції й почуття, умінням керувати власними емоційними переживаннями й власним поведінням, розуміти наміри, помисли й настрої інших людей, розбиратися в людських взаєминах, співчувати й співпереживати їм.

Високі значення за шкалою експресивності свідчать про яскраву вираженість невербальних емоцій, дію їх великої емоційної навіюваності, тобто, будь-який настрої швидко передається оточуючим, трансформується в їх поведінці.

Високий рівень саморегуляції вказує на те, що людина у спілкуванні здатна добре регулювати свої емоції і тим самим впливати на організацію та поведінку оточуючих людей.

Високі значення за шкалою емпатії відображають глибоке розуміння, людиною різних життєвих обставин інших людей, здатність навіювати їм довіру цими діями і тим самим впливати на їх поведінку та вчинки.

Сума балів за кожною шкалою, що не перевищує 4-х балів, свідчить про низький показник виразності даної властивості. Результат 5-8 балів говорить про середній ступінь виразності властивості. Оцінка 9-12 балів - висока вираженість даної якості. Для шкали відвертості бали розподілялися таким чином: до 2-ох - низьке значення, 3-4 - середнє та 5-6 - високе.

3. Методика "Переживання, яким надається перевага"; Б. І. Додонова [99]. Методика дозволяє виявити емоційні переживання, що є більш бажаними для випробуваного, які вказують на структуру його потреб. Структура потреб містить у собі біологічний, соціальний і пізнавальний компоненти. Випробуваним пропонується наступна інструкція: (див. додаток А.3.). «Уважно прочитайте надрукований перелік переживань. Виберіть з них те, що Ви найчастіше любляете відчувати. Запишіть його номер на 1-му місці "шкали" внизу сторінки. Номери інших переживань розташуйте на 2 - 10 місцях цієї ж "шкали" вправо по

зменшенню значущості переживань. Відокремте хрестиком ту частину "шкали", де розташовані емоції, яким Ви явно віддаєте перевагу». Кожному переживанню, наведеному в анкеті відповідає яка-небудь одна потреба. Розподілені в порядку значимості випробуваними переживання співвідносяться з еталонним розподілом. Тобто, обчислюються й підсумовуються різниці рангів еталонних і виставлених випробуваним (без знаків). Перевага яких-небудь переживань означає домінування яких-небудь потреб. Чим більше відхилення від еталонного ряду (різниця), тим менше структура потреб випробуваного узгоджується з оптимальною, тим менш підтверджується його лідерство у групі. Отже, перевагу мають соціальні потреби, далі йдуть пізнавальні і біологічні. Відповідно, випробуваним у яких переважає соціальна потреба виставляється 3 бали; пізнавальна - 2 бали; біологічна - 1 бал.

4. Методика діагностики загальної комунікативної толерантності В. В. Бойко [99], дозволяє діагностувати толерантні й інтолерантні установки особистості, що виявляються в процесі спілкування. Комунікативна толерантність, або толерантність у спілкуванні, підрозділяється на ситуативну, типологічну, професійну й загальну. Рівень ситуативної толерантності визначається ставленням людини до конкретного партнера по спілкуванню (чоловіка, колеги, випадкового знайомого), типологічної – відношенням до збірного типу або групи людей (представників якої-небудь національності, професії, соціального шару). Професійна комунікативна толерантність виявляється в робочій обстановці, у взаємодії з тими людьми, з якими доводиться мати справу за родом діяльності (клієнтами, пацієнтами). Загальна комунікативна толерантність обумовлена життєвим досвідом, властивостями характеру, моральними принципами й, значною мірою, визначає інші форми комунікативної толерантності.

Текст опитувальника, згрупований в 5 шкал (дивися додаток А.4.). Бланк пред'являється респондентам без назв шкал. За кожною шкалою

підраховується загальна сума балів. Максимальне число балів по кожній шкалі - 15. Чим вище число набраних респондентом балів, тим вище ступінь його нетерпимості до оточуючих. Розгляд відповідей за окремими шкалами дає можливість виявити найбільш характерні аспекти й тенденції прояву комунікативної толерантності й інтолерантності.

5. Особистісний опитувальник Р. Кеттелла 16 РР - 187 питань (форма А). Традиційна форма А призначена для обстеження осіб, які мають освіту на нижче 8-9 класів та вимірює шістнадцять особистісних факторів, які позначені відповідними латинськими літерами. Інтерпретація результатів опитувальника здійснюється за стенами, перехід до яких від "сирих" балів відбувається за таблицею нормування.

Кожен з факторів має подвійну (біполярну) назву, яка характеризує ступінь їх розвитку – сильний чи слабкий.

Фактор А. Замкнутість - товариськість. Для високих значень фактора характерними є комунікабельність, відкритість, природність та невимушеність, готовність до співробітництва, легкість в встановленні безпосередніх, міжособистісних контактів, добросердечність у стосунках. Низькі значення свідчать про замкнутість людини, скритність, критичність, зайву суворість в оцінці людей, труднощі в встановленні міжособистісних контактів.

Фактор В. Інтелект. Високі оцінки свідчать про розвинуте абстрактне мислення, кмітливість, високий рівень наочності. Низькі оцінки свідчать про конкретність та певну ригідність мислення, труднощі в вирішенні абстрактних завдань, низький рівень наочності.

Фактор С. Емоційна нестабільність - емоційна стабільність. Високі оцінки вказують на емоційну стійкість людини, витриманість, емоційну зрілість, стійкість в інтересах, реалістичну орієнтованість. Низькі оцінки вказують на низьку толерантність до фрустрації, емоційну нестійкість, імпульсивність, мінливість інтересів, схильність до лабільності настрою, дратівливість.

Фактор Е. Підкореність — домінантілість. При високих оцінках людина є самостійною, владною, наполегливою, схильною до авторитарної поведінки та ігноруванню соціальних умовностей, іноді конфліктна та агресивна. При низьких оцінках виражена поступливість, м'якість, тактовність, залежність, невміння відстоювати власну точку зору, схильність легко виходити з рівноваги.

Фактор F. Стриманість - імпульсивність. Високі оцінки по фактору характеризують життєрадісних, імпульсивних, безтурботних осіб, яким притаманна емоційна яскравість у відносинах між людьми, динамічність спілкування. При низьких оцінках людина є обережною, поміркованою, стриманою в прояві емоцій.

Фактор G. Низька нормативність поведінки - висока нормативність поведінки. У цілому фактор визначає, якою мірою різноманітні норми регулюють поведінку людей. При високих оцінках фактору людям характерні такі риси, як відповідальність та почуття обов'язку, свідоме дотримання загальноприйнятих моральних норм і правил. При низьких оцінках людина схильна до мінливості, неорганізованості, піддається впливу почуттів, випадку та обставин.

Фактор H. Обережність - соціальна сміливість. Фактор характеризує ступінь активності в соціальних контактах. При високих оцінках людині притаманні сміливість, підприємливість, активність, готовність до ризику та співпраці з незнайомими людьми при незнайомих обставинах. Висока стресова стійкість сприяє сміливості, рішучості, несприйнятливості загрози. Низькі оцінки цього фактору характеризують людей сором'язливих, не соціабельних, невпевнених в своїх силах, надають перевагу перебуванню в тіні.

Фактор J. Жорсткість - чутливість. Люди з високим показником за цим фактором зазвичай досить романтичні, чуттєві, мрійливі, витончені, з художнім сприйняттям світу, розвинутими естетичними інтересами, артистичні. Низькі оцінки характерні для мужніх,

несентиментальних, самовпевнених, суворих та дещо жорстких по відношенню до оточуючих, практичних, реалістичних осіб.

Фактор L. Довірливість - підозрлість. У цілому фактор відображає емоційне відношення до людей. Високі показники за цим фактором свідчать про надмірний захист і емоційну напруженість людей, насторожене відношення, недовіру, егоцентричність. Низькі показники характеризують людей відкритих, доброзичливих, відвертих, довірливих, які легко налагоджують стосунки з людьми, добре працюють в колективі, конформні.

Фактор M. Практичність - розвиненість уяви. Високі оцінки по фактору вказують на багату розвинену уяву, орієнтованість на свій внутрішній світ, захопленість внутрішніми ілюзіями, високий творчий потенціал людини. Низькі оцінки характеризують людей практичних, орієнтованих на зовнішню реальність, з розвинутою конкретною уявою, врівноважених та добросовісних.

Фактор N. Прямолінійність - дипломатичність. У цілому фактор орієнтований на зміну відношення особистості до людей і оточуючої дійсності. Люди з високими оцінками за цим фактором характеризуються витонченістю, емоційною витримкою, вправністю, розважливістю, проникливістю, обережністю, хитрістю, розумним та скептичним підходом до подій та людей. Низькі оцінки свідчать про простоту, наївність, прямолінійність, безтактність, природність та безпосередність.

Фактор O. Впевненість в собі - тривожність. Особам з високими показниками за цим фактором властива висока тривожність, стурбованість, вразливість, страх, невпевненість в собі, почуття провини та невдоволення собою. Низькі оцінки характерні для життєрадісних, холоднокровних, спокійних, впевнених в собі і в своїх силах осіб.

Фактор Q1. Консерватизм - радикалізм. Високі оцінки за цим фактором притаманні людям, які критично налаштовані, з наявністю інтелектуальних інтересів, розвинутим аналітичним мисленням, прагнуть бути проінформованими, схильним до експериментування, не довіряють

авторитетам. Низькі оцінки характеризують людей стійких по відношенню до традицій, які з сумнівом відносяться до нових ідей.

Фактор Q2. Конформізм - нонконформізм. При високих оцінках людина характеризується незалежністю, орієнтацією на власні рішення, самостійністю, прагненням мати власну точку зору, сама діє і сама несе відповідальність. При низьких оцінках людина несамостійна, залежна від думки і вимог групи, орієнтується на соціальне схвалення, відсутня ініціативність.

Фактор Q3. Низький самоконтроль високий самоконтроль. При високих оцінках спостерігається високий самоконтроль, цілеспрямованість, вміння контролювати свої емоції та поведінку, і визначається вираженість вольових характеристик особистості. Низькі оцінки по цьому фактору вказують на слабку волю та низький самоконтроль, недисциплінованість, залежність від настрою.

Фактор Q4. Розслабленість - напруженість. Високі оцінки свідчать про напруженість, фрустрацію, наявність збудження та занепокоєння, підвищену мотивацію. Низькі оцінки властиві людям спокійним, млявим, розслабленим, з низькою мотивацією, надлишковою задоволеністю та незворушністю.

Використання перерахованих методик дозволило виявити та кількісно оцінити:

по-перше, показники, що визначають рівень розвитку культури емоцій підлітків: П1 - оцінка виразності емоційної поінформованості, П2 - емоційної відхідливості, неригідності, П3 – довільного керування своїми емоціями, П4 - емпатія, П5 - уміння розуміти емоційний стан інших людей, П6 - інтегрального показника „емоційного інтелекту”, П7 - експресивність, П8 – інтроекспресивність, П9 - екстра експресивність, П10 - саморегуляція, П11 - інтросаморегуляція, П12 - екстра саморегуляція, П13 - емпатія, П14 - інтроемпатія, П15 - екстраемпатія, П16 - інтегральний показник „емоційна зрілість”, П17 – якості структури емоційних переживань, П18 –

неприйняття або нерозуміння індивідуальності іншої людини, П19 – використання себе як еталону при оцінці поведінки й наряду думок інших людей, П20 – невміння приховувати або стримувати неприємні почуття при зіткненні з некоммунікбельними якостями партнерів, П21 – прагнення переробити, перевиховати партнерів, П22 – невміння пристосовуватися до характеру, звичкам і бажанням інших, П23 – інтегральний показник комунікативної толерантності, П18 - інтегральний показник „культура емоцій”;

по-друге, показники, що характеризують особистісні особливості: П25 - замкнутість / товариськість, П26 високий / низький інтелект, П27 емоційна нестійкість / емоційна стійкість, П28 підкореність / домінантність, П29 стриманість / імпульсивність, П30 низька нормативність поведінки / висока нормативність, П31 обережність / сміливість, П32 жорсткість / чутливість, П33 довірливість / підозрілість, П34 - практичність / розвиненість уяви, П35 - прямолінійність / дипломатичність, П36 впевненість в собі / тривожність, П37 - консерватизм / радикалізм, П38 - конформізм / нонконформізм, П39 низький самоконтроль / високий самоконтроль, П40 - розслабленість / напруженість. Для обробки отриманих первинних даних, враховуючи цілі дисертаційного дослідження, використовувався комплекс методів математичної статистики, що дозволяють визначити середні значення, стандартне відхилення, статистичне достовірні показники розбіжностей за t - критерієм Стюдента, а також особливості кореляційних взаємозв'язків та факторний аналіз. З цією метою було використано програму STATISTICA v 5.5A.

Дослідження проводилося на базі загальноосвітніх середніх шкіл м. Одеси. До дослідження учні залучалися учні 7 - 10 класів. У цілому в обстеженні були задіяні 424 особи: 90 учнів сьомих класів, віком 12 років; 95 учнів восьмих класів, віком 13 років; 89 учнів дев'ятих класів, віком 14 років; 95 учнів десятих класів, віком 15 років; 55 учнів одинадцятих класів, віком 16 років.

Формуючи вибірку досліджуваних, ми виходили з твердження про те, що існує динаміка розвитку культури емоцій особистості в залежності від вікового періоду. Це висуває свої специфічні вимоги до розробки засобів психолого-педагогічного супроводження даного процесу.

Такий підхід дозволив нам умовно визначити вікові періоди, в яких культура емоцій є досить виразною; вікові періоди в яких прояв культури емоцій ще не досяг оптимального рівня.

Логіка побудови дослідження передбачала декілька його етапів. На першому етапі проводилося діагностичне обстеження підлітків за методиками. На другому етапі - узагальнювалися дані про розвиток культури емоцій підлітків. На третьому етапі - вивчалася специфіка розвитку культури емоцій у підлітків в залежності від віку, статі та їх зв'язок з особистісними особливостями досліджуваних. На четвертому - узагальнювалися результати дослідження, розроблялися та були апробовані психолого-педагогічні засоби розвитку культури емоцій у підлітків.

2.2. Результати емпіричних досліджень

2.2.1. Аналіз первинних даних, що характеризують особливості вираження культури емоцій у підлітків

Аналізуючи первинні дані за результатами емпіричного обстеження школярів (див. додаток Б, таблиця Б.1.), можна зазначити, що такі показники прояву культури емоцій як емоційна поінформованість (П1), емоційна відхідливість, не ригідність (П2), довільне керування своїми емоціями (П3), емпатія як елемент емоційного інтелекту (П4), уміння розуміти емоційний стан інших людей (П5), інтегральний показник емоційного інтелекту (П6), експресивність (П7), інтроекспресивність (П8), екстраекспресивність (П9), саморегуляція (П10), інтросаморегуляція (П11), екстрасаморегуляція (П12), емпатія (П13), інтроемпатія (П14), екстраемпатія (П15), інтегральний

показник емоційна зрілість (П16), загальна емоційна спрямованість (П17), уважне ставлення до індивідуальності іншої людини (П18), об'єктивність в оцінці інших людей (П19), стриманість та витримка у спілкуванні (П20), повага до позиції партнера по спілкуванню (П21), уміння пристосовуватися до індивідуальних особливостей партнерів по спілкуванню (П22), інтегральний показник комунікативної толерантності (П23), інтегральний показник культура емоцій (П24) мають варіативність діапазону від мінімальних до максимальних значень.

Перша група показників була досліджена за допомогою методики Н. Холла. Дана методика не є стандартизованою, тому ми, враховуючи середню оцінку і стандартне відхилення отриманих даних, модифікували умови кількісної інтерпретації результатів тестування. До умовної групи з високим рівнем розвитку досліджуваної властивості відносимо досліджуваних, що отримали оцінку від 12 до 18 балів; до групи з середнім рівнем – від 1 до 11 балів та до групи з низьким рівнем від – 18 до 0.

За показником виразності емоційної поінформованості (П1) отримані дані варіювали від -13 до 18 балів. Однак більшість з них згруповані в межах середнього рівня прояву (57 %). Високий рівень має 34 % досліджуваних та 9 % - низький рівень. Середні значення за показником емоційна поінформованість (П1) складає 8,8 балів. Стандартне відхилення (σ) дорівнює 6,01. Це свідчить про наявність певного досвіду досліджуваних у розумінні психічних явищ емоційного характеру.

Індивідуальні данні, які отримані за показником уміння керувати своїми емоціями (П2) отримані дані, як і в попередньому випадку, варіювали від -13 до 18 балів. Хоча більшість з них згруповані в межах середнього рівня прояву (48 %), досить значна кількість досліджуваних виявили низький рівень (44 %) і незначна за кількістю група випробуваних була віднесена до високого рівня (8 %). Середні значення за показником уміння керувати своїми емоціями (П2) складає 1,1 балів. Стандартне відхилення (σ) дорівнює 6,5. Отримані дані вказують на недостатній рівень розвитку умінь переважної більшості

досліджуваних свідомо керувати власними емоціями, виявляти емоційну відхідливість, не ригідність.

За показником виразності самомотивації (П3) дані розподілені від -11 до 17 балів. Більшість досліджуваних (61 %) мають середні значення за даним показником. Високий прояв цієї якості притаманний 25 % досліджуваних та 14 % респондентів мають її низький прояв. Середнє значення показника самомотивації (П3) свідчить про достатній рівень її прояву. Тобто випробуванним притаманна можливість довільно оперувати своїми емоціогенними потребами, враховуючи їх доцільність у тих чи інших видах діяльності, спілкування. $X_{ap.}=6,9$. $\sigma = 5,7$.

Така ж тенденція в особливостях прояву діапазону від мінімальних до максимальних значень спостерігається і за показником виразності емпатія як елементу емоційного інтелекту (П4). Середні бали прояву такої якості властиві 61 % досліджуваним. Для 25 % респондентів значення наближається до максимальних, а для 14 % досліджуваних – до мінімальних. Середнє значення показника емпатія дорівнює 8,5. Стандартне відхилення (σ) складає 5,4. Значний відсоток респондентів з середніми та високими даними може вказувати на те, що досліджувані за своїми індивідними, та особистісними характеристиками мають схильність до розвитку і виявлення емпатії у міжособистісних стосунках.

Стосовно даних виразності уміння розпізнавати емоції інших людей (П5) відсотки розподілу мають тенденцію до рівномірності: високі значення показника властиві 39 % досліджуваних, середні – 39 % та 22 % - респондентів отримали низькі значення. Незважаючи на те, що в цілому 78 % випробуваних виявили середній та високий рівні, достатньо значна кількість респондентів (22 %) зустрічаються з труднощами, коли треба виявити уміння розуміти емоційний стан інших людей, розпізнавати їхні емоції.

У своїй сукупності дані, що отримані за всіма шкалами тесту Н. Холла вказують на рівень інтегрального показника емоційний інтелект (П6), тобто спроможності особистості розуміти відношення які репрезентуються в

емоціях і керувати емоційною сферою на основі прийняття рішень. Рівень інтегрального показника „емоційний інтелект” випробуваного отримуємо за допомогою обчислення середньо арифметичної оцінки результатів за всіма шкалами тесту Н.Холла. За показником емоційний інтелект (EQ) отримані дані варіювали від -4,2 до 15,8 балів. Однак переважна більшість з них згруповані в межах середнього рівня прояву (87 %). Високий рівень має 8 % досліджуваних та 5 % - низький рівень. Середні значення за показником емоційний інтелект (П6) складає 6,5 балів. Стандартне відхилення (σ) дорівнює 3,7. Це свідчить про середній рівень розвитку здібностей переважної більшості випробуваних до розуміння проявів власної емоційної сфери особистості, можливостей оцінювати емоційні стани інших людей, керувати власними емоціями та впливати на емоційні стани інших людей. Досліджувані також виявляють достатній рівень емпатії та само мотивації. В цілому результати дослідження емоційного інтелекту засвідчили, що значна кількість випробуваних (87 %) спроможна використовувати ресурси емоційної сфери особистості для вирішення питань, що виникають в різних видах діяльності, спілкуванні. Разом з тим 5 % респондентів виявили низький рівень за інтегральним показником емоційного інтелекту (П6), що вказує на їх обмежені можливості у досягненні успіху за рахунок використання емоційної сфери особистості, особливо в міжособистісних стосунках.

Наступною ознакою культури емоцій учнів є емоційна зрілість, що виражається у показниках: П7 - експресивність, П8 – інтроекспресивність, П9 - екстра експресивність, П10 - саморегуляція, П11 - інтросаморегуляція, П12 - екстрасаморегуляція, П13 - емпатія, П14 - інтроемпатія, П15 - екстраемпатія, П16 - інтегральний показник емоційна зрілість.

Звертаючись до індивідуальних даних показників емоційної зрілості випробуваних (див. додаток Б, таблиця Б.1.), ми виявили, що показник експресивність (П7) у виборці має достатньо низьку варіативність ($\sigma = 2,42$). Дані коливаються в межах 0-12 балів, однак більшість з них згруповані в межах середнього рівня виразності (див. табл. 2.1.).

Таблиця 2.1.

Виразність показників емоційної зрілості особистості

у підлітків

Рівень виразності	Кількість досліджуваних у %									
	П7	П8	П9	П10	П11	П12	П13	П14	П15	П16
Високий	34	19	26	22	18	17	18	16	10	29
Середній	58	66	68	65	66	65	70	75	69	55
Низький	8	15	6	13	16	18	12	9	21	16

Як видно з таблиці, лише у 8 % досліджуваних спостерігається низький рівень та у 34 % - високий. Крім того, найчастіше зустрічаються оцінки у 6-7 балів (58 % досліджуваних). Середнє вибіркове значення цього показника теж знаходиться у означеному діапазоні ($x = 7,34$) та майже співпадає із медіаною ($Me = 7$). Найбільш поширена оцінка по експресивності дорівнює 9 балам. Такий характер розподілу свідчить про помірну емоційну експресивність більшості досліджуваних.

Ознаки зовнішнього проявлення емоцій у міміці, рухах, інтонації (П8) також знаходяться в межах умовного середнього рівня ($x=3,64$) і мають помірну варіативність ($\sigma = 1,5$). Значення цієї під шкали коливаються в діапазоні 0 - 6 балів, тобто серед досліджуваних зустрічаються оцінки від мінімальних до максимальних.

Індивідуальні значення, що характеризують вміння передавати свій емоційний настрій оточуючим (П9) мають менш значний розкид ($\sigma = 1,39$), вони знаходяться в також межах низького – високого рівнів (0-6 балів). При цьому, лише 6 % випробуваних показали недостатній рівень виразності ознак екстраекспресивності, 26 % виявили високий рівень, решта випробуваних (68 %) мають задовільний рівень. Середнє значення ($x = 3,7$) теж знаходиться в границях середнього рівня. Крім того, визначено, що в межах загального показника, що характеризує емоційну експресивність, виразність якого знаходиться на достатньому рівні, дві окремі його характеристики сформовані неоднаково. У більшості досліджуваних (43%) оцінки за

екстраекспресивність (П9) перебільшують значення за інтроекспресивність (П8). У деяких підлітків (22%) дані за цими підшкалами співпадають, та у 35 % досліджуваних оцінки за інтроекспресивність більше ніж за екстраекспресивність. Тобто, в нашій виборці вміння передавати свій емоційний стан оточуючим дещо вищій, ніж ступінь мимовільного проявлення емоцій у міміці, рухах, інтонації.

Звертаючись до розгляду індивідуальних даних показника саморегуляція (П10) в групі підлітків, відмітимо, що вони розподілені в інтервалі від 1 до 12 балів, але більшість з них (65 %) можуть характеризуватись як середні. Також визначено, що найбільш поширена оцінка 8 балів ($M_o=8$) співпадає з верхньою межею середнього рівня, а середнє вибіркоче значення ($\bar{x}=7,15$) також знаходиться в цьому інтервалі. Наведені дані свідчать про помірний рівень сформованості саморегуляції у підлітків.

Дані за підшкалою, яка визначає вміння регулювати власні емоції (П11), вказують на те, що серед підлітків зустрічаються такі, що мають досить високий рівень виразності цих ознак (18 % випробуваних мають оцінки 5-6 балів), а також діти, що не вміють регулювати свої емоції (16 % досліджуваних мають оцінки, що дорівнюють 0-1 балів). Але більшість оцінок відносять ся до середнього рівня (66 %). Такі відомості, а також показники центральної тенденції ($M_o=4$; $M_e=4$; $\bar{x}=3,86$) свідчать про достатній рівень сформованості вміння регулювати власні емоції.

Ознаки екстрасаморегуляція (П12), теж характеризуються великим розподілом оцінок (від 0 до 6 балів). Однак, на відміну від, інтросаморегуляції (П11), тут дещо менше значень (17 %) відповідають високому рівню виразності, проте більше значень (18 %) відповідають низькому рівню виразності (див. табл. 2.1.). Крім того, інші показники центральної тенденції теж мають менш високі значення ($M_o=3$; $M_e=3$). Проте, основна частина досліджуваних також продемонструвала середню

виразність екстрасаморегуляція. Тобто, загалом у підлітків визначено достатнє вміння впливати на поведінку інших людей.

Порівняння індивідуальних значень за ознаками інтросаморегуляція та екстрасаморегуляція дозволило встановити, що у 50 % випробуваних оцінки за інтросаморегуляцію перевищують екстрасаморегуляцію. Лише у 27 % випробуваних зустрічається однакова виразність цих ознак або перевищення рівня інтросаморегуляції. Це засвідчує про те, що у підлітків схильність впливати на поведінку інших людей нижча, ніж сформованість вміння регулювати власні емоції.

Індивідуальні дані, отримані за показником емпатія (П13), розподілені в діапазоні від 1 до 12 балів й характеризуються середньою варіативністю ($\sigma = 2,64$). Більшість значень (70 %) окреслюється межами 5-9 балів. До високого рівня відносяться 18 % оцінок, до низького – лише 12 %. Як свідчать ці дані, виразність емпатії в групі достатня.

Щодо аналізу окремих складових показника емпатія (П13) у досліджуваних, вміння адекватно сприймати емоційний стан оточуючих (інтроемпатія) представлено даними, які належать до діапазону від 0 до 6 балів. Найбільш поширеною є оцінка в 4 бали ($M_o=4$). Середнє значення інтроемпатії ($x=3,86$) в виборці відповідає середньому рівню виразності цієї ознаки, до якого відносяться 75 % відповідей. До високого рівня інтроемпатії (П14) відносяться 16 % оцінок, до низького 9 % оцінок. На підставі таких відомостей можна зробити припущення про те, що підлітки досить добре розбираються в емоційному стані інших людей, мотивах їхньої поведінки.

Дані, що характеризують вміння впливати на поведінку оточуючих завдяки розумінню емоційно-мотиваційних чинників їх поведінки (екстраемпатія (П15)), мають декілька нижчий рівень сформованості. Значення розподілені в діапазоні від 0 до 6 балів. Найбільш поширеною є оцінка 3 бали, але 21 % випробуваних продемонстрували низькі показники, а високий рівень тільки 10 %.

Порівняння даних про виразність ознак інтроемпатії (П14) та екстраемпатія (П15) дозволило визначити, що у підлітків найчастіше оцінки за інтроемпатію (П14) вище ніж за екстраемпатію (П15) (51 %), у 27 % випробуваних виразність цих показників однакова, й лише у 22 % спостерігається перевищення екстраемпатії (П15). Тобто, у підлітків здібності вміння розбиратись в емоційному стані оточуючих, розуміти емоційно-мотиваційні чинники їх поведінки сформовано краще, ніж вміння користуватись цими здібностями у спілкуванні.

Майже всі індивідуальні значення інтегративного параметра емоційна зрілість (П16), що характеризує загальну адекватність емоційного реагування, знаходяться в межах середнього рівня виразності (29 % випробуваних мають оцінку вище середнього рівня). Максимальна оцінка у виборці складає 32 бали, мінімальна 5. Також встановлено, що дані за емоційною зрілістю наближаються до нормального розподілу, центр вибірки відзначений у точці, яка приблизно дорівнює 22 бали ($\bar{x}=21,6$; $M_o=28$; $M_e=22$).

Слід звернути увагу на те, що не всі компоненти емоційної зрілості у підлітків сформовані рівномірно (див. рис. 2.1).

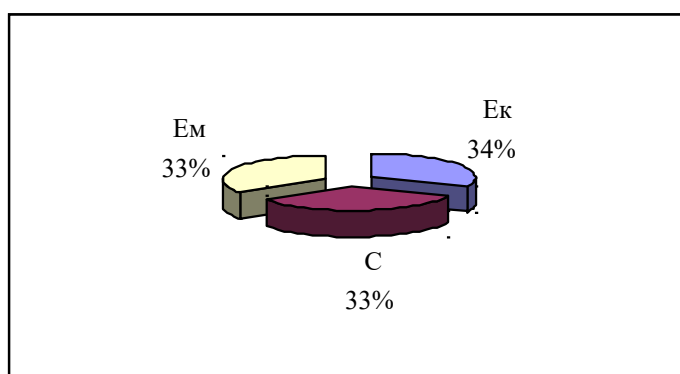

Рис. 2.1. Співвідношення окремих компонентів емоційної зрілості у підлітків

Як видно на рисунку, дольовий внесок показника експресивність (П7) в загальну оцінку емоційної зрілості становить 34 %, показника саморегуляція (П10) – 33 %, показника емпатія (П13) також 33 %. Такі дані дають змогу

припустити, що у підлітків розвиток експресивності випереджає становлення емпатії та емоційної саморегуляції.

Багатство емоцій випробуваних досліджувалося за допомогою методики Б. І. Додонова «Емоційні переваги».

Дана методика дозволяє виявити загальну емоційну спрямованість (П17), а саме показати яке місце в емоційній сфері респондента займають соціальні, пізнавальні й біологічні потреби. Це побічно характеризує рівень розвитку моральних, інтелектуальних і естетичних почуттів досліджуваних. Відомо, що чим більш складно організовано живу істоту, чим більше високий щабель на еволюційних сходах вона займає, тим багатше гама різних емоційних станів, які вона здатна переживати.

Кількість і якість потреб людини в загальному й цілому відповідає числу й розмаїтості характерних для нього емоційних переживань і почуттів, причому, чим вище потреба по своїй соціальній і моральній значущості, тим піднесеніше пов'язане з нею почуття.

Говорячи про істотний внесок соціальних потреб у показник «багатство емоцій», пошлемося на Б. І. Додонова, який стверджував, що лідером стає більше досконала людина в порівнянні з іншими. Значить вона відрізняється багатством емоцій. Автор пропонує еталон розподілу переваг емоційних переживань. У цьому розподілі провідну роль відіграють соціальні потреби особистості у порівнянні з пізнавальними й біологічними. Чим ближче результати випробуваного до еталона, тим більш багаті його емоції.

Таким чином, перевага соціальних потреб і пов'язаних з ними моральних почуттів свідчить про більшу виразність багатства емоцій у порівнянні з іншими варіантами, коли переважають пізнавальні й, тим більше, біологічні потреби індивіда. До моральних почуттів відносяться: любов до Батьківщини; любов до людей (товариськість); почуття гуманізму; любов до праці (працьовитість); почуття дружби, товариства, колективізму; любов до жінки; любов до дітей; почуття честі (моральність-аморальність) та ін. До інтелектуальних почуттів належать: почуття подиву, нового, сумніву,

упевненості, любов до знань, емоція нудьги й ін. До естетичних почуттів відносяться: почуття краси, прекрасного, комічного та ін.

Всі почуття виражаються гамою емоцій. Наприклад, почуття честі виявляється в таких моральних емоціях як задоволення, повага, приниження, образа, гнів. У такий спосіб багатство емоцій у першу чергу припускає розвинені соціальні потреби особистості. Тому, що задоволення даної потреби жадає від індивіда здатності взаємодіяти з людьми, а цьому сприяє широкий спектр емоцій. Що стосується пізнавальних потреб, то вони можуть задовольнятися й при менш широкому спектрі емоційних переживань. Ще більшою мірою це стосується біологічних потреб.

Результати тестування за методикою Б. І. Додонова показали, що серед випробуваних зустрічаються такі, що за провідну потребу мають соціальну, пізнавальну або біологічну. Кількісний аналіз результатів тестування показав, що соціальна потреба є головною для 63 % випробуваних, пізнавальна потреба для 13 % та біологічна для 24 %.

Особи, для яких соціальні потреби є провідними, орієнтовані на досягнення, самоствердження, самовдосконалення. Їм притаманна доброзичливість, товариськість, організаторські схильності тощо. Їх відзначає високий рівень розвитку моральних почуттів.

Випробувані, у яких зафіксовано в якості провідної пізнавальна потреба, відають перевагу сприйняттю природи, музики, та інших творів мистецтва. Мають потребу в пізнанні навколишнього світу, розвинені інтелектуальні та естетичні почуття.

Респонденти, для яких провідною є біологічна потреба, надають перевагу матеріальним цінностям порівняно з духовними. Моральні, інтелектуальні та естетичні почуття у даної категорії людей не є досконалими.

Загальна комунікативна толерантність (П23) випробуваних досліджувалася за допомогою методики В. В. Бойко. Автор виділяє наступні аспекти і тенденції у прояву комунікативної толерантності особистості:

1) неприйняття, не розуміння індивідуальності іншої людини, в нашому дослідженні цей аспект виступає як показник „уважне ставлення до індивідуальності іншої людини” (П18); 2) використання себе в якості еталона під час оцінки поведінки інших людей, тобто показник „об’єктивність в оцінці інших людей” (П19); 3) невміння приховувати негативні почуття під час зіткнення з некомунікабельними рисами партнерів по спілкуванню, тобто показник „стриманість та витримка у спілкуванні” (П20); 4) намагання переробити, перевиховати партнерів по спілкуванню, тобто показник „повага до позиції партнера по спілкуванню” (П21); 5) невміння пристосовуватися до характеру, навичкам і бажанням інших людей, тобто показник „уміння пристосовуватися до індивідуальних особливостей партнерів по спілкуванню” (П22).

Для представлення отриманих даних більш наочно, враховуючи на середню оцінку і стандартне відхилення по виборці, випробувані які отримали суму балів за тим чи іншим показником в межах від 0 до 3 були віднесені до умовної групи з високим рівнем розвитку толерантності; від 4 до 10 балів – середнім, та від 11 до 15 – низьким.

За показником уважне ставлення до індивідуальності іншої людини (П18) отримані дані варіювали від 0 до 15 балів. Однак більшість з них згруповані в межах середнього рівня прояву (50 %). Високий рівень має 42 % досліджуваних та 8 % - низький рівень. Середні значення за показником уважне ставлення до індивідуальності іншої людини (П18) складає 6,1 балів. Стандартне відхилення (σ) дорівнює 2,8. Це свідчить про те, що більшість випробуваних намагаються враховувати індивідуальні особливості партнерів по спілкуванню.

Індивідуальні данні, які отримані за показником об’єктивність в оцінці інших людей (П19) отримані дані варіювали від 1 до 15 балів. Хоча більшість з них згруповані в межах середнього та високого рівнів, відповідно 46 %; 41 %, певна кількість досліджуваних виявили низький рівень (13 %). Середні

значення за показником об'єктивність в оцінці інших людей" (П19) складає 6,3 балів. Стандартне відхилення (σ) дорівнює 3.

Отримані дані вказують на достатній рівень виявлення об'єктивності в оцінці інших людей у переважній більшості досліджуваних. Тобто вони не схильні використовувати себе в якості еталона під час оцінки поведінки інших партнерів по спілкуванню.

За показником стриманість та витримка у спілкуванні (П20) дані розподілені від 0 до 15 балів. Більшість досліджуваних (51 %) мають середні значення за даним показником. Високий прояв цієї якості притаманний 28 % досліджуваних та 21 % респондентів мають її низький прояв. Середнє значення (Хар.=6,9. σ =5,7) показника стриманість та витримка у спілкуванні (П20) свідчить про достатній рівень її прояву.

Тобто, досліджуваним у більшості випадків вдається виявляти стриманість та витримку у різних ситуаціях спілкування. Разом з тим значна кількість досліджуваних (21 %) потребують підвищення своєї толерантності в аспекті стриманості і витримки, що дозволить їм приховувати негативні почуття під час зіткнення з некомунікабельними рисами партнерів по спілкуванню.

Така ж тенденція в особливостях прояву діапазону від мінімальних до максимальних значень спостерігається і за показником повага до позиції партнера по спілкуванню (П21).

Середні бали прояву такої якості властиві 31 % досліджуваним. Для 54 % респондентів значення наближається до максимальних, а для 15 % досліджуваних – до мінімальних. Середнє значення показника повага до позиції партнера по спілкуванню дорівнює 5,6. Стандартне відхилення (σ) складає 3,5. Значний відсоток респондентів з високими даними може вказувати на те, що досліджувані не вважають за потрібне переробляти, перевиховувати партнерів по спілкуванню, залишають за ними право бути такими які вони є.

Стосовно даних виразності уміння пристосовуватися до індивідуальних особливостей партнерів по спілкуванню” (П22). відсотки розподілу наступні. Високі значення показника властиві 43 % досліджуваних, середні – 45 % та 12 % - респондентів отримали низькі значення. Середнє значення показника дорівнює 6,3. Стандартне відхилення (σ) складає 3,1. Як бачимо достатньо значна кількість респондентів (48 %) виявляють уміння пристосовуватися до індивідуальних особливостей партнерів по спілкуванню.

У своїй сукупності дані, що отримані за всіма шкалами тесту В. В. Бойко вказують на загальний рівень комунікативної толерантності (П23). За умовами тесту чим нижче отриманий бал, тим більше виражена толерантність випробуваного.

Рівень загальної комунікативної толерантності респондентів отримуємо за допомогою обчислення середньо арифметичної оцінки результатів за всіма шкалами тесту. За показником загальний рівень комунікативної толерантності (П23) отримані дані варіювали від 0,8 до 15 балів.

Однак переважна більшість з них згруповані в межах середнього рівня прояву толерантності (49 %). Високий рівень має 44 % досліджуваних та 7 % - низький рівень. Середні значення за даним (П23) складає 6,31 балів. Стандартне відхилення (σ) дорівнює 2,3. Це свідчить про достатній рівень розвитку загальної комунікативної толерантності у переважній більшості випробуваних.

Отримані дані показують, що респонденти враховують на індивідуальність партнера по спілкуванню, не використовують себе в якості еталона під час оцінки поведінки інших людей, вміють приховувати негативні почуття під час зіткнення з некомунікабельними рисами партнерів по спілкуванню, не схильні переробляти, перевиховувати партнерів по спілкуванню, вміють пристосовуватися до характеру, навичкам і бажанням інших людей.

Разом з тим 7 % респондентів виявили низький рівень загальної комунікативної толерантності, що вказує на їх недоліки в комунікативній діяльності, що визначаються низьким рівнем розвитку толерантності до партнерів по спілкуванню.

Такий попередній аналіз отриманих первинних даних, які характеризують рівень розвитку культури емоцій підлітків, обумовив необхідність диференціації її в окремі підгрупи. За основу такої диференціації було покладено відмінності в рівнях розвитку провідних показників культури емоцій особистості.

До провідних показників були відібрані такі, що не дублюють один одного і є самостійними. Таким чином, не враховувалися інтегральні показники: «емоційний інтелект», «емоційна зрілість» та ін.

Отже, для визначення рівня розвитку культури емоцій підлітків з 23 показників були відібрані 13:

- П1 – емоційна поінформованість;
- П2 – емоційна відхідливість, не ригідність;
- П3 – довільне керування своїми емоціями;
- П4 – емпатія як елемент емоційного інтелекту;
- П5 – уміння розуміти емоційний стан інших людей;
- П8 – інтроекспресивність;
- П9 – екстраекспресивність;
- П11 – інтросаморегуляція;
- П12 – екстра саморегуляція;
- П14 – інтроемпатія;
- П15 – екстраемпатія;
- П17 – загальна емоційна спрямованість;
- П23 – інтегральний показник комунікативної толерантності.

Кожний із зазначених показників досліджуваних має високий, середній, або низький рівень свого розвитку за результатами тестування. Для обчислення рівня розвитку культури емоцій якісні характеристики показників

переведені в кількісні, тобто високий рівень позначається 3 балами, середній – 2 та низький – 1 балом.

Кожний випробуваний отримує середню оцінку від суми балів по всім провідним показникам, яка вказує на рівень розвитку його культури емоцій. При цьому використовується наступна шкала оцінок (дивись таблицю 2.2.).

Таблиця 2.2.

Шкала оцінок рівня розвитку культури емоцій підлітків

Рівень	Бали
Високий	2,5 – 3
Середній	1,8 – 2,4
Низький	1 – 1,7

За показником „культура емоцій” (П24) отримані дані варіювали від 1,3 до 2,6 балів. Однак переважна більшість з них згруповані в межах середнього рівня прояву (65 %). Високий рівень має 11 % досліджуваних та 24 % - низький рівень (дивись рис. 2.2).

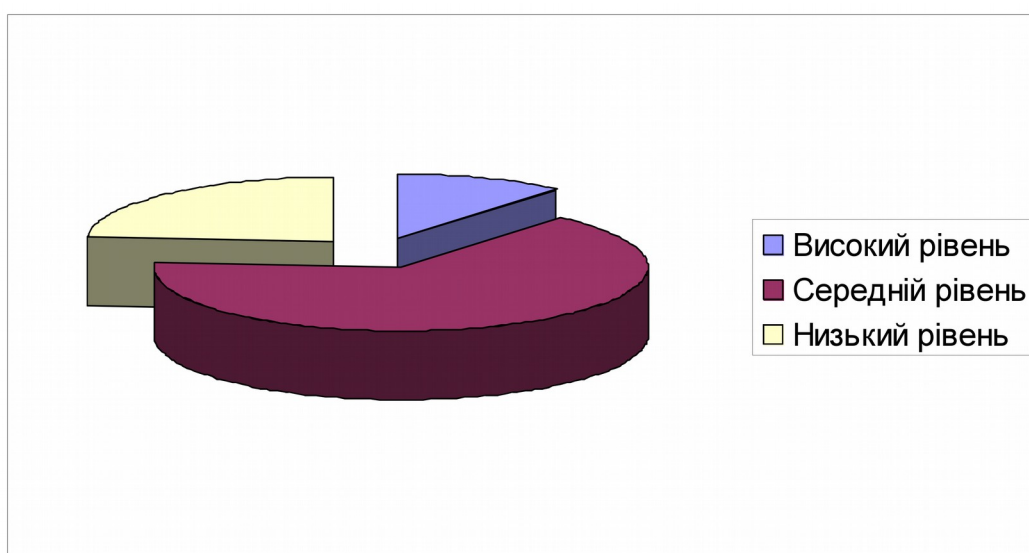

Рис. 2.2. Розподіл (%) загальної вибірки підлітків в залежності від рівня прояву культури емоцій

Середні значення за показником культура емоцій (П24) складає 2,05 балів. Стандартне відхилення (σ) дорівнює 0,22. Якщо зосередитися на середніх оцінках провідних показників культури емоцій, то майже всі вони у межах від 1,9 до 2,2, тобто середній рівень. Виключення складає низька оцінка (1,6) за показником керування своїми емоціями за тестом Н. Холла, та висока оцінка (2,42) за показником ієрархія потреб за методикою Б. І. Додонова.

Це свідчить про задовільний рівень розвитку культури емоцій переважної більшості підлітків. Проте є група підлітків, що виявили низький рівень культури емоцій. Дуже мало підлітків з високим рівнем культури емоцій.

Отримані дані свідчать про необхідність вдосконалення культури емоцій підлітків, особливої уваги заслуговують підлітки з низьким рівнем культури емоцій.

Додаткові обстеження досліджуваних, а саме застосування методу спостережень, бесід с підлітками та їх педагогами, батьками на предмет культури поведінки показали, що далеко не всі, хто виявили середній рівень культури емоцій, пристойно поводяться в школі, дома серед однолітків. Прояви культури поведінки у них вибіркова і залежить від їх ставлення до ситуації або партнерів по спілкуванню.

Можна зробити висновок, що культура емоцій не тотожна культурі поведінки, а отже, моральності, духовності особистості. Проте без всякого сумніву культура емоцій є важливою умовою становлення моральності особистості.

Результати дослідження рівня прояву культури емоцій засвідчили, що значний відсоток випробуваних з середнім рівнем, тобто вони виявили невисокий рівень культури емоцій. Все це визначає актуальність розв'язання проблеми вдосконалення культури емоцій підлітків.

Загалом дана тенденція зберігається і в окремо диференційованих групах, виділених на основі вікових ознак. Так, в групі у випробуваних віком

12 років співвідношення кількості респондентів віднесених до підгруп з високим, середнім, низьким рівнем культури емоцій становило відповідно 8 %, 59 %, 33 %; групі 13 - річних - 18 %, 62 %, 20 %; групі 14 - річних - 39 %, 51 %, 10 %; групі 15 - річних - 20 %, 51 %, 29 %; групі 16 річних - 0 %, 71 %, 29 % (див. рис. 2.3).

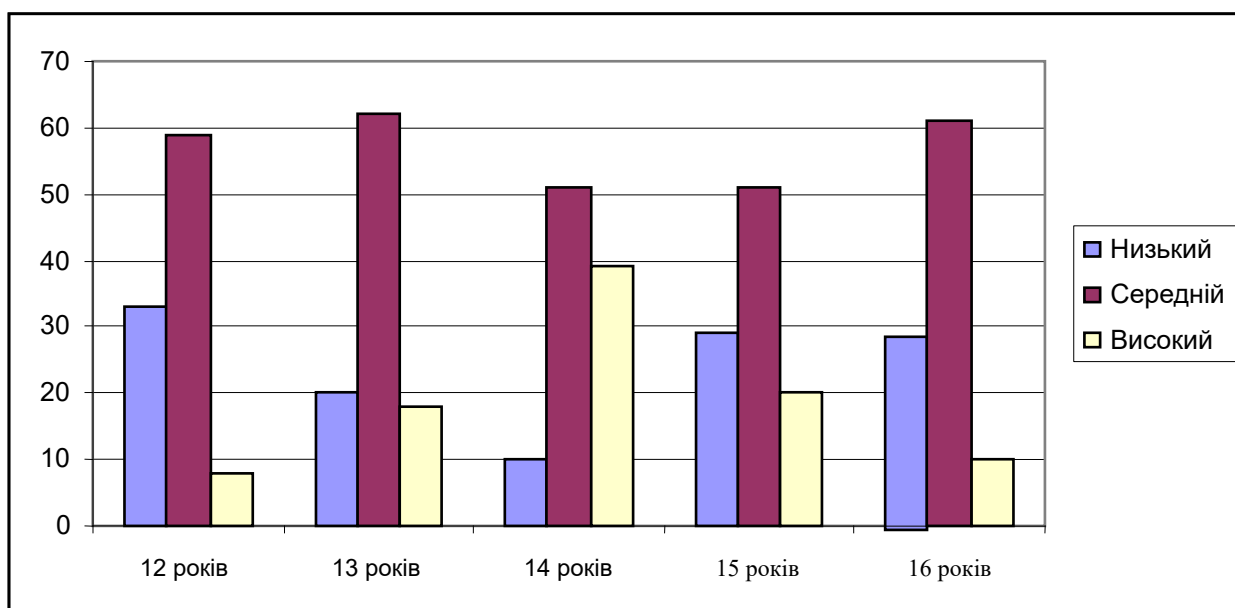

Рис. 2.3. Рівні розвитку культури емоцій (%) досліджуваних різного віку

Порівнюючи прояв культури емоцій у досліджуваних різного віку визначено такі тенденції: зменшення кількості осіб з високим рівнем культури емоцій серед дванадцятирічних та шістнадцятирічних, та підвищення кількості осіб з низьким рівнем культури емоцій серед дванадцятирічних, п'ятнадцятирічних та шістнадцятирічних дітей.

Це можна пояснити тим, що 15 і 16-річні більш самокритичні в оцінках своїх психологічних властивостей. Зазначимо, що в цей період активно розпочинається свідоме самовиховання, що пов'язано з підвищення самокритичності особистості.

Розгортання даного процесу зумовлює зниження показників культури емоцій у п'ятнадцяти-шістнадцятирічних осіб. Щодо 12-річних, то не завершеність у набутті емоційної зрілості у цих дітей визначило дещо

підвищену кількість осіб серед них, що мають низький рівень культури емоцій. Це пов'язано з тим, що емоційна зрілість є основою на якій формується культура емоцій.

Додатково проведений аналіз прояву культури емоцій у досліджуваних в залежності від віку виявив відмінності в їх виразності на рівні середніх значень (дивись табл. 2.3.).

Таблиця 2.3.

**Середні значення рівня розвитку культури емоцій в залежності
від віку випробуваних**

Вік випробуваних				
12 років	13 років	14 років	15 років	16 років
Середні оцінки в балах				
1,93	2,08	2,22	2,06	2

Розглядаючи таблицю 2.3. зазначимо, що досить високий рівень розвитку культури емоцій у чотирнадцятирічних випробуваних пояснюється тим, що в цьому віці завершується формування «образу Я», відбуваються якісні зміни в інтелекті і тому поведінка і самовідношення підлітка стає більш позитивним, стабільним, що відбивається у проявах культури емоцій дітей.

Результати дослідження статевих відмінностей у рівні розвитку культури емоцій підлітків засвідчили наступне.

В цілому по всій виборці середня оцінка рівня культури емоцій у хлопців складає 1,94 балів, у дівчат 2,16.

Якщо розглянути середні оцінки хлопців і дівчат у відповідності до вікових груп, то матимемо наступну картину.

Середні оцінки культури емоцій у хлопців 12, 13, 14, 15, 16 років відповідно 1,98; 2,02; 2,1; 1,85; 1,84 (дивись рис. 2.4.).

Середні оцінки культури емоцій у дівчат 12, 13, 14, 15, 16 років відповідно 1,85; 2,12; 2,27; 2,17; 2,13 (дивись рис. 2.4.).

Як ми бачимо з рисунку 2.4. показник культура емоцій дванадцятирічних досліджуваних дещо вищий у хлопців порівняно з дівчатами. Середні оцінки відповідно 1,98 та 1,85 балів.

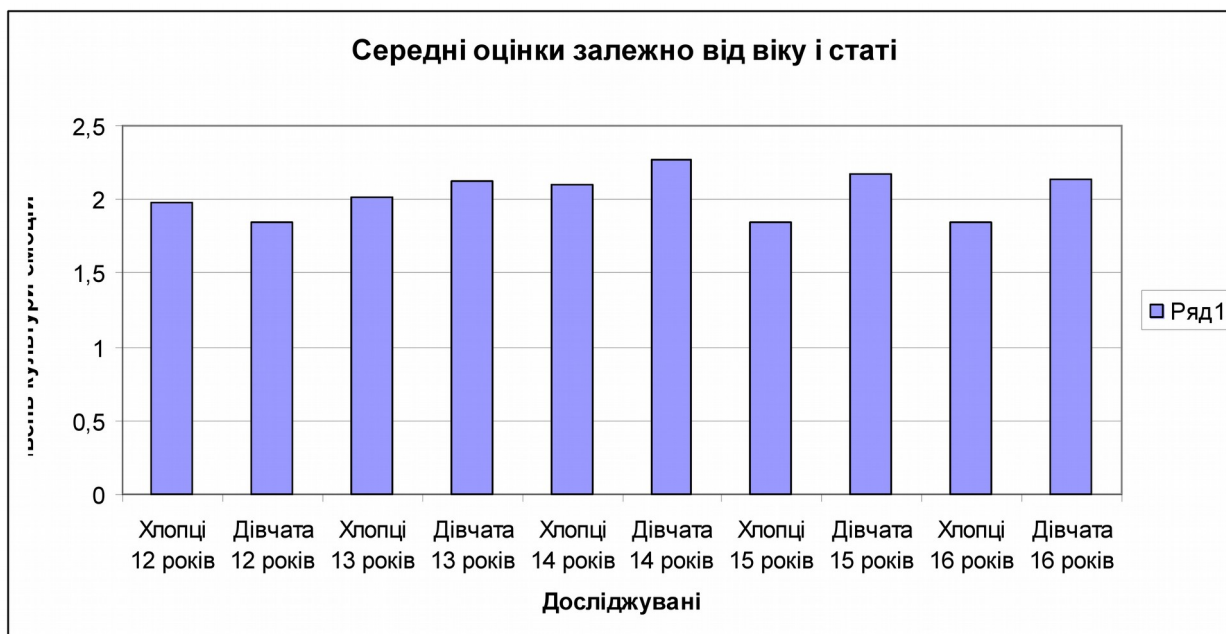

Рис. 2.4. Середні оцінки культури емоцій залежно від віку і статі досліджуваних.

Проте починаючи з тринадцятирічного віку картина змінюється, показник культури емоцій має більш високу оцінку у дівчат.

Так, у тринадцятирічних досліджуваних середні оцінки у дівчат складають 2,12, у хлопців 2,02.

У чотирнадцятирічних досліджуваних середні оцінки у дівчат складають 2,27, у хлопців 2,1.

У п'ятнадцятирічних досліджуваних середні оцінки у дівчат складають 2,17, у хлопців 1,85.

У шістнадцятирічних досліджуваних середні оцінки у дівчат складають 2,13, у хлопців 1,84.

Незважаючи на те, що починаючи з п'ятнадцятирічного віку дещо знижуються показники культури емоцій, співвідношення середніх оцінок між дівчатами і хлопцями залишається а користь дівчат.

Таким чином, дослідження відмінностей у розвитку культури емоцій в залежності від віку і статі показало, що певну перевагу у більшості випадків мають дівчата. Це пояснюється тим, що дівчатам притаманні фемінні риси особистості, які в більшій мірі ніж маскуліні корелюють з ознаками культури емоцій особистості.

2.2.2. Особливості різниць у показниках культури емоцій підлітків з урахуванням їх віку та статі

Вивчення відмінностей показників культури емоцій у підлітків з урахуванням вікових і статевих різниць дозволяють стверджувати наступне.

Дослідження статистичної значимості відмінностей у розвитку емоційної поінформованості (П1) в залежності від віку випробуваних за t-критерієм Стьюдента показало (дивись таблиці 2.4.; 2.5.), що достовірні відмінності встановлено по даному показнику між 12 і 13 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 4,15 і 9,77 (П1: $t = 4,45$; $P < 0,01$). А також між 12 і 14 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 4,15 і 8,1 (П1: $t = 2,9$; $P < 0,01$); між 12 і 15 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 4,15 і 8,97 (П1: $t = 3,88$; $P < 0,01$); між 13 і 16 - річними, середні оцінки відповідно 9,97 і 7,2 (П1: $t = 2,1$; $P < 0,05$).

Тобто ми бачимо, що емоційна поінформованість значно підвищується у дітей після дванадцяти років в надалі продовжує зростати, проте вже повільно на протязі підліткового віку.

Результати дослідження відмінностей в емоційній поінформованості (П1) в залежності від статі досліджуваних по загальній виборці показали (дивись таблицю 2.6.) достовірні відмінності між хлопцями і дівчатами на користь останніх. Середні оцінки відповідно 6,25 і 9,33 (П1: $t = 4,6$; $P < 0,01$).

Таблиця 2.4.

Статистично достовірні відмінності між показниками культури емоцій досліджуваних в залежності від віку

Показники	Статистичний показник	Вік									
		12 років		13 років		14 років		15 років		16 років	
		12 років	13 років	12 років	14 років	12 років	15 років	12 років	16 років	13 років	14 років
П1	X	4,1	9,7	4,1	8,1	4,1	8,9	-	-	-	-
	T	4,4**		2,9**		3,9**		-		-	
П2	X	-	-	1,08	4,32	1,08	3,34	-	-	1,65	4,32
	T	-		3,8**		2,74**		-		2,66**	
П3	X	-	-	-	-	-	-	5,9	8,18	-	-
	T	-		-		-		2,37*		-	
П4	X	4,17	8,9	4,7	9,84	-	-	4,17	4,55	-	-
	T	4,5**		6,1**		-		3,2**		-	
П5	X	-	-	5,87	9,36	-	-	-	-	6,55	9,36
	T	-		4,2**		-		-		2,52*	
П6	X	21,5	34,4	21,5	38,3	21,5	32,9	21,5	30,8	-	-
	T	3,2**		4,4**		3,2**		2,5*		-	
П7	X	6.7	7.67	6.9	8.86	-	-	-	-	7.67	8.86
	T	3**		5**		-		-		2.9**	
П8	X	-	-	3,82	4,6	3,82	3,06	-	-	3,8	4,6
	T	-		3,1**		4,2**		-		3,2**	
П9	X	3,1	3,85	3,1	4,25	3,1	3,62	-	-	-	-
	T	3,7**		4,9**		2,9**		-		-	
П10	X	6	8,35	6	7,31	-	-	6	7,8	8,35	7,31
	T	6,2**		3,45**		-		4,7**		3,1**	

Примітка. X – середнє арифметичне значення, t – значення t- критерію Стюдента, p – показник значимості розбіжностей: * P< 0.05; ** P< 0.01

Таблиця 2.4.

**Статистично достовірні відмінності між показниками культури емоцій
досліджуваних в залежності від віку (продовження)**

Показники	показник Статистичний	Вік									
		12 років	13 років	12 років	14 років	12 років	15 років	12 років	16 років	13 років	14 років
П11	X	2,72	3,77	2,72	3,43	-	-	2,72	3,5	-	-
	T	4,7**		2,8**		-		3,4**		-	
П12	X	3,36	4,58	-	-	-	-	3,36	4,2	4,58	3,87
	T	5**		-		-		3,1**		2,9**	
П13	X	-	-	6,1	8,22	6,1	7,3	-	-	6,56	8,22
	T	-		4,6**		3,37**		-		3,8**	
П14	X	-	-	3,44	4,34	3,44	3,86	-	-	3,67	4,34
	T	-		3,69**		2,17*		-		2,97**	
П15	X	-	-	2,65	3,92	2,65	3,43	-	-	2,91	3,92
	T	-		4,8**		3,35**		-		4**	
П16	X	19,1	22,5	19,1	24,4	19,1	20,5	19,1	21,2	-	-
	T	4,6**		2,3**		2,04*		2,7**		-	
П17	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	T	-		-		-		-		-	
П23	X	-	-	6,84	5,35	6,84	6,04	-	-	6,7	5,35
	T	-		3,9**		2,31**		-		3,17**	

Примітка. X – середнє арифметичне значення, t – значення t- критерію Стьюдента, p – показник значимості розбіжностей: * P< 0.05; ** P< 0.01

Таблиця 2.5.

**Статистично достовірні відмінності між показниками культури емоцій
досліджуваних в залежності від віку**

Показники	показник Статистичний	Вік											
		13 років		15 років		13 років		16 років		14 років		15 років	
		13 років	15 років	13 років	16 років	14 років	15 років	14 років	16 років	15 років	16 років		
П1	X	-	-	9,9	7,2	-	-	-	-	-	-		
	T	-		2,1*		-		-		-			
П2	X	-	-	-	-	-	-	4,32	0,28	3,34	0,28		
	T	-		-		-		4,29**		3,28**			
П3	X	-	-	-	-	-	-	7,47	8,18	6,2	8,18		
	T	-		-		-		2,13*		2,49*			
П4	X	-	-	-	-	9,84	8,3	9,84	7,55	-	-		
	T	-		-		2,09*		2,4**		-			
П5	X	-	-	-	-	9,36	5,88	9,36	7,08	-	-		
	T	-		-		4,04**		2,58*		-			
П6	X	-	-	-	-	-	-	38,3	30,8	-	-		
	T	-		-		-		2,1*		-			
П7	X	7,67	6,68	7,67	6,83	8,86	6,68	8,86	6,83	-	-		
	T	3,9**		2,1*		5,59**		4,14**		-			
П8	X	3,8	3,06	-	-	4,6	3,06	4,6	3,53	3,06	3,53		
	T	4,37**		-		6,7**		3,8**		2,2*			

Таблиця 2.5.

**Статистично достовірні відмінності між показниками культури емоцій
досліджуваних в залежності від віку (продовження)**

Показники	показник Статистичний	Вік											
		13 років		15 років		13 років		16 років		14 років		15 років	
		13 років	15 років	13 років	16 років	14 років	15 років	14 років	16 років	15 років	16 років		
П9	X	-	-	3,85	3,3	4,25	3,62	4,25	3,3	-	-		
	T	-		2,25*		3,1**		3,5**		-			
П10	X	8,35	6,6	-	-	7,31	6,6	-	-	6,6	7,8		
	T	5,7**		-		2,28*		-		3,84**			
П11	X	3,77	2,88	-	-	3,43	2,88	-	-	2,88	3,5		
	T	5**		-		2,6**		-		3,4**			
П12	X	4,58	3,76	-	-	-	-	-	-	-	-		
	T	4**		-		-		-		-			
П13	X	6,56	7,3	-	-	8,22	7,3	8,22	6,65	-	-		
	T	2,35*		-		2,33*		3,55**		-			
П14	X	-	-	-	-	4,34	3,86	4,34	3,6	-	-		
	T	-		-		2,37*		2,44**		-			
П15	X	2,91	3,43	-	-	3,92	3,43	3,92	3,08	-	-		
	T	2,39**		-		2,04*		3,4**		-			
П16	X	22,5	20,5	-	-	24,4	20,5	24,4	21,2	-	-		
	T	3,04**		-		4,1**		3,19**		-			
П17	X	-	-	2,16	2,5	-	-	2,16	2,5	-	-		
	T	-		2,23*		-		2,23*		-			
П17	X	-	-	-	-	5,35	6,04	5,35	6,4	-	-		
	T	-		-		2,1*		2,8**		-			

Таблиця 2.6.

**Статистично достовірні відмінності між показниками культури емоцій
досліджуваних в залежності від статі**

Показники		Хлопчики	Дівчата
П1	X	6,25	9,33
	t	4,6**	
П2	X	-	-
	t	-	
П3	X	7,65	5,13
	t	3,95**	
П4	X	5,54	9,77
	t	7,9**	
П5	X	4,32	8,51
	t	7,15**	
П6	X	-	-
	t	-	
П7	X	6,72	7,7
	t	4,1**	
П8	X	3,2	3,9
	t	5**	
П9	X	3,28	3,9
	t	4,5**	

Примітка. X – середнє арифметичне значення, t – значення t- критерію Стьюдента, p – показник значимості розбіжностей: * P< 0.05; ** P< 0.01

Таблиця 2.6.

**Статистично достовірні відмінності між показниками культури емоцій
досліджуваних в залежності від статі (продовження)**

Показники		Хлопчики	Дівчата
П10	X	-	-
	t	-	
П11	X	-	-
	t	-	
П12	X	3,56	4,2
	t	3,9**	
П13	X	5,9	7,9
	t	8,2**	
П14	X	3,17	4,3
	t	8,64**	
П15	X	2,8	3,7
	t	5,4**	
П16	X	19,6	22,9
	t	5,97**	
П17	X	-	-
	t	-	
П23	X	6,67	5,82
	t	3,43**	

Примітка. X – середнє арифметичне значення, t – значення t- критерію Стьюдента, p – показник значимості розбіжностей: * P< 0.05; ** P< 0.01

Дослідження відмінностей в емоційній поінформованості (П1) в залежності від статі і віку випробуваних засвідчило (дивись таблицю 2.7.)

достовірні відмінності між 13-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 10,7 і 8,29 (П1: $t = 2,66$; $P < 0,01$); між 16-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 0,54 і 12,7 (П1: $t = 8,3$; $P < 0,01$).

Таблиця 2.7.

Статистично достовірні відмінності між показниками культури емоцій досліджуваних в залежності від віку і статі

Показник	Статистичний показник	Вік, стать									
		12 Років		13 років		14 Років		15 Років		16 Років	
		чол	Жін.	чол	жін	чол	Жін.	чол	Жін.	чол	Жін
П1	X	-	-	8,29	10,7	-	-	-	-	0,54	12,7
	T	-		2,66**		-		-		8,3**	
П2	X	1,86	-0,4	-	-	7,08	3,2	1,64	4,34	-	-
	T	2,37*		-		2,3		2,2*		-	
П3	X	-	-	-	-	1,58	8,25	3,9	7,57	6,63	9,44
	T	-		-		5,1**		3,25		2,8	
П4	X	5,86	0,95	7	10,2	5,91	11,4	5,17	10,1	3,86	10,5
	T	3,7**		2,24*		5,31**		5,9**		3,1**	
П5	X	6,89	3,95	-	-	6,25	10,6	1,06	8,72	4,9	8,85
	T	3,6**		-		2,5*		8,2**		3,6**	
П6	X	-	-	-	-	27,04	42,8	20,8	40,1	16,7	45,4
	T	-		-		2,27*		5,34**		9,6**	
П7	X	-	-	-	-	7	9,62	6,25	6,94	-	-
	T	-		-		2,5*		2*		-	

Примітка. X – середнє арифметичне значення, t – значення t- критерію Стьюдента, p – показник значимості розбіжностей: * $P < 0,05$; ** $P < 0,01$.

Таблиця 2.7.

**Статистично достовірні відмінності між показниками культури емоцій
досліджуваних в залежності від віку і статі (продовження)**

Показник	Статистичний показник	Вік, стать									
		12 Років		13 років		14 Років		15 Років		16 Років	
		чол	жін	чол	жін	чол	Жін.	чол	Жін.	чол	Жін
П8	X	3,34	2,65	-	-	3,3	4,62	3	3,94	-	-
	T	2,3*		-		2,6*		4,4**		-	
П9	X	-	-	-	-	3,3	4,6	3,03	3,94	-	-
	T	-		-		2,5*		4,1**		-	
П10	X	-	-	7,7	8,8	-	-	-	-	-	-
	T	-		2,4*		-		-		-	
П11	X	3	2,2	-	-	4,7	2,9	-	-	-	-
	T	2,4*		-		6,04**		-		-	
П12	X	*	*	4,1	4,9	-	-	3,3	4,04	-	-
	T	*		2,67**		-		2,5*		-	
П13	X	6,8	4,7	5,5	7,3	6,5	8,9	5,6	8,3	5,5	7,6
	T	3,5**		3,7**		2,7**		8,5**		3,6**	
П14	X	-	-	3,3	3,9	3,4	4,7	3,7	4,3	2,3	4,6
	T	-		2,08*		3,1**		6,8**		6**	
П15	X	3,2	1,7	2,3	3,4	3,1	4,3	2,5	4	-	-
	T	4,25**		3,4**		2,47**		5,2**		-	
П16	X	20	17,2	20	24	-	-	18	22	-	-
	T	2,47**		4,2**		-		5**		-	
П17	X	2,13	2,7	2,44	1,96	-	-	-	-	-	-
	T	2,7**		2,38*		-		-		-	
П23	X			7,58	6,2			6,94	5,51	7,08	5,79
	T			2,11*				3,2**		2,5*	

Результати дослідження відмінностей досліджуваних в довільному керуванні своїми емоціями (ПЗ) в залежності від віку показало (дивись таблицю 2.4 і 2.5.), що достовірні відмінності встановлено по даному показнику між 12 і 16 – річними підлітками, середні оцінки відповідно 5,9 і 8,18 (ПЗ: $t = 2,37$; $P < 0,05$). А також між 14 і 16 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 7,47 і 8,18 (ПЗ: $t = 2,13$; $P < 0,05$); між 15 і 16 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 6,2 і 8,18 (ПЗ: $t = 2,49$; $P < 0,05$).

Тобто ми бачимо, що можливості довільно керувати своїми емоціями значно підвищується у дітей після дванадцяти років в надалі продовжує зростати на протязі підліткового віку.

Результати дослідження відмінностей в довільному керуванні своїми емоціями (ПЗ) в залежності від статі випробуваних по загальній виборці показали (дивись таблицю 2.6.) достовірні відмінності між хлопцями і дівчатами на користь останніх. Середні оцінки відповідно 7,65 і 5,13 (ПЗ: $t = 3,95$; $P < 0,01$).

Дослідження відмінностей в довільному керуванні своїми емоціями (ПЗ) в залежності від статі і віку випробуваних засвідчило (дивись таблицю 2.7.), достовірні відмінності між 14-річними хлопцями і дівчатами на користь останніх, середні оцінки відповідно 1,58 і 8,25 (ПЗ: $t = 5,1$; $P < 0,01$); між 15-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 3,9 і 7,57 (ПЗ: $t = 3,25$; $P < 0,01$); між 16-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 6,63 і 9,44 (ПЗ: $t = 2,8$; $P < 0,01$).

Таким чином, у дівчат віком від 14 до 16 років, порівняно з хлопчиками, значно вищі показники у довільному керуванні своїми емоціями. Це можна пояснити більш швидкими темпами набуття соціальної зрілості дівчатами порівняно з хлопцями в даному віковому періоді.

Визначення відмінностей у розвитку емпатії як складової частини емоційного інтелекту, згідно методики Н. Холла (П4) в залежності від віку випробуваних за t-критерієм Стьюдента показало (дивись таблицю 2.4. і 2.5.),

що достовірні відмінності фіксуються по даному показнику між 12 і 13 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 4,17 і 8,9 (П4: $t = 4,5$; $P < 0,01$); між 12 і 14 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 4,7 і 9,84 (П4: $t = 6,1$; $P < 0,01$); між 12 і 16 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 4,17 і 7,55 (П4: $t = 3,2$; $P < 0,01$); між 14 і 15 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 9,84 і 8,3 (П4: $t = 2,09$; $P < 0,05$); між 14 і 16 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 9,84 і 7,55 (П4: $t = 2,4$; $P < 0,01$);

Тобто ми бачимо, що емпатія значно підвищується у дітей після дванадцяти років в надалі продовжує зростати, проте вже повільно на протязі підліткового віку.

Результати дослідження відмінностей в розвитку емпатії як складової частини емоційного інтелекту (П4) в залежності від статі досліджуваних по загальній виборці показали (дивись таблицю 2.6.) достовірні відмінності між хлопцями і дівчатами на користь останніх. Середні оцінки відповідно 5,54 і 9,77 (П4: $t = 7,9$; $P < 0,01$).

Дослідження відмінностей в прояву емпатії як складової частини емоційного інтелекту (П4) в залежності від віку і статі випробуваних засвідчило (дивись таблицю 2.7.), достовірні відмінності між 12-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 5,86 і 0,95 (П4: $t = 3,7$; $P < 0,01$); між 13-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 7 і 10,2 (П4: $t = 2,24$; $P < 0,01$); між 14-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 5,91 і 11,4 (П4: $t = 5,31$; $P < 0,01$); між 15-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 5,17 і 10,1 (П4: $t = 5,9$; $P < 0,01$); між 16-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 3,86 і 10,5 (П4: $t = 3,1$; $P < 0,01$).

Таким чином, у дівчат віком від 13 до 16 років, порівняно з хлопцями, значно вищі показники в прояву емпатії як складової частини емоційного інтелекту.

Дослідження статистичної значимості відмінностей у розвитку уміння впливати на емоційний стан інших людей (П5) в залежності від віку випробуваних за t-критерієм Стьюдента показало (дивись таблицю 2.4., 2.5.), що достовірні відмінності по даному показнику встановлено між 12 і 14 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 5,87 і 9,36 (П5: $t = 4,2$; $P < 0,01$); між 13 і 14 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 6,55 і 9,36 (П5: $t = 2,52$; $P < 0,05$); між 14 і 15 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 9,36 і 5,88 (П5: $t = 4,04$; $P < 0,01$); між 14 і 16 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 9,36 і 7,08 (П5: $t = 2,58$; $P < 0,05$).

Тобто ми бачимо, що уміння впливати на емоційний стан інших людей значно підвищується у чотирнадцятирічних дітей і надалі с кожним роком зростає.

Результати дослідження відмінностей в розвитку уміння впливати на емоційний стан інших людей (П5) в залежності від статі досліджуваних по загальній виборці показали (дивись таблицю 2.6.) достовірні відмінності між хлопцями і дівчатами на користь останніх. Середні оцінки відповідно 4,32 і 8,51 (П4: $t = 7,15$; $P < 0,01$).

З'ясування відмінностей в прояву уміння впливати на емоційний стан інших людей (П5) в залежності від віку і статі досліджуваних показало (дивись таблицю 2.7.), достовірні відмінності між 12-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 6,89 і 3,95 (П5: $t = 3,6$; $P < 0,01$); між 14-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 6,25 і 10,6 (П5: $t = 2,5$; $P < 0,05$); між 15-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 1,06 і 8,72 (П5: $t = 8,2$; $P < 0,01$); між 16-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 4,9 і 8,85 (П5: $t = 3,6$; $P < 0,01$).

Як засвідчили отримані емпіричні дані, у дівчат віком від 13 до 16 років, порівняно з хлопцями однолітками, значно розвинені уміння впливати на емоційний стан інших людей.

Визначення статистичної значимості відмінностей у прояву інтегрального показника емоційного інтелекту (П6) в залежності від віку

випробуваних показало (дивись таблицю 2.4. і 2.5.), що достовірні відмінності встановлено по даному показнику між 12 і 13 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 21,5 і 34,4 (П6: $t = 3,2$; $P < 0,01$); між 12 і 14 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 21,5 і 38,3 (П6: $t = 4,4$; $P < 0,01$); між 12 і 15 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 21,5 і 32,9 (П6: $t = 3,2$; $P < 0,01$); між 12 і 16 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 21,5 і 30,8 (П6: $t = 2,5$; $P < 0,05$).

Тобто ми бачимо, що рівень емоційного інтелекту в підлітковому віці з кожним роком поступово зростає. Найбільш значне підвищення емоційного інтелекту підвищується у дітей після дванадцяти років.

Результати дослідження відмінностей в розвитку емоційного інтелекту (П6) в залежності від статі випробуваних по загальній виборці показали, що достовірні відмінності між хлопцями і дівчатами відсутні. Середні оцінки відповідно 23,7 і 38,4.

З'ясування відмінностей в розвитку емоційного інтелекту (П6) в залежності від віку і статі досліджуваних засвідчило (дивись таблицю 2.7.), достовірні відмінності між 14-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 27,04 і 42,89 (П6: $t = 2,27$; $P < 0,05$); між 15-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 20,8 і 40,1 (П6: $t = 5,34$; $P < 0,01$); між 16-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 16,7 і 45,4 (П6: $t = 9,6$; $P < 0,01$).

Таким чином, починаючи з 14-річного віку у дівчат порівняно з хлопцями однолітками, спостерігаються значно кращі результати оцінювання емоційного інтелекту.

Дослідження статистичної значимості відмінностей у прояву такого показника емоційної зрілості як експресивність (П7) в залежності від віку випробуваних за t-критерієм Стьюдента показало (дивись таблицю 2.4. і 2.5.), що достовірні відмінності по даному показнику встановлено між 12 і 13 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 6,9 і 7,67 (П7: $t = 3$; $P < 0,01$); між 12 і 14 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 6,9 і 8,86 (П7: $t =$

5; $P < 0,01$); між 13 і 14 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 7,67 і 8,86 (П7: $t = 2,9$; $P < 0,01$); між 13 і 15 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 7,67 і 6,68 (П7: $t = 3,9$; $P < 0,01$); між 13 і 16 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 7,67 і 6,83 (П7: $t = 2,1$; $P < 0,05$); між 14 і 15 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 8,86 і 6,68 (П7: $t = 5,59$; $P < 0,01$); між 14 і 16 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 8,86 і 6,83 (П7: $t = 4,14$; $P < 0,01$);

Тобто, ми бачимо, що рівень експресивності значно підвищується у дітей в тринадцять і чотирнадцять років.

Результати дослідження відмінностей в розвитку експресивності (П7) в залежності від статі досліджуваних по загальній виборці показали наявність достовірних відмінностей між хлопцями і дівчатами. Середні оцінки відповідно 6,72 і 7,7 (П7: $t = 4,1$; $P < 0,01$).

Визначення відмінностей в розвитку експресивності (П7) в залежності від віку і статі досліджуваних засвідчило (дивись таблицю 2.7.), достовірні відмінності між 14-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 7 і 9,62 (П7: $t = 2,5$; $P < 0,05$); між 15-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 6,25 і 6,94 (П7: $t = 2$; $P < 0,05$).

Таким чином, у дівчат віком 14-15 років порівняно з хлопцями однолітками, значно вищі результати по показнику експресивності.

Дослідження статистичної значимості відмінностей у прояву інтроекспресивності (П8) в залежності від віку випробуваних за t-критерієм Стьюдента показало (дивись таблицю 2.4. і 2.5.), що достовірні відмінності встановлено між 12 і 14 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 3,82 і 4,6 (П8: $t = 3,1$; $P < 0,01$); між 12 і 15 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 3,82 і 3,06 (П8: $t = 4,2$; $P < 0,01$); між 13 і 14 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 3,8 і 4,6 (П8: $t = 3,2$; $P < 0,01$); між 13 і 15 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 3,8 і 3,06 (П8: $t = 4,3$; $P < 0,01$); між 14 і 15 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 4,6 і 3,06 (П8: $t = 6,7$; $P < 0,01$); між 14 і 16 - річними підлітками, середні оцінки

відповідно 4,6 і 3,53 (П8: $t = 3,8$; $P < 0,01$); між 15 і 16 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 3,06 і 3,53 (П8: $t = 2,2$; $P < 0,05$).

Тобто, ми бачимо, що рівень інтроекспресивності приблизно однаковий у підлітків віком 12, 13 і 16 років. Дещо вище цей рівень у чотирнадцятирічних підлітків, водночас нижче у п'ятнадцятирічних.

Результати дослідження відмінностей в розвитку інтроекспресивності (П8) в залежності від статі досліджуваних по загальній виборці показали наявність достовірних відмінностей між хлопцями і дівчатами. Середні оцінки відповідно 3,2 і 3,9 (П8: $t = 5$; $P < 0,01$).

З'ясування відмінностей в розвитку інтроекспресивності (П8) в залежності від віку і статі досліджуваних засвідчило (дивись таблицю 2.7.), достовірні відмінності між 12-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 3,34 і 2,65 (П8: $t = 2,3$; $P < 0,05$); між 14-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 3,3 і 4,62 (П8: $t = 2,6$; $P < 0,05$); між 15-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 3 і 3,94 (П8: $t = 4,4$; $P < 0,01$).

Таким чином, у 12-річних хлопців порівняно з дівчатами однолітками, значно вищі результати по інтроекспресивності. Серед 13-річних та 16-річних підлітків суттєвих розбіжностей у розвитку інтроекспресивності в залежності від статі не виявлено. Проте 14-річні та 15-річні дівчата, порівняно з хлопцями того ж віку, мають значно вищі результати тестування по показнику інтроекспресивність.

Дослідження статистичної значимості відмінностей у прояву екстраекспресивності (П9) в залежності від віку досліджуваних за t-критерієм Стьюдента показало (дивись таблицю 2.4. і 2.5.), що достовірні відмінності встановлено між 12 і 13 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 3,1 і 3,85 (П9: $t = 3,7$; $P < 0,01$); між 12 і 14 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 3,1 і 4,25 (П9: $t = 4,9$; $P < 0,01$); між 12 і 15 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 3,1 і 3,62 (П9: $t = 2,9$; $P < 0,01$); між 13 і 16 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 3,85 і

3,3 (П9: $t = 2,25$; $P < 0,05$); між 14 і 15 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 4,25 і 3,62 (П9: $t = 3,1$; $P < 0,01$); між 14 і 16 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 4,25 і 3,3 (П9: $t = 3,5$; $P < 0,01$).

Тобто ми бачимо, що рівень екстраекспресивності найменший у 12-річних підлітків. До чотирнадцяти років у дітей екстраекспресивність поступово підвищується. Починаючи з п'ятнадцятирічного віку екстраекспресивність знову знижується.

Результати дослідження відмінностей в розвитку екстраекспресивності (П9) в залежності від статі досліджуваних по загальній виборці показали наявність достовірних відмінностей між хлопцями і дівчатами. Середні оцінки відповідно 3,28 і 3,9 (П9: $t = 4,5$; $P < 0,01$).

Дослідження відмінностей в розвитку екстраекспресивності (П9) в залежності від віку і статі досліджуваних засвідчило (дивись таблицю 2.7.), достовірні відмінності між 14-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 3,3 і 4,6 (П9: $t = 2,5$; $P < 0,05$); між 15-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 3,03 і 3,94 (П9: $t = 4,1$; $P < 0,01$).

Таким чином, 14-річні хлопці порівняно з дівчатами, виявили значно вищі результати по екстраекспресивності. Подібні розбіжності спостерігаються і у п'ятнадцятирічних підлітків. Серед 12-річних, 13-річних та 16-річних підлітків суттєвих розбіжностей у розвитку екстраекспресивності в залежності від статі не виявлено.

Дослідження статистичної значимості відмінностей у прояву саморегуляції (П10) в залежності від віку досліджуваних за t-критерієм Стьюдента показало (дивись таблицю 2.4. і 2.5.), що достовірні відмінності встановлено між 12 і 13 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 6 і 8,35 (П10: $t = 6,2$; $P < 0,01$); між 12 і 14 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 6 і 7,31 (П10: $t = 3,45$; $P < 0,01$); між 13 і 16 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 6 і 7,8 (П10: $t = 4,7$; $P < 0,01$); між 13 і 14 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 8,35 і 7,31 (П10: $t = 3,1$; $P < 0,01$); між 13 і 15 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 8,35 і 6,6 (П10:

$t = 5,7; P < 0,01$); між 14 і 15 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 7,31 і 6,6 (П10: $t = 2,28; P < 0,05$); між 15 і 16 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 6,6 і 7,8 (П10: $t = 3,84; P < 0,01$).

Тобто ми бачимо, що рівень саморегуляції найменший у 12-річних підлітків. До тринадцяти років у дітей саморегуляція поступово підвищується. Починаючи з чотирнадцятирічного віку саморегуляція знову знижується.

Дослідження відмінностей в розвитку саморегуляції (П10) в залежності від статі досліджуваних по загальній виборці не виявило достовірних відмінностей між хлопцями і дівчатами.

Дослідження відмінностей в розвитку саморегуляції (П10) в залежності від віку і статі досліджуваних засвідчило (дивись таблицю 2.7.), достовірні відмінності між 13-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 7,7 і 8,8 (П10: $t = 2,4; P < 0,05$).

Таким чином, 13-річні дівчата порівняно з хлопцями, виявили значно вищі результати по саморегуляції. В інших вікових групах досліджуваних суттєвих розбіжностей у розвитку саморегуляції в залежності від статі не виявлено.

Дослідження статистичної значимості відмінностей у прояву інтросаморегуляції (П11) в залежності від віку випробуваних за t-критерієм Стьюдента показало (дивись таблицю 2.4. і 2.5.), що достовірні відмінності встановлено між 12 і 13 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 2,72 і 3,77 (П11: $t = 4,7; P < 0,01$); між 12 і 14 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 2,72 і 3,43 (П11: $t = 2,8; P < 0,01$); між 12 і 16 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 2,72 і 3,5 (П11: $t = 3,4; P < 0,01$); між 13 і 15 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 3,77 і 2,88 (П11: $t = 5; P < 0,01$); між 14 і 15 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 3,43 і 2,88 (П11: $t = 2,6; P < 0,01$); між 15 і 16 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 2,88 і 3,5 (П11: $t = 3,4; P < 0,01$).

Таким чином, зростання інтросаморегуляції найбільше спостерігається у тринадцятирічних підлітків.

Результати дослідження відмінностей в розвитку інтросаморегуляції (П11) в залежності від статі досліджуваних по загальній виборці показали відсутність достовірних відмінностей між хлопцями і дівчатами.

Дослідження відмінностей в розвитку інтросаморегуляції (П11) в залежності від віку і статі випробуваних засвідчило (дивись таблицю 2.7.), достовірні відмінності між 12-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 3 і 2,2 (П11: $t = 2,4$; $P < 0,05$); між 14-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 4,7 і 2,9 (П11: $t = 6,04$; $P < 0,01$).

Таким чином, 12-річні хлопці порівняно з дівчатами, виявили значно вищі результати по інтросаморегуляції. Подібні розбіжності спостерігаються і у чотирнадцятирічних підлітків. Серед 13-річних, 15-річних та 16-річних підлітків суттєвих розбіжностей у розвитку інтросаморегуляції в залежності від статі не виявлено.

Дослідження статистичної значимості відмінностей у прояву екстрасаморегуляції (П12) в залежності від віку досліджуваних за t-критерієм Стьюдента показало (дивись таблицю 2.4 і 2.5), що достовірні відмінності встановлено між 12 і 13 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 3,36 і 4,58 (П12: $t = 5$; $P < 0,01$); між 12 і 16 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 3,36 і 4,2 (П12: $t = 3,1$; $P < 0,01$); між 13 і 14 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 4,58 і 3,87 (П12: $t = 2,9$; $P < 0,01$); між 13 і 15 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 4,58 і 3,76 (П12: $t = 4$; $P < 0,01$).

Тобто ми бачимо, що рівень екстрасаморегуляції найвищий у 13 і 16-річних підлітків. У випробуваних віком 12, 14, 15 років екстрасаморегуляція приблизно на одному рівні і значно нижча ніж у 13 і 16-річних дітей.

Результати дослідження відмінностей в розвитку екстрасаморегуляції (П12) в залежності від статі досліджуваних по загальній виборці показали

наявність достовірних відмінностей між хлопцями і дівчатами. Середні оцінки відповідно 3,56 і 4,2 (П12: $t = 3,9$; $P < 0,01$).

Дослідження відмінностей в розвитку екстрасаморегуляції (П12) в залежності від віку і статі досліджуваних засвідчило (дивись таблицю 2.7.), достовірні відмінності між 13-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 4,1 і 4,9 (П12: $t = 2,67$; $P < 0,01$); між 15-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 3,3 і 4,04 (П12: $t = 2,5$; $P < 0,05$).

Таким чином, 13-річні дівчата порівняно з хлопцями, виявили значно вищі результати по екстрасаморегуляції. Подібні розбіжності спостерігаються і у п'ятнадцятирічних підлітків. Серед 12-річних, 14-річних та 16-річних підлітків суттєвих розбіжностей у розвитку екстрасаморегуляції в залежності від статі не виявлено.

Дослідження статистичної значимості відмінностей у прояву емпатії (П13) в залежності від віку випробуваних за t-критерієм Стьюдента показало (дивись таблицю 1 і 2), що достовірні відмінності встановлено між 12 і 14 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 6,1 і 8,22 (П13: $t = 4,6$; $P < 0,01$); між 12 і 15 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 6,1 і 7,3 (П13: $t = 3,37$; $P < 0,01$); між 13 і 14 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 6,58 і 8,22 (П13: $t = 3,8$; $P < 0,01$); між 13 і 15 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 6,56 і 7,3 (П13: $t = 2,35$; $P < 0,05$); між 14 і 15 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 8,22 і 7,3 (П13: $t = 2,33$; $P < 0,05$); між 14 і 16 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 8,22 і 6,65 (П13: $t = 3,35$; $P < 0,01$).

Тобто ми бачимо, що рівень емпатії найвищий у 14 і 15-річних підлітків. У випробуваних віком 12, 13, 16 років емпатія приблизно на одному рівні.

Результати дослідження відмінностей в розвитку емпатії (П13) в залежності від статі випробуваних по загальній виборці показали наявність достовірних відмінностей між хлопцями і дівчатами. Середні оцінки відповідно 5,9 і 7,9 (П13: $t = 8,2$; $P < 0,01$).

Дослідження відмінностей в розвитку емпатії (П13) в залежності від віку і статі досліджуваних засвідчило (дивись таблицю 2.7.), достовірні відмінності між 12-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 6,8 і 4,7 (П13: $t = 3,5$; $P < 0,01$); між 13-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 5,5 і 7,3 (П13: $t = 3,7$; $P < 0,01$); між 14-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 6,5 і 8,9 (П13: $t = 2,7$; $P < 0,01$); між 15-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 5,6 і 8,3 (П13: $t = 8,5$; $P < 0,01$); між 16-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 5,5 і 7,6 (П13: $t = 3,6$; $P < 0,01$).

Таким чином, дівчата віком 13 – 16 років порівняно з хлопцями однолітками, виявили значно вищі результати по емпатії. Тільки серед 12-річних підлітків розбіжності у розвитку емпатії фіксуються на користь хлопців.

Дослідження статистичної значимості відмінностей у прояву інтроемпатії (П14) в залежності від віку досліджуваних за t-критерієм Стьюдента показало (дивись таблицю 2.4. і 2.5.), що достовірні відмінності встановлено між 12 і 14 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 3,44 і 4,34 (П14: $t = 3,69$; $P < 0,01$); між 12 і 15 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 3,44 і 3,86 (П14: $t = 2,17$; $P < 0,05$); між 13 і 14 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 3,67 і 4,34 (П14: $t = 2,97$; $P < 0,01$); між 14 і 15 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 4,34 і 3,86 (П14: $t = 2,37$; $P < 0,05$); між 14 і 16 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 4,34 і 3,6 (П14: $t = 2,44$; $P < 0,05$).

Тобто ми бачимо, що рівень інтроемпатії найвищий у 14-річних підлітків. У випробуваних віком 12, 13, 15, 16 років інтроемпатія приблизно на одному рівні.

Результати дослідження відмінностей в розвитку інтроемпатії (П14) в залежності від статі випробуваних по загальній виборці показали наявність достовірних відмінностей між хлопцями і дівчатами. Середні оцінки відповідно 3,17 і 4,3 (П14: $t = 8,64$; $P < 0,01$).

Дослідження відмінностей в розвитку інтроемпатії (П14) в залежності від віку і статі досліджуваних засвідчило (дивись таблицю 2.7.), достовірні відмінності між 13-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 3,3 і 3,9 (П14: $t = 2,08$; $P < 0,05$); між 14-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 3,4 і 4,7 (П14: $t = 3,1$; $P < 0,01$); між 15-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 3,1 і 4,3 (П14: $t = 6,8$; $P < 0,01$); між 16-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 2,3 і 4,6 (П14: $t = 6$; $P < 0,01$).

Таким чином, дівчата підлітки починаючи з тринадцятирічного віку порівняно з хлопцями однолітками, виявили значно вищі результати по інтроемпатії.

Дослідження статистичної значимості відмінностей у прояву екстраемпатії (П15) в залежності від віку досліджуваних за t-критерієм Стьюдента показало (дивись таблицю 2.4. і 2.5.), що достовірні відмінності встановлено між 12 і 14 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 2,65 і 3,92 (П15: $t = 4,8$; $P < 0,01$); між 12 і 15 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 2,65 і 3,43 (П15: $t = 3,35$; $P < 0,01$); між 13 і 14 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 2,91 і 3,92 (П15: $t = 4$; $P < 0,01$); між 13 і 15 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 2,91 і 3,43 (П15: $t = 2,39$; $P < 0,05$); між 14 і 15 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 3,92 і 3,43 (П15: $t = 2,04$; $P < 0,05$); між 14 і 16 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 3,92 і 3,08 (П15: $t = 3,4$; $P < 0,01$);

Тобто ми бачимо, що рівень екстраемпатії підлітків с кожним роком поступово зростає і досягає найбільше високого рівня у 14-річних підлітків. Далі у 15, 16-річних підлітків екстраемпатія дещо знижується.

Результати дослідження відмінностей в розвитку екстраемпатії (П15) в залежності від статі досліджуваних по загальній виборці показали наявність достовірних відмінності між хлопцями і дівчатами. Середні оцінки відповідно 2,8 і 3,7 (П15: $t = 5,4$; $P < 0,01$).

Дослідження відмінностей в розвитку екстраемпатії (П15) в залежності від віку і статі досліджуваних засвідчило (дивись таблицю 2.7.), достовірні відмінності між 12-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 3,2 і 1,7 (П15: $t = 4,25$; $P < 0,01$); між 13-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 2,3 і 3,4 (П15: $t = 3,4$; $P < 0,01$); між 14-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 3,1 і 4,3 (П15: $t = 2,47$; $P < 0,01$); між 15-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 2,5 і 4 (П15: $t = 5,2$; $P < 0,01$).

Таким чином, дівчата віком 13, 14, 15 років порівняно з хлопцями однолітками, виявили значно вищі результати по екстраемпатії. Серед 12-річних підлітків хлопці показали значно кращі результати тестування екстраемпатії.

Дослідження статистичної значимості відмінностей у прояву інтегрального показника „емоційна зрілість” (П16) в залежності від віку досліджуваних за t-критерієм Стьюдента показало (дивись таблицю 2.4. і 2.5.), що достовірні відмінності встановлено між 12 і 13 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 19,1 і 22,5 (П16: $t = 4,6$; $P < 0,01$); між 12 і 14 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 19,1 і 22,4 (П16: $t = 5,3$; $P < 0,01$); між 12 і 15 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 19,1 і 20,5 (П16: $t = 2,04$; $P < 0,05$); між 12 і 16 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 19,1 і 21,2 (П16: $t = 2,7$; $P < 0,01$); між 13 і 15 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 22,5 і 20,5 (П16: $t = 3,04$; $P < 0,01$); між 14 і 15 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 24,4 і 20,5 (П16: $t = 4,1$; $P < 0,01$); між 14 і 16 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 24,4 і 21,2 (П16: $t = 3,19$; $P < 0,01$).

Тобто ми бачимо, що рівень інтегрального показника „емоційна зрілість” підлітків с кожним роком поступово зростає і досягає найбільше високого рівня у 14-річних підлітків. Далі у 15, 16-річних підлітків прояви емоційної зрілості стають менш виразними.

Результати дослідження відмінностей в розвитку інтегрального показника „емоційна зрілість” (П16) в залежності від статі досліджуваних по загальній виборці показали наявність достовірних відмінностей між хлопцями і дівчатами на користь останніх. Середні оцінки відповідно 19,6 і 22,9 (П16: $t = 5,97$; $P < 0,01$).

Дослідження відмінностей в розвитку емоційної зрілості (П16) в залежності від віку і статі досліджуваних засвідчило (дивись таблицю 2.7.), достовірні відмінності між 12-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 20 і 1,72 (П16: $t = 2,47$; $P < 0,05$); між 13-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 20 і 24 (П16: $t = 4,2$; $P < 0,01$); між 15-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 18 і 22 (П16: $t = 5$; $P < 0,01$).

Таким чином, дівчата віком 13, 15 років порівняно з хлопцями однолітками, виявили значно вищі результати по інтегральному показнику „емоційна зрілість”. Серед 12-річних підлітків хлопці показали значно кращі, ніж дівчата результати тестування емоційної зрілості. Серед підлітків 14 і 16 років достовірних відмінностей по емоційній зрілості в залежності від статі не виявлено.

Дослідження статистичної значимості відмінностей у прояву показника загальна емоційна спрямованість (П17) в залежності від віку досліджуваних за t-критерієм Стьюдента показало (дивись таблицю 2.4. і 2.5.), що достовірні відмінності встановлено між 13 і 16 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 2,16 і 2,5 (П17: $t = 2,23$; $P < 0,05$); між 14 і 16 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 2,16 і 2,5 (П17: $t = 2,23$; $P < 0,05$).

Тобто ми бачимо, що рівень показника загальна емоційна спрямованість (П17) підлітків майже не зазнає змін в залежності від віку випробуваних. Хоча виявлені відмінності у проявах даного показника між випробуваними віком 13 і 16, а також 14 і 16 років.

Результати дослідження відмінностей в розвитку показника емоційна спрямованість (П17) в залежності від статі випробуваних по загальній

виборці не виявили достовірних відмінностей між хлопцями і дівчатами. Середні оцінки відповідно 2,28 і 3,33.

Дослідження відмінностей в розвитку емоційної спрямованості (П17) в залежності від віку і статі досліджуваних засвідчило (дивись таблицю 2.7.), достовірні відмінності між 12-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 2,13 і 2,7 (П17: $t = 2,7$; $P < 0,01$); між 13-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 2,44 і 1,96 (П17: $t = 2,38$; $P < 0,05$);

Таким чином, дівчата віком 12 років порівняно з хлопцями однолітками, виявили значно кращі результати за показником емоційна спрямованість, враховуючи його вплив на культуру емоцій. Серед 13-річних підлітків хлопці показали значно вищі ніж у дівчат результати тестування емоційної спрямованості.

Дослідження статистичної значимості відмінностей у прояву інтегрального показника комунікативна толерантність (П23) в залежності від віку випробуваних за t-критерієм Стьюдента показало (дивись таблицю 2.4. і 2.5.), що достовірні відмінності встановлено між 12 і 14 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 6,84 і 5,35 (П23: $t = 3,9$; $P < 0,01$). Зауважимо, що високий бал вказує на низький рівень толерантності. Також достовірні відмінності встановлено між 12 і 15 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 6,84 і 6,04 (П23: $t = 2,31$; $P < 0,01$); між 13 і 14 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 6,7 і 5,35 (П23: $t = 3,17$; $P < 0,01$); між 14 і 15 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 5,35 і 6,04 (П23: $t = 2,1$; $P < 0,05$); між 14 і 16 - річними підлітками, середні оцінки відповідно 5,35 і 6,4 (П23: $t = 2,8$; $P < 0,01$);

Тобто ми бачимо, що рівень інтегрального показника комунікативна толерантність підлітків с кожним роком поступово зростає і досягає найбільше високого рівня у 14-річних підлітків. У подальшому прояви комунікативної толерантності стають менш виразними.

Результати дослідження відмінностей в розвитку інтегрального показника комунікативна толерантність в залежності від статі досліджуваних

по загальній виборці показали наявність достовірних відмінностей між хлопцями і дівчатами. Середні оцінки відповідно 6,67 і 5,82 (П23: $t = 3,43$; $P < 0,01$).

Дослідження відмінностей в розвитку інтегрального показника комунікативна толерантність в залежності від віку і статі досліджуваних засвідчило (дивись таблицю 2.7.), достовірні відмінності між 13-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 7,58 і 6,2 (П23: $t = 2,11$; $P < 0,05$); між 15-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 5,94 і 5,51 (П23: $t = 3,2$; $P < 0,01$); між 16-річними хлопцями і дівчатами, середні оцінки відповідно 7,08 і 5,79 (П23: $t = 2,5^*$; $P < 0,05$).

Таким чином, дівчата віком 13, 15, 16 років порівняно з хлопцями однолітками, виявили значно вищі результати по інтегральному показнику комунікативна толерантність.

В цілому дослідження особливостей різниць у показниках культури емоцій підлітків з урахуванням їх віку та статі дозволило зробити наступні висновки.

У дітей починаючи з тринадцятирічного віку спостерігається поступове підвищення рівня розвитку таких показників культури емоцій як емоційна поінформованість, емоційна відхідливість, не ригідність, довільне керування своїми емоціями, емпатія, інтегральний показник емоційного інтелекту. Це пов'язано з переходом дитини у старший підлітковий вік, що супроводжується якісними змінами в інтелектуальному розвитку, в підвищенні рівня свідомості та самосвідомості.

Такі показники як уміння розуміти емоційний стан інших людей, експресивність інтенсивно розвиваються у дітей починаючи з чотирнадцятирічного віку. Тому що підлітки завершують формування образу я та підвищують свою соціальну компетентність.

Інтроекспресивність, емпатія, інтроемпатія, екстраемпатія набувають найбільшій своїх значень у чотирнадцятирічних підлітків. Саме в цей період

спостерігається переключення уваги підлітків на інших людей, виявляється їх інтерес до внутрішнього світу оточуючих.

Зростаючи у дітей до чотирнадцятирічного віку екстраекспресивність, емоційна зрілість, комунікативна толерантність, починаючи з п'ятнадцятирічного віку дещо знижуються. Подібне спостерігається і з саморегуляцією та інтросаморегуляцією підлітків, які зростають у тринадцятирічних і дещо знижуються у чотирнадцятирічних дітей. Ці явища можна пояснити особливостями ранньої юності, коли відбувається переорієнтація самосвідомості з вивчення власних рис особистості на пошук і виділення свого місця у світі.

На протязі підліткового віку майже не зазнає змін емоційна спрямованість дітей. Це зумовлене тим, що така спрямованість формується в дошкільному віці і має сталий характер.

В цілому у дівчат підліткового віку, порівняно з хлопцями виявлено значно вищий рівень розвитку за такими показниками культури емоцій як емоційна поінформованість, емпатія, уміння розуміти емоційний стан інших людей, інтегральний показник емоційного інтелекту, експресивність, інтроекспресивність, екстрасаморегуляція. Це пов'язано з тим, що дівчата більше уваги приділяють спілкуванню, партнерам по спілкуванню. Вони відрізняються емоційністю та чутливістю.

Якщо порівняти рівень розвитку показників культури емоцій підлітків в враховуючи вік і стать, то можна відмітити, що серед 13-річних, дівчата порівняно з хлопцями, виявили значно вищі результати по саморегуляції, а серед 15-річних - по емоційній відхідливості. У дівчат віком від 13 до 16 років, порівняно з хлопчиками, значно вищі показники в прояву емпатії як складової частини емоційного інтелекту та в прояву уміння впливати на емоційний стан інших людей. Проте 12-річні хлопці, порівняно с дівчатами однолітками, мають значно вищі результати по екстраемпатії та емоційній зрілості. Дівчата віком від 14 до 16 років, порівняно з хлопчиками, виявили кращі результати по довільному керуванні своїми емоціями. У дівчат віком 14-15 років порівняно з

хлопчиками, значно вищі результати по експресивності. Дівчата віком 13, 14, 15 років порівняно з хлопцями однолітками, виявили значно вищі результати по екстраемпатії. Дівчата віком 13, 15 років порівняно з хлопцями однолітками, виявили значно вищі результати по інтегральному показнику емоційна зрілість. Дівчата віком 13, 15, 16 років порівняно з хлопцями однолітками, виявили значно вищі результати по інтегральному показнику комунікативна толерантність. Спостерігається значна розбіжність у емоційній відхідливості, не ригідності у 12-ти, 14-ти на користь хлопців, 14-річні хлопці порівняно з дівчатами, виявили значно вищі результати по екстраекспресивності. Подібні розбіжності спостерігаються і у п'ятнадцятирічних підлітків.

Отже, відмінності в показниках культури емоцій пояснюються не тільки індивідуальними особливостями особистості. Певне значення має вік та стать випробуваних. Врахування зазначених відмінностей і причин їх виникнення сприятиме обранню доцільних засобів виховної та психокорекційної роботи з підлітками, спрямованої на підвищення рівня культури емоцій.

2.2.3. Прояв рис характеру підлітків з різним рівнем культури емоцій

Досліджуючи специфіку особистісних особливостей підлітків ми прагнули уточнити, які з них в більшій мірі пов'язані з формуванням саме культури емоцій.

Розглядаючи результати первинних даних, отриманих у підлітків (див. додаток Б, таблиця Б.1.) ми бачимо, що показники прояву культури емоцій варіюють від мінімальних до максимальних значень. На основі первинних даних, умовно респондентів нами було поділено на дві підгрупи: з високим рівнем розвитку культури емоцій та з низьким рівнем її розвитку. Щоб підтвердити наявність або відсутність відмінностей між показниками, діагностованими у досліджуваних цих груп, нами було проведено поглиблений статистичний аналіз.

Результати такого аналізу показали, що у підлітків з високим та низьким рівнем розвитку культури емоцій існують статистично достовірні розбіжності за всіма показниками прояву цих якостей, крім загальної емоційної спрямованості (див.табл.2.8.).

Таблиця 2.8.

Відмінності прояву показників культури емоцій виділених груп підлітків з високим і низьким рівнем її розвитку

Показники	Рівень розвитку культури емоцій		Т
	Високий (m)	Низький (m)	
Емоційна поінформованість	12,2	3,7	8,5**
Емоційна відхідливість	11,6	-0,46	14,6**
Довільне керування своїми емоціями	12,3	-0,16	14,3**
Емпатія	13,7	1,7	26,7**
Уміння розуміти стан інших людей	13,9	-0,64	24,2**
Інтроекспресивність	4,5	2,4	9,45**
Екстраекспресивність	4,5	2,7	10,7**
Інтросаморегуляція	4,7	2,6	11,2**
Екстрасаморегуляція	5,1	2,4	12,8**
Інтроемпатія	4,6	2,9	10,3**
Екстраемпатія	4,7	1,6	17,7**
Загальна емоційна спрямованість	2,05	1,8	-
Комунікативна толерантність	4,8	7,1	-5,9**

Примітка. (**) – рівень значимості $p < 0.01$; (*) – рівень значимості $p < 0.05$.

Розгляд відмінностей між вказаними групами показав, що найбільш значимі з них існують за показниками емпатія (П4: $t=26.7$; $p < 0,01$), уміння розуміти стан інших людей (П5: $t=24,2$; $p < 0,001$), екстраемпатія (П15: $t=17,7$; $p < 0,01$), емоційна відхідливість (П2: $t=14,6$; $p < 0,01$), довільне керування своїми емоціями (П3: $t=14,3$; $p < 0,01$).

Як видно з таблиці 2.8., у підлітків з високим рівнем розвитку культури емоцій досить значними виявлені середні бали (m) показників

емпатія (П4), уміння впливати на інших людей (П5), що свідчить про їх комунікативну компетентність. В групі з низьким рівнем розвитку культури емоцій найнижчий середній бал мають показники уміння впливати на інших людей (П5), емоційна відхідливість (П2), довільне керування своїми емоціями (П3), екстраемпатія (П15); інші показники мають середній та низький рівень виразності.

Отримані дані свідчать, що у випробуваних з високим рівнем розвитку культури емоцій показники, що пов'язані з довільною саморегуляцією, емпатією та умінням впливати на інших людей сформовані набагато краще, ніж у респондентів з низьким рівнем.

Результати аналізу показали, що виділені за рівнем розвитку культури емоцій групи досить суттєво відрізняються також за рисами характеру, а саме: за показниками П25 - ($t=9$; $p<0,01$), П27 - ($t=9,4$; $p<0,01$), П29 - ($t=3,02$; $p<0,01$), П31 - ($t=1,2$; $p<0,05$), П31 - ($t=2,15$; $p<0,01$), П32 - ($t=7,3$; $p<0,01$), П34 - ($t=9,9$; $p<0,01$), П35 - ($t=8,6$; $p<0,01$), П36 - ($t=5$; $p<0,01$), П37 - ($t=5$; $p<0,01$).

Такі відмінності вказують на більшу стриманність, емоційну стійкість, врівноваженність, незалежність, вищу ступінь самоконтролю респондентів з високим рівнем розвитку культури емоцій.

Для підтвердження нашого припущення про зв'язок особистісних особливостей з емоційними якостями ми провели кореляційний аналіз. Його результати засвідчили значимі взаємозв'язки між різними показниками культури емоцій, та між емоційними якостями та особистісними особливостями.

Таблиця 2.9.

**Взаємозв'язок показників культури емоцій у підлітків
з високо розвиненою емоційною сферою**

	П5	П8	П11	П12	П14	П15	П17
--	----	----	-----	-----	-----	-----	-----

П1	0,5	0,5				0,7	
П2		-0,54		0,6	-0,6		
П3		-0,57	-0,51				0,71
П5						0,57	
П8				-0,7	0,59		
П9						0,69	-0,62
П12					-0,77		

Примітка. Рівень значимості $p < 0,05$.

Проведений аналіз кореляційних зв'язків (див. таблицю 2.9.), підлітків які представляють групу з високим рівнем культури емоцій, дозволив виявити сильні прямі зв'язки між показником емоційна поінформованість (П1) та показниками: уміння впливати на емоційний стан інших людей (П5: $r=0,5$; $p < 0,01$), інтроекспресивність (П8: $r=0,5$; $p < 0,01$), екстраемпатія (П15: $r=0,7$; $p < 0,01$). Між показником емоційна відхідливість (П2) та показником екстрасаморегуляція (П12: $r=0,6$; $p < 0,01$). Між показником довільне керування (П3) та показником загальна емоційна спрямованість (П17: $r=0,71$; $p < 0,01$). Між показником уміння впливати на емоційний стан інших людей (П5) та показником екстраемпатія (П15: $r=0,57$; $p < 0,01$). Між показником інтроекспресія (П8) та показником інтроемпатією (П14: $r=0,59$; $p < 0,01$). Між показником екстраекспресія (П9) та показником екстраемпатія (П15: $r=0,69$; $p < 0,01$). Кореляційний аналіз виявив також (див. таблицю 2.6.2.) зворотні сильні зв'язки між показниками культури емоцій у підлітків які представляють групу з високим рівнем розвитку емоційних властивостей особистості. Зокрема, зворотній зв'язок фіксується між показником емоційна відхідливість (П2) та показниками: інтроекспресивність (П8: $r=-0,54$; $p < 0,01$), інтроемпатія (П14: $r=-0,6$; $p < 0,01$). Між показником довільне керування (П3) та показниками: інтроекспресивність (П8: $r=-0,57$; $p < 0,01$), інтросаморегуляція (П11: $r=-0,51$; $p < 0,01$). Між показником інтроекспресивність (П8) та показником екстрасаморегуляція (П12: $r=-0,7$; $p < 0,01$). Між показником екстраекспресивність (П9) та показником загальна емоційна спрямованість (П17: $r=-0,62$; $p < 0,01$). Між показником

екстрасаморегуляція (П12) та показником інтроемпатія (П14: $r=-0,77$; $p<0,01$).

Кореляційних аналіз зв'язків між показниками культури емоцій у підлітків які представляють групу з низьким рівнем розвитку емоційної сфери (див. таблицю 2.10.) показав, наявність сильних прямих зв'язків між показником емпатія (П3) та показниками: довільне керування (П3: $r=0,6$; $p<0,01$), уміння впливати на емоційний стан інших людей (П5: $r=0,56$; $p<0,01$), та зворотнього зв'язку з показником інтроемпатія (П14: $r=-0,58$; $p<0,01$). Зворотній зв'язок виявлено також між показниками уміння впливати на емоційний стан інших людей (П5) та інтроемпатією (П14: $r=-0,5$; $p<0,01$). Прямі зв'язки виявлено між показниками: інтросаморегуляція (П11) та інтроемпатія (П14: $r=0,55$; $p<0,01$); екстра саморегуляція (П12) і екстраемпатія (П15: $r=0,7$; $p<0,01$); екстраемпатія (П15) і комунікативна толерантність (П23: $r=0,5$; $p<0,01$).

Таблиця 2.10.

Взаємозв'язок показників культури емоцій у підлітків з низьким рівнем розвитку емоційної сфери

	П3	П5	П14	П15	П23
П13	0,6	0,56	-0,58		
П5		0,65	-0,5		
П11			0,55		
П12				0,7	
П15					0,5

Примітка. Рівень значимості $p<0.05$.

Розглянувши внутрішні зв'язки між показниками культури емоцій у визначених групах ми бачимо, що найбільш тісно емоційні якості пов'язані у тих підлітків, у яких культура емоцій на високому рівні. Характер даних зв'язків вказує на взаємодію між показниками культури емоцій яка забезпечує адекватний перебіг емоційних процесів особистості в

різноманітних ситуаціях. Що ж стосується підлітків, в яких вона на низькому рівні, то тут ці зв'язки досить обмежені. Ми пояснюємо ці дані тим, що високий рівень культури емоцій підлітків обумовлюється високим рівнем розвитку емоційних якостей та, тісним взаємозв'язком якостей які пов'язані як з культурними цінностями, засвоєними підлітками, так із саморегуляцією, можливістю використання емоційного досвіду. Вказане можна пояснити також тим, що сформовані емоційні якості більше інтегруються і взаємодіють між собою, ніж ті, які мають недостатній рівень розвитку. При цьому також можна припустити, що формування та розвиток емоційних якостей спонукає до їх більшої інтегрованості та взаємодії.

При розгляді кореляційних взаємозв'язків показників культури емоцій з особистісними особливостями підлітків з високим рівнем прояву емоційної сфери (див. таблицю 2.11.) було встановлено, що показник емоційна поінформованість (П1) негативно корелює з емоційною стійкістю (П27: $r=-0,85$; $p<0,01$) та сором'язливістю (П32: $r=-0,68$; $p<0,01$). Показник довільне керування (П3) негативно корелює з реалізмом (П33: $r=-0,56$; $p<0,01$) та ступенем внутрішнього напруження (П38: $r=-0,63$; $p<0,01$). Показник емпатія (П4) негативно корелює з емоційною стійкістю (П27: $r=-0,58$; $p<0,01$); сором'язливістю (П32: $r=-0,54$; $p<0,01$); реалізмом (П33: $r=-0,61$; $p<0,01$); груповою залежністю (П36: $r=-0,51$; $p<0,01$). Уміння впливати на емоційний стан інших людей (П5) має прямий зв'язок зі ступенем самоконтролю (П37: $r=0,51$; $p<0,01$). Показник інтроекспресія (П8) негативно корелює з емоційною стійкістю (П27: $r=-0,62$; $p<0,01$); ступенем самоконтролю (П37: $r=-0,54$; $p<0,01$). Екстрасаморегуляція (П12) має прямий зв'язок з підпорядкованістю (П29: $r=0,5$; $p<0,01$). Також прямий зв'язок спостерігається між показниками інтроемпатія (П14) і неврастенією (П34: $r=0,5$; $p<0,01$). Показник екстраемпатія (П15) негативно корелює з емоційною стійкістю (П27: $r=-0,69$; $p<0,01$). Показник загальна емоційна спрямованість (П17) негативно корелює з флегматичністю (П28: $r=-0,65$; $p<0,01$) та ступенем внутрішнього напруження (П38: $r=-0,86$; $p<0,01$). Показник

комунікативна толерантність (П23) негативно корелює з емоційною стійкістю (П27: $r=-0,63$; $p<0,01$) та неврастенією (П34: $r=-0,79$; $p<0,01$).

Таблиця 2.11.

Взаємозв'язок показників культури емоцій і особистісних особливостей у підлітків з високим рівнем розвитку емоційної сфери

	П 27	П 28	П 29	П 32	П 33	П 34	П 36	П 37	П 38
П1	-0,85			-0,68					
П3					0,56				- 0,63
П13	-0,58			-0,54	-0,61		-0,51		
П5								0,51	
П8	-0,62							-0,5	
П11									
П12			0,5						
П14						0,5			
П15	-0,69								
П17		-0,65							-0,86
П23	-0,63					0,79			

Узагальнюючи ці результати можна сказати, що у підлітків з високорозвиненою емоційною сферою характеризує наявний високий рівень зв'язку емоційних якостей між собою, а також з такими особистісними особливостями як емоційна стійкість, соціальна сміливість, незалежність, товариствість.

При розгляді кореляційних взаємозв'язків показників культури емоцій з особистісними особливостями підлітків з низьким рівнем прояву емоційної сфери (див. таблицю 2.12.) було встановлено, що показник емоційна відхідливість, не ригідність (П2) має сильні прямі зв'язки з домінуванням (П29: $r=0,7$; $p<0,01$), моральністю (П31: $r=0,56$; $p<0,01$), та сором'язливістю (П32: $r=0,67$; $p<0,01$). Емпатія (П14) негативно корелює з самоконтролем (П37: $r=- 0,64$; $p<0,01$). Показник уміння розуміти емоційний стан інших людей (П5) має прямий зв'язок з соціальною сміливістю (П32: $r=0,65$;

$p < 0,01$). Екстраекспресивність (П9) має прямий зв'язок зі збудливістю (П28: $r = 0,52$; $p < 0,01$). Показник інтросаморегуляція (П11) негативно корелює зі збудливістю (П28: $r = -0,7$; $p < 0,01$); обережністю (П30: $r = -0,72$; $p < 0,01$). Екстрасаморегуляція (П12) має прямий зв'язок з соромязливістю (П32: $r = 0,51$; $p < 0,01$). Показник інтроемпатія (П14) негативно корелює з домінуванням (П29: $r = -0,65$; $p < 0,01$) та моральністю (П31: $r = -0,52$; $p < 0,01$). Водночас інтроемпатія (П14) має прямий зв'язок зі збудливістю (П28: $r = 0,5$; $p < 0,01$). Екстраемпатія (П17) позитивно корелює з невротенією (П34: $r = -0,5$; $p < 0,01$). Показник загальна емоційна спрямованість (П17) негативно корелює з шизотимією (П25: $r = -0,55$; $p < 0,01$); обережністю (П30: $r = -0,71$; $p < 0,01$) та моральністю (П31: $r = -0,6$; $p < 0,01$).

Таблиця 2.12.

Взаємозв'язок показників культури емоцій і особистісних особливостей у підлітків з низьким рівнем розвитку емоційної сфери

	П 25	П 28	П 29	П 30	П 31	П 32	П 34	П 37
П 2			0,7		0,56	0,67		
П 4								-0,64
П 5						0,65		
П 9		0,52						
П 11		-0,7		-0,72				
П 12						0,51		
П 14		0,5	-0,65		-0,52			
П 15							0,5	
П 17	-0,55			-0,71	-0,6			

Ці дані можуть свідчити про те, що в групі підлітків з низьким рівнем розвитку культури емоцій прояв емоційних якостей обумовлений стриманістю, збудливістю, домінантністю, обережністю, сором'язливістю, замкненістю.

Таким чином порівнюючи виділені підгрупи підлітків можна зазначити, що дані підгрупи різняться не лише за рівнем емоційних якостей, але й за проявом особистісних рис.

У осіб з високим рівнем розвитку культури емоцій домінують емоційна стійкість, соціальна сміливість, незалежність, товарицькість.

На відміну від них, особи з низьким рівнем розвитку культури емоцій характеризуються стриманістю, збудливістю, домінантністю, обережністю, сором'язливістю, замкненістю.

2.2.4. Факторна структура показників, що детермінують культуру емоцій

Для з'ясування взаємозв'язків між показниками культури емоцій був проведений факторний аналіз. Це дозволило визначити значення факторів, що складають узагальнений показник культури емоцій.

Результати факторного аналізу засвідчили, що показники культури емоцій, такі як: емоційна поінформованість (П1), емоційна відхідливість, не ригідність (П2), довільне керування своїми емоціями (П3), емпатія з емоційного інтелекту (П4), уміння розуміти емоційний стан інших людей (П5), інтроекспресивність (П8), екстраекспресивність (П9), інтросаморегуляція (П11), екстрасаморегуляція (П12), інтроемпатія (П14), екстраемпатія (П15), структура емоційних переживань (П17), інтегральний показник комунікативної толерантності (П23), розподілилися з перевагами наступним чином.

Отримані результати показали, що найбільш вагомим у підлітків є фактор «довільності у керуванні емоціями» (23,6 %) (див. табл. 2.13.).

Таблиця 2.13.

Факторна структура показників, що детермінують культуру емоцій підлітків

Показники	Факторні Навантаження	Факторна Вага
Ф1 довільності у керуванні емоціями		
П3	0,78	23,6%
П11	0,74	
П24	0,70	

П2	0,66	
П5	0,61	
П4	0,55	
Ф2 чутливості до сприйняття емоційних явищ		
П8	0,78	16,4%
П14	0,71	
П1	0,50	
Ф3 майстерності у використанні емоцій		
П9	0,75	15,3%
П12	0,70	
П15	0,69	
Ф4 емоційних диспозицій		
П17	0,77	9,04%
П23	0,61	

Фактор формується з таких показників як довільне керування своїми емоціями (П3), інтросаморегуляція (П11), інтегральний показник „культура емоцій” (П24), емоційна відхідливість, не ригідність (П2), уміння розуміти емоційний стан інших людей (П5), емпатія як складова емоційного інтелекту (П4). Дані показники описують можливості особистості довільно керувати емоціями, виявляти емпатію, уміння розуміти емоційний стан інших людей.

Тобто, перший фактор характеризує уміння підлітка керувати власними емоціями та емоціями інших.

Другий фактор складається з показників інтроекспресивність (П8), інтроемпатія (П14), емоційна поінформованість (П1), що вказують на мимовільну організацію внутрішньої активності, вміння розбиратися в емоційному стані оточуючих, здатність співчувати та співпереживати, емоційну поінформованість. Тобто, мова йде про уміння підлітка сприймати, розуміти емоційні явища.

Третій фактор об'єднав показники екстраекспресивність (П9), екстрасаморегуляція (П12), екстраемпатія (П15), що описують спрямоване вираження емоцій, здібність впливати на поведінку інших людей і адекватно використовувати емпатійні здібності як засіб регуляції відносин у

спілкуванні. Даний фактор вказує на уміння підлітків впливати на поведінку інших людей.

Четвертий фактор містить у собі показники загальної емоційної спрямованості (П17), інтегральний показник комунікативної толерантності (П23), що вказують на провідні емоційні потреби особистості, комунікативну толерантність. Тобто даний фактор вказує на стійкі переваги в емоційній сфері підлітка.

Довільне керування власними емоціями (П3) своїм значенням 0,782 навантажує більш за все перший фактор, інтроекспресивність (П8) - другий фактор (із значенням 0,777), екстраекспресивність (П9) - третій фактор (із значенням 0,753), загальна емоційна спрямованість (П17) - четвертий фактор (із значенням 0,771).

Найбільшу питому вагу серед факторів, що визначають культуру емоцій підлітка складають показники, що мають відношення до довольного керування емоціями (відсотковий показник від загальної дисперсії складає 23,6%). На другому місці показники що відносяться до можливостей сприйняття емоційних явищ (16,4%). На третьому можливості використовувати емоції (15,3%) і на четвертому емоційні диспозиції, уподобання, що є результатом виховання почуттів та характеру особистості, зокрема її толерантності (9,04%).

Інтегративний параметр „культура емоцій” значно корелює із кожним з цих факторів, а саме, із фактором „довільність у керуванні емоціями” ($r=0,69$), із фактором „чутливість до сприйняття емоційних явищ” ($r=0,49$), із фактором „майстерність у використанні емоцій” ($r=0,43$), із фактором „емоційні диспозиції” ($r=0,25$).

Для визначення специфічних особливостей, що притаманні групам підлітків розподілених в залежності від рівня прояву культури емоцій та статі, нами були розглянуті взаємозв'язки показників культури емоцій і особистісних рис визначенні в факторному аналізі.

Емоційна поінформованість (П1) своїм значенням 0,9 навантажує більш за все перший фактор; екстрасаморегуляція (П12) - другий фактор (із значенням 0,888); збудливість (П28) - третій фактор (із значенням 0,95); інтросаморегуляція (П11) - четвертий фактор (із значенням -0,97); ступінь групової залежності (П36) – п'ятий фактор (із значенням 0,9).

Отримані результати показали, що найбільш вагомим у підлітків з високим рівнем культури емоцій є фактор «емоційна поінформованість» (див. табл. 2.14.).

Даний фактор складається з двох полюсів. На першому зосередженні показники емоційна поінформованість (П1), екстраемпатія (П15), інтегральний показник „культура емоцій” (П24), комунікативна толерантність (П23), інтегральний показник „емоційна зрілість” (П16), уміння впливати на емоційний стан інших людей (П5), емпатія (П13), екстраекспресивність (П9). На другому - ступінь емоційної стійкості (П27), сором'язливість (П32).

Дані свідчать про емоційну зрілість, комунікативну толерантність, чуйність, стриманість підлітків з високим рівнем культури емоцій. Підлітки розуміють емоційний стан інших людей, вміють впливати на оточуючих, яскраво виражати свої емоції.

Таблиця 2.14.

Факторна структура, отримана в підлітків з високим рівнем розвитку культури емоцій

Показники	Фікторні навантаження	Факторна вага	Фікторні навантаження	Показники
Ф1 «емоційної поінформованості»				
П1	0,9	22,7 %	-0,85	П27
П15	0,87		-0,69	П32
П24	0,7			
П23	0,64			
П16	0,63			
П5	0,59			
П13	0,58			
П9	0,55			
Ф2 "саморегуляції"				
П12	0,888	22,08 %	-0,83	П8
П25	0,885		-0,7505	П14
П2	0,84		-0,7501	П7

П6	0,653			
П37	0,65			
Ф3 "активності"				
П28	0,95	15 %	-0,73	П17
П35	0,79			
П31	0,745			
П38	0,744			
П29	0,43			
Ф4 «інтросаморегуляції»				
П30	0,78	12,7 %	-0,97	П11
			-0,75	П10
Ф5 "групової залежності"				
П36	0,9	11,1 %	-0,75	П4
П33	0,8		-0,52	П3
П34	0,57			

Другий фактор "саморегуляція" також складається з двох полюсів. Перший складають показники екстрасаморегуляція (П12), афектотимія (П25), емоційна відхідливість, не ригідність (П2), інтегральний показник „емоційний інтелект” (П6), ступінь самоконтролю (П37). На другому - інтросаморегуляція (П8), інтроемпатія (П14), експресивність (П7). Що вказує про наявність у них рис, які об'єднуються поняттям емоційний інтелект. Підлітки виявляють також доброзичливість, товариствність, уміння будувати стосунки з іншими і контролювати власні емоції.

Третій фактор "активності" двополюсний. Перший представлений показниками збудливість (П28), самовпевненість (П35), моральність (П31), внутрішнє напруження (П38), домінування (П29); другий - загальна емоційна спрямованість (П17). Ці дані про те, що представники даної групи активні, впевнені у власних силах, надійні, наполегливі, енергійні, схильні до лідерства.

Четвертий фактор "інтросаморегуляції" двополюсний. Перший представлений показником легкодумство (П30); другий – інтросаморегуляція (П11), саморегуляція (П10). Ці дані вказують на те, що представники даної групи в складних ситуаціях виявляють підвищену імпульсивність,

спостерігається зниження саморегуляції та контролю за власними емоційними переживаннями.

П'ятий фактор "групової залежності" двополюсний. Перший представлений показниками ступінь групової залежності (П36), сензитивність (П33), інтроспективність (П34); другий – емпатія (П4), довільне керування своїми емоціями (П3). Ці дані свідчать про те, що підлітки даної групи незалежні, самостійні, продуктивні в творчій діяльності, мають артистичні здібності, тонкість відчуттів. Їм притаманно завжди мати власну точку зору на події. Водночас довільне керування власними емоціями не завжди ефективне.

Найбільший внесок серед факторів, що складають індивідуально-психологічні особливості підлітків з високим рівнем культури емоцій складають показники, що мають відношення до емоційної зрілості, комунікативної толерантності та показників, що складають «емоційний інтелект особистості (відсотковий показник від загальної дисперсії складає 22,7%). На другому місці показники що відносяться до можливостей саморегуляції емоційних станів особистості (22,8%). На третьому показники активності особистості (15%). На четвертому інтросаморегуляція (12,7%) і на п'ятому характеристика групової залежності (11,1%).

Таким чином, підлітки з високим рівнем культури емоцій уміють будувати стосунки з іншими, схильні до лідерства, продуктивні в творчій діяльності, мають артистичні здібності, виявляють комунікативну толерантність. Їх відрізняє товариськість, доброзичливість, чуйність, стриманість. Серед ділових якостей, притаманних підліткам даної групи, можна відмітити енергійність, наполегливість, самостійність, надійність, впевненість у власних силах. Разом з тим, в стресових ситуація вони можуть виявляти підвищену імпульсивність, що супроводжується зниженням самоконтролю за емоційними реакціями.

Був проведений факторний аналіз в групі підлітків з низьким рівнем розвитку культури, результати якого поданні в таблиці 2.15.

Емпатія (П13) своїм значенням 0,91 навантажує більш за все перший фактор; інтегральний показник культура емоцій (П24) - другий фактор (із значенням 0,8); емоційна стійкість (П27) - третій фактор (із значенням 0,9); самоконтроль (П27) - четвертий фактор (із значенням -0,9); легкодумство (П30) – п'ятий фактор (із значенням 0,89).

Отримані результати показали, що найбільш вагомим у підлітків з низьким рівнем культури емоцій є фактор «емпатія». Даний фактор складається з двох полюсів. На першому зосередженні показники емпатія (П13), експресивність (П7), інтегральний показник „емоційна зрілість” (П16), комунікативна толерантність (П23), інтегральний показник „емоційна зрілість” (П16), екстраекспресивність (П9), інтроемпатія (П14), інтроекспресивність (П8). На другому - підпорядкованість (П29).

Дані свідчать про емпатійність, експресивність, в цілому достатню емоційну зрілість підлітків даної групи. Схильності до лідерства вони не виявляють.

Другий фактор "саморегуляція" складається з показників „культура емоцій» (П24), саморегуляція (П10), екстрасаморегуляція (П12),

Таблиця 2.15.

Факторна структура, отримана в підлітків з низьким рівнем розвитку культури емоцій

Показники	Фікторні навантаження	Факторна вага	Фікторні навантаження	Показники
Ф1 «емпатії»				
П13	0,91	19 %	-0,47	П29
П7	0,9			
П16	0,86			
П9	0,84			
П14	0,7			
П15	0,69			
П8	0,62			
Ф2 "саморегуляції"				
П24	0,8	15,19 %		
П10	0,79			
П12	0,74			
П23	0,73			

П6	0,72			
П3	0,69			
П1	0,62			
Ф3 "емоційної стійкості"				
П27	0,9	15,17 %		
П31	0,83			
П32	0,77			
П2	0,67			
П5	0,56			
Ф4 «самоконтролю»				
П37	0,88	14,5 %	-0,56	П4
П36	0,847			
П34	0,84			
П35	0,61			
П33	0,61			
П38	0,64			
Ф5 «імпульсивності»				
П30	0,89	11,1 %	-0,8	П11
П28	0,8		-0,63	П17
П25	0,48			

інтегральний показник комунікативної толерантності (П23), інтегральний показник „емоційний інтелект” (П6), довільне керування своїми емоціями (П3), емоційна поінформованість (П1).

Підлітків даної групи відрізняє емоційна саморегуляція, комунікативна толерантність.

Третій фактор "емоційної стійкості" представлений показниками емоційна стійкість (П27), моральність (П31), авантюризм (П32), емоційна відхідливість (П2), уміння впливати на емоційний стан інших (П5). Тобто підлітки емоційно стійкі, що позитивно впливає на їх можливості впливати на емоційний стан інших людей.

Четвертий фактор "самоконтролю" двополосний. Перший представлений показниками самоконтроль (П37), групова залежність (П36), інтроспективність (П34), схильність до почуття провини (П35), сенситивність (П33), внутрішнє напруження (П38); другий – емпатія за тестом Н.Холла (П4). Ці дані вказують на те, що представники даної групи виявляють високий самоконтроль поведінки, соціально дуже емоційно чутливі.

Турбуються про власну репутацію. Стійкі форми поведінки. Незалежні, схильні йти своїм шляхом. Індивідуалісти, внутрішньо стримані, інтроспективні. Депресивні, переважає поганий настрій. Властиві занепокоєння, тривожність у важких ситуаціях. Виражено тенденцію до уникнення відповідальності в роботі й особистих відносинах.

П'ятий фактор "імпульсивності" двополосний. Перший представлений показниками легковажність (П30), збудливість (П28), афектотимія (П25); другий – інтросаморегуляція (П11, загальна емоційна спрямованість (П17). Ці результати свідчать про те, що певна кількість підлітків даної групи не здатні стримувати занадто сильні, небажані емоційні прояви. Виявляють низьку ступінь прийняття моральних норм.

Найбільший внесок серед факторів, що складають індивідуально-психологічні особливості підлітків з ризиким рівнем культуру емоцій складають показники, що мають відношення до емпатії, експресивності, комунікативної толерантності та в цілому емоційної зрілості (відсотковий показник від загальної дисперсії складає 19%). На другому місці, як і у випадку з підлітками з високим рівнем культури емоцій, показники що відносяться до можливостей саморегуляції емоційних станів особистості (15,19%). На третьому показники емоційної стійкості (15,17%). На четвертому самоконтролю за своєю поведінкою (14,5%) і на п'ятому імпульсивності (11,1%).

Таким чином, підліткам з низьким рівнем культури емоцій притаманно достатній рівень емоційної зрілості. Особливо розвинені такі її ознаки як емпатійність, експресивність.

Підлітків даної групи відрізняє високий самоконтроль поведінки, комунікативна толерантність.

Одна частина підлітків з низьким рівнем культури емоцій соціально дуже емоційно чутлива, внутрішньо стримана, інтроспективна. Їм властиві занепокоєння, тривожність у важких ситуаціях.

Друга частина підлітків даної групи не здатні стримувати занадто сильні, небажані емоційні прояви. Виявляють низьку ступінь прийняття моральних норм.

Порівнюючи індивідуально психологічні особливості підлітків з високим і низким рівнем культури емоцій відмітимо наступне. Підлітки обох груп виявили достатній рівень емоційної зрілості, суттєвих розбіжностей в саморегуляції емоційних станів не спостерігалось. Проте підлітки з високим рівнем культури емоцій більше соціально адаптовані порівняно з підлітками для яких притаманний низкий рівень культури емоцій. Це позначається в розвитку рис характеру, що відносяться до комунікативної сфери особистості. У частини підлітків з низким рівнем культури емоцій соціальна дезадаптованість пов'язана з наявністю надмірної стриманості, тривожності, сором'язливості, депресивністю тощо. У другої частини – з легковажністю, імпульсивністю, збудливістю.

Проведення факторного аналізу для визначення індивідуально-психологічних особливостей що притаманні групам підлітків розподілених в залежності від статі дозволило отримати наступні дані. Результати обстеження підлітків чоловічої статі (див. табл. 2.16.) показало, що

Таблиця 2.16.

Факторна структура, отримана в хлопців по загальній виборці

Показники	Факторні навантаження	Факторна вага
Ф1 «експресивності»		
П9	0,92	21,2 %
П16	0,87	
П15	0,86	
П7	0,83	
П8	0,76	
П24	0,73	
П14	0,71	
П13	0,66	
П4	0,57	
Ф2 «емоційного інтелекту»		
П6	0,83	16,2 %

П12	0,79	
П3	0,74	
П10	0,7	
П5	0,61	
П1	0,59	
П2	0,57	
П11	0,52	
Ф3 «лідерства»		
П30	0,75	10,9 %
П32	0,7	
П25	0,68	
П31	0,6	
П28	0,58	
П27	0,54	
Ф4 «незалежності»		
П36	0,8	8,7 %
П34	0,69	
П33	0,66	
П37	0,55	
Ф5 «толерантності»		
П23	0,82	7,7 %
П38	0,7	
П35	0,54	

екстраекспресивність (П 9) своїм значенням 0,92 навантажує більш за все перший фактор; інтегральний показник „емоційний інтелект ” (П6) - другий фактор (із значенням 0,83); легковажність (П30) - третій фактор (із значенням 0,75); ступінь групової залежності (П36) - четвертий фактор (із значенням 0,8); інтегральний показник комунікативної толерантності (П23) – п’ятий фактор (із значенням 0,82).

Отримані результати показали, що найбільш вагомим у хлопців є фактор «експресивності» (див. табл. 2.16.).

Даний фактор складається з показників екстра експресивність (П9), інтегральний показник „емоційна зрілість” (П16), екстраемпатія (П15), експресивність (П7), інтроекспресивність (П8), інтегральний показник „культура емоцій” (П24), інтроемпатія (П14), емпатія (П13), емпатія з емоційного інтелекту (П4). Що свідчить про достатній рівень емоційної зрілості хлопців, їх спроможність залучати експресивні засоби вираження

емоцій у спілкуванні, мимовільно виражати емоційні стани. Їм притаманна розвинена емпатія.

Другий фактор "емоційного інтелекту" складають показники інтегральний показник „емоційний інтелект” (П6), екстра саморегуляція (П12), довільне керування своїми емоціями (П3), саморегуляція (П10), уміння впливати на емоційний стан інших людей (П5), емоційна поінформованість (П1), емоційна відхідливість, не ригідність (П2), інтросаморегуляція (П11). Що вказує на те, що хлопці виявляють риси особистості, які можна об'єднати за допомогою поняття емоційний інтелект.

Це насамперед саморегуляція емоційних станів, уміння розуміти інших під час спілкування, емоційна поінформованість тощо.

Третій фактор "лідерства" представлений показниками обережність-легковажність (П30), сором'язливість-авантюризм (П32), шизотимія-афектотимія (П25), ступінь прийняття моральних норм (П31), флегматичність-збудливість (П28), ступінь емоційної стійкості (П27). Ці дані свідчать про ділові та лідерські якості хлопців. А саме, товарицькість, наполегливість, надійність, вимогливість, емоційну стійкість тощо.

Четвертий фактор "незалежності" представлений показниками ступінь групової залежності (П36), неврастенія, фактор Гамлета (П34), реалізм-сензитивність (П33), ступінь самоконтролю (П37). Ці дані вказують на те, що представники даної групи характеризуються як незалежні, самостійні, дещо егоїстичні та схильні до індивідуалізму.

П'ятий фактор "толерантності" представлений показниками комунікативна толерантність (П23), ступінь внутрішнього напруження (П38), самовпевненість-схильність до почуття провини (П35). Ці дані свідчать про те, що певна частина хлопців виявляють такі негативні риси особистості як низька комунікативна толерантність, нетерплячість, схильність до переживання депресивних станів.

Найбільший внесок серед факторів, що складають індивідуально-психологічні особливості підлітків чоловічої статі складають показники, що

мають відношення до культури емоцій, емоційної зрілості, зокрема таких її проявів як експресивність і емпатія (відсотковий показник від загальної дисперсії складає 21,2 %). На другому місці показники що відносяться до емоційного інтелекту, серед яких найбільше вагомими є довільне керування своїми емоціями та вміння розуміти емоційний стан інших людей (16,2 %). На третьому показники, що сприяють виявленню підлітками лідерських якостей особистості (10,9 %). На четвертому ознаки незалежності, самостійності (8,8 %) і на п'ятому комунікативної толерантності (7,7 %).

Таким чином, підлітки чоловічої статі експресивні, незалежні, самостійні, наполегливі, виявляють схильності до лідерства. Переважна більшість з них емоційно зрілі й виявляють ознаки емоційного інтелекту під час взаємодії з іншими людьми. Разом з тим певна частина хлопців виявляють низьку комунікативну толерантність, нетерплячість, нестриманість. Зустрічаються й такі, що схильні до переживання депресивних станів, та виявлення надмірної тривожності.

Результати обстеження підлітків жіночої статі дивись у таблиці 2.17.

Таблиця 2.17.

Факторна структура, отримана у дівчат по загальній виборці

Показники	Факторні навантаження	Факторна вага	Факторні навантаження	Показники
Ф1 «емпатії»				
П15	0,87	20,2 %		
П16	0,86			
П14	0,81			
П9	0,75			
П13	0,699			
П8	0,694			
П24	0,65			
П4	0,63			
П5	0,61			
П7	0,5			
Ф2 «товариськості»				
П25	0,677	14,2 %	-0,63	П23
П27	0,67			

П32	0,657			
П2	0,65			
П3	0,55			
П11	0,54			
Ф3 «саморегуляції»				
П10	0,79	13,4 %	-0,48	П33
П1	0,73			
П6	0,617			
П12	0,613			
Ф4 «імпульсивності»				
П30	0,71	10,4 %	-0,52	П17
П38	0,69			
П28	0,65			
П35	0,61			
П29	0,55			
П34	0,45			
Ф5 «самоконтролю»				
П37	0,75	7,5 %		
П31	0,64			
П36	0,59			

Дослідження показало, що екстраемпатія (П15) своїм значенням 0,87 навантажує більш за все перший фактор; шизотимія-афектотимія (П25) - другий фактор (із значенням 0,67); саморегуляція (П10) - третій фактор (із значенням 0,79); обережність-легковажність (П30) - четвертий фактор (із значенням 0,71); самоконтроль (П37) – п'ятий фактор (із значенням 0,75).

Найбільш вагомим у дівчат є фактор «емпатії». Даний фактор складається з показників екстраемпатія (П15), інтегральний показник „емоційна зрілість” (П6), інтроемпатія (П14), екстра експресивність (П9), емпатія (П13), інтегральний показник „культура емоцій” (П24), емпатія з емоційного інтелекту (П4), уміння впливати на емоційний стан інших людей (П5), експресивність (П7). Це свідчить про високий рівень емпатійних здібностей, що допомагає дівчатам оцінювати емоційні стани оточуючих, співчувати та співпереживати їм. Підлітки здатні прогнозувати емоційні реакції інших та адекватно регулювати відносини у спілкуванні. Так само як і хлопці, дівчата виявили достатній рівень емоційної зрілості. Але на відміну від хлопців показник культури емоцій у дівчат має вищі значення.

Другий фактор "товариськості" двополюсний. Перший представлений показниками шизотимія-афектотимія (П25), ступінь емоційної стійкості (П27), сором'язливість-авантюризм (П32), емоційна відхідливість, не ригідність (П2), довільне керування своїми емоціями (П3), інтросаморегуляція (П11); другий – інтегральний показник комунікативної толерантності (П23).

Даний фактор вказує на товариськість дівчат, емоційну стійкість та комунікативну толерантність.

Третій фактор "саморегуляції" також двополюсний. Перший представлений показниками саморегуляція (П10), емоційна поінформованість (П1), інтегральний показник „емоційний інтелект” (П6), екстрасаморегуляція (П12); другий – реалізм-сензитивність (П33). Це говорить про здібності дівчат до саморегуляції емоційних станів, їх незалежність і практичність. Також можна відмітити досить високий рівень емоційної поінформованості дівчат.

Четвертий фактор "імпульсивності" двополюсний. Перший представлений показниками обережність-легковажність (П30), ступінь внутрішнього напруження (П38), флегматичність-збудливість (П28), самовпевненість-схильність до почуття провини (П35), підпорядкованість-домінування (П29), неврастенія, фактор Гамлета (П34); другий – загальна емоційна спрямованість (П17). Ці дані вказують на те, що частина дівчат підлітків імпульсивна, легковажна, збудлива, вередлива. Деякі виявляють схильність до переживання почуття провини.

П'ятий фактор "самоконтролю" представлений показниками ступінь самоконтролю (П37), ступінь прийняття моральних норм (П31), ступінь групової залежності (П36). Ці результати свідчать про те, що дівчата виявляють високий рівень самоконтролю поведінки, моральності, незалежності і самостійності.

Найбільший внесок серед факторів, що складають індивідуально-психологічні особливості підлітків дівчат складають показники, що мають

відношення до емпатії, експресивності та в цілому до емоційної зрілості і культури емоцій (відсотковий показник від загальної дисперсії складає 20,2 %). На другому місці показники що відносяться до можливостей встановлювати і підтримувати міжособистісні стосунки (14,2 %). На третьому показники саморегуляції та емоційної поінформованості (13,4 %). На четвертому імпульсивності (14,5%) і на п'ятому самоконтролю (7,5 %).

Таким чином, дівчата підлітки характеризуються як енергійні, товариські, комунікативно толерантні, емоційно стійкі, практичні, емоційно поінформовані. Проте зустрічаються серед дівчат й легковажні, імпульсивні, вередливі. Деякі дівчата надмірно тривожні і виявляють схильність до переживання почуття провини. В цілому дівчатам притаманний достатній рівень емоційної зрілості.

Порівнюючи індивідуально психологічні особливості хлопців і дівчат відмітимо наступне. Хлопці і дівчата в однаковій мірі емоційно зрілі. Серед хлопців і дівчат зустрічаються особистості с переважанням позитивних рис характеру і особистості, що мають недоліки в цьому сенсі.

Серед позитивних рис хлопців відмітимо комплекс рис, що визначають лідерські здібності особистості. А саме, товариськість, експресивність, емпатію, незалежність, активність та ін.

До негативних рис у частини підлітків відносимо надмірну тривожність, низьку комунікативну толерантність, не стриманість.

Серед позитивних рис дівчат зазначимо такі, що сприяють налагодженню і підтриманню стосунків з іншими людьми. Це такі риси як комунікативна толерантність, емоційна стійкість, товариськість, емоційна поінформованість, емпатія, культура емоцій.

До негативних рис частини дівчат можна віднести легковажність, вередливість, збудливість чи навпаки тривожність, занижену самооцінку, репресивність.

2.2.5. Типологія особистісних проявів культури емоцій

Аналіз первинних та середніх значень в загальній сукупності отриманих результатів дав нам можливість підійти до диференціації певних особливостей типів особистості за проявом показників культури емоцій. Дані про зв'язок особистісних особливостей та емоційних якостей, отримані в процесі теоретичного вивчення проблеми, а також кореляційного аналізу емпіричних даних. Це дозволяє припустити, що загальний рівень розвитку емоційних якостей, співвідношення їх прояву відбивається в специфіці особистісних особливостей.

Методологічною основою конструкта побудови типів виступає положення про домінування емоційних якостей в загальній їх структурі, а також взаємозв'язок з особистісними особливостями. Даний підхід узгоджується з дослідженнями, що проводяться в диференціальній психології (Є. П. Ільїн [51], В. Д. Небиліцин [85], та ін.) та психології особистості індивідуальних розбіжностей (О. Г. Асмолов [7], І. В. Равіч-Щербо [106], О. П. Саннікова [117], Б. М. Теплов [139], О. Я. Чебикін [151], Л. М. Аболін [152] та ін.).

Необхідно зазначити, що в доступній для нас літературі є лише опосередковані підходи до характеристики емоційної сфери. Найбільш чітко вони прослідковуються у дослідженнях, спрямованих на визначення закономірностей розвитку та прояву окремих вольових якостей: виявлення емоційної стійкості (О. Я. Чебикін [152]), типові способи саморегуляції (Т. В. Сборцева [124]), емоційності (О. П. Саннікова [120]) та ін.

Виходячи з наших попередніх досліджень в цьому розділі наводяться результати по яких зроблена спроба визначити найбільш узагальнені емоційні типи особистості та надати їм характеристику.

Для досягнення поставленої мети ставилося завдання:

1. Визначити за первинними даними групи осіб досліджуваної вибірки з найбільш притаманним домінуванням тих чи інших емоційних якостей в структурі культури емоцій.

2. Дослідити взаємозв'язок між показниками культури емоцій та особистісними особливостями у визначених підгрупах на рівні факторного аналізу.

Виконане дослідження засвідчило, що виходячи з первинних даних (див. додаток Б, таблиця Б.1.) можна умовно виділити 6 груп досліджуваних в залежності від домінування тієї чи іншої емоційної якості над іншими.

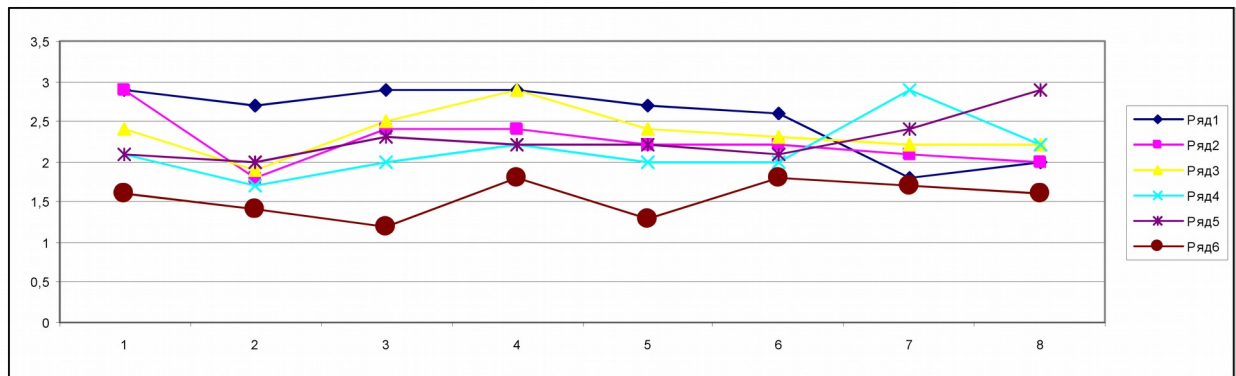

Рис 2.5. Прояв показників культури емоцій у представників різних типологічних груп

Таблиця 2.18.

Вираженість показників культури емоцій у представників різних груп

Типи	П1	П2	П5	П7	П10	П13	П17	П23
тип 1	2,9	2,7	2,9	2,9	2,7	2,6	1,8	2
тип 2	2,9	1,8	2,4	2,4	2,2	2,2	2,1	2
тип 3	2,4	1,9	2,5	2,9	2,4	2,3	2,2	2,2
тип 4	2,1	1,7	2	2,2	2	2	2,9	2,2
тип 5	2,1	2	2,3	2,2	2,2	2,1	2,4	2,9
тип 6	1,6	1,4	1,2	1,8	1,3	1,8	1,7	1,6

До першого типу ми віднесли осіб (10.8%) в яких домінують всі емоційні якості, тобто можна вважати, що вони всі знаходяться на високому рівні розвитку (див. рис. 2.5.).

В представників другого типу переважає вираженість показника поінформованність (П1), інші показники мають нижчий прояв. Даний тип 2 (31,1 %) характеризується Обізнаністю в сфері психології, зокрема в

питаннях психології емоцій, здатністю до аналізу емоціогенних ситуацій, які зустрічаються у спілкуванні.

Домінування вираженості показника експресивності (П7) притаманні для представників третього типу (35,17%), що вказує на їх вміння залучати експресивні засоби вираження емоцій у спілкуванні, доволіно та цілеспрямовано виражати емоційний стан.

До четвертого типу ми віднесли осіб з високим рівнем соціальних потреб в контексті загальної емоційної спрямованості особистості (П7). Даний тип є найбільш розповсюдженим (59,1%) й характеризується спрямованістю на досягнення, самоствердження, самовдосконалення. Їм притаманна доброзичливість, товариськість, організаторські схильності тощо. Їх відзначає високий рівень розвитку моральних почуттів.

Представникам п'ятого типу властиве домінування показника комунікативної толерантності (П23). Даний тип зустрічається в 17,4% досліджуваної вибірки та може характеризувати осіб які здатні враховувати індивідуальність партнера по спілкуванню, приховувати негативні почуття під час зіткнення з некомунікабельними рисами партнерів по спілкуванню, пристосовуватися до характеру, навичок і бажань інших людей.

До шостого типу ми віднесли осіб (14,2%), в яких відсутнє домінування будь-якої емоційної якості, середні значення всіх показників знаходяться на низькому рівні або на межі низько-середнього рівня.

Переходячи до аналізу визначених типологічних груп, слід зазначити, що вони відрізняються перш за все за домінуванням провідного показника. Для визначення специфічних особистісних особливостей притаманних кожному з типів особистостей за проявом емоційних якостей були розглянуті взаємозв'язки показників, що їх характеризують, визначені в факторному аналізі.

Отримані результати показали, що найбільш вагомим в встановленні емоційної сфери осіб першого типу є фактор "підпорядкованості" (25,6%) (див табл.2.19.).

Таблиця 2.19.

Факторна структура показників у групі представників типу 1

Показники	Фікторні навантаження	Факторна вага	Фікторні навантаження	Показники
Ф1 «підпорядкованості»				
П28	0,85	25,6 %	-0,95	П29
П38	0,81		-0,76	П17
П13	0,8		-0,65	П30
Ф2 «саморегуляції»				
П2	0,99	23,7 %	-0,72	П34
П10	0,99			
П25	0,9			
Ф3 «незалежності»				
П36	0,89	23,1 %	-0,69	П37
П32	0,88			
П27	0,81			
П33	0,75			
П31	0,69			
П35	0,62			

Як видно з таблиці, фактор формується з двох полюсів. Перший полюс містить всі показники, які пов'язані з активністю у сприйнятті і розумінні інших людей: флегматичність-збудливість (П28), ступінь внутрішнього напруження (П38), емпатія (П13). На другому знаходяться показники, що відбивають певну поміркованість особистості: підпорядкованість-домінування (П29), загальна емоційна спрямованість (П17) та обережність-легковажність (П30).

Це дозволяє характеризувати представників типу 1 як осіб, яким притаманна активність, зацікавленість в ситуаціях спілкування і водночас обережність у цих стосунках.

Другий фактор "саморегуляції" (23,7 %) також має два полюси. Перший представлений саморегуляцією (П10), емоційною відхідливістю, не ригідністю (П2) та показником шизотимія-афектотимія (П25). Другий –

показником «неврастенія» (П34). Такі дані свідчать, що особам даного типу притаманна впевненість в собі, товариськість організаторські здібності.

Третій фактор "незалежності" (23,1 %) на першому полюсі має такі показники як ступінь групової залежності (П36), сором'язливість-авантюризм (П32), ступінь емоційної стійкості (П27), реалізм-сензитивність (П33), ступінь прийняття моральних норм (П31), самовпевненість-схильність до почуття провини (П35). Другий полюс представлений показником ступінь самоконтролю (П37). Як свідчать дані кореляційного аналізу для даного типу характерна незалежність, емоційна стійкість, висока активність в соціальних контактах та уважне, бережне ставлення до інших людей.

Таким чином, представникам типу 1 властиві симптомокомплекси змістовних характеристик емоційних саморегуляційних процесів, активність в соціальних контактах та висока культура в міжособистісних стосунках. Наведене вище дало нам підстави назвати даний тип як гармонійно-збагачений.

Факторний аналіз в групі представників другого типу найбільш вагомим виділив фактор "впливовості" (17,8 %) (див табл.2.20.).

Таблиця 2.20.

Факторна структура показників у групі представників типу 2

Показники	Фікторні навантаження	Факторна вага	Фікторні навантаження	Показники
Ф1 «впливовості»				
П5	0,76	17,8 %	-0,51	П17
П7	0,7			
П2	0,7			
П13	0,69			
П10	0,68			
Ф2 "емоційної стійкості"				
П27	0,7	16 %		
П29	0,7			
П32	0,64			
П25	0,6			
П31	0,55			
П23	0,48			

П37	0,4			
Ф3 "вимогливості"				
П28	0,75	13,3 %		
П34	0,7			
П35	0,67			
П33	0,52			
П38	0,45			
П36	0,41			

Як видно з таблиці, фактор формується з двох полюсів. Перший полюс містить показники, які пов'язані з активністю у спілкуванні: уміння впливати на емоційний стан інших людей (П5), експресивність (П7), емоційна відхідливість, не ригідність (П2), емпатія (П13), саморегуляція (10). На другому знаходиться показник, що відбиває загальну емоційну спрямованість особистості (П17).

Другий фактор "емоційної стійкості" (16 %) представлений такими показниками як ступінь емоційної стійкості (П27), підпорядкованість-домінування (П29), сором'язливість-авантюризм (П32), шизотимія-афектотимія (П25), ступінь прийняття моральних норм (П31), інтегральний показник комунікативної толерантності (П23), ступінь самоконтролю (П37).

Такі дані свідчать, що особам даного типу притаманний високий рівень самоконтролю, моральності та комунікативної толерантності

Третій фактор "вимогливості" (13,3 %) має такі показники як флегматичність-збудливість (П28), неврастенія, фактор гамлета (П34), самовпевненість-схильність до почуття провини (П35), реалізм-сензитивність (П33), ступінь внутрішнього напруження (П38), ступінь групової залежності (П36). Як свідчать дані кореляційного аналізу для даного типу характерна вимогливість, самостійність, інтровертованість сенситивність.

Таким чином, представникам типу 2 властиві високий рівень самоконтролю, моральності та комунікативної толерантності. Їм притаманна також вимогливість, самостійність, інтровертованість сенситивність.

Наведене вище дало нам підстави назвати даний тип як доброзичливо-поміркований.

Факторний аналіз в групі представників третього типу найбільш вагомим виділив фактор "стриманості" (15,8 %) (див табл. 2.21.). Як видно з таблиці, фактор містить наступні показники: неврастенія, фактор Гамлета (П34), самовпевненість-схильність до почуття провини (П35), флегматичність-збудливість (П28), ступінь групової залежності (П36), реалізм-сензитивність (П33), ступінь прийняття моральних норм (П31).

Це дозволяє характеризувати представників типу 3 як осіб, яким притаманна чуйність, стриманість, незалежність, надійність, вимогливість.

Другий фактор "неригідності" (15,2 %) представлений такими показниками як емоційна відхідливість, не ригідність (П2), емоційна поінформованість (П1), саморегуляція (П10), уміння розуміти емоційний стан інших людей (П5).

Такі дані свідчать, що особам даного типу притаманне уміння керувати власними емоціями та впливати на емоційні стани інших людей, спираючись на емоційну поінформованість та неригідність як рису особистості.

Таблиця 2.21.

Факторна структура показників у групі представників типу 3

Показники	Фікторні навантаження	Факторна вага	Фікторні навантаження	Показники
Ф1 «стриманості»				
П34	0,87	15,8 %		
П35	0,74			
П28	0,59			
П36	0,52			
П33	0,50			
П31	0,50			
Ф2 «неригідності»				
П2	0,85	15,2 %		
П1	0,70			
П10	0,69			
П5	0,68			
Ф3 «смівості»				

П32	0,81	13,7 %	-0,45816	П13
П27	0,71			
П29	0,69			
П23	0,59			
П30	0,44			

Третій фактор "сміливості" (13,7 %) на першому полюсі має такі показники як сором'язливість-авантюризм (П32), ступінь емоційної стійкості (П27), підпорядкованість-домінування (П29), інтегральний показник комунікативної толерантності (П23), обережність-легковажність (П30). Другий полюс представлений показником емпатія (П13). Як свідчать дані кореляційного аналізу для даного типу характерна соціальна сміливість, емоційна стійкість, уважне, толерантне ставлення до інших людей.

Таким чином, представникам типу 3 властиві стриманість, емоційна стійкість, напруженість, незалежність. Разом з тим представники даного типу виявляють вимогливість, соціальну сміливість, уміння контролювати власні емоції. Для них характерна певна комунікативна ригідність, що перешкоджає конструктивному спілкуванню.

Наведене вище дало нам підстави назвати даний тип як деструктивно-ригідний.

Факторний аналіз в групі представників четвертого типу найбільш вагомим виділив фактор "соціальної сміливості" (16 %) (див табл. 2.22.).

Таблиця 2.22.

Факторна структура показників у групі представників типу 4

Показники	Фікторні навантаження	Факторна вага	Фікторні навантаження	Показники
Ф1 «соціальної сміливості»				
П32	0,81	16 %		
П25	0,79			
П10	0,76			
П27	0,60			
П2	0,53			

Ф2 "стурбованності"				
П28	0,75	15.1 %	-0.61	П2
П35	0,66			
П34	0,65			
П38	0,65			
П30	0,52			
Ф3 "емпатії"				
П13	0,71	11.9 %		
П7	0,69			
П5	0,61			
П1	0,51			
Ф4 "моральності"				
П31	0,78	11.5 %		
П37	0,72			
П33	0,55			
П36	0,47			

Як видно з таблиці, фактор містить наступні показники: сором'язливість-авантюризм (П32), шизотимія-афектотимія (П25), саморегуляція (П10), ступінь емоційної стійкості (П27), емоційна відхідливість, не ригідність (П2).

Це дозволяє характеризувати представників типу 4 як осіб, яким притаманна комунікативна компетентність в багатьох ситуаціях ділового та міжособистісного спілкування.

Другий фактор "стурбованності" двополюсний. Перший представлений показниками флегматичність-збудливість (П28), самовпевненість-схильність до почуття провини (П35), неврастенія, фактор Гамлета (П34), ступінь внутрішнього напруження (П38), обережність-легковажність (П30); другий – інтегральний показник комунікативної толерантності (П23).

Ці дані вказують на те, що частина підлітків даного типу виявляє занепокоєність, обережність, стриманість та низьку комунікативну толерантність.

Третій фактор "емпатії" (11,9 %) має такі показники як емпатія (П13), експресивність (П7), уміння роуміти емоційний стан інших людей (П5), емоційна поінформованість (П1).

Отримані результати аналізу вказують, що для даного типу характерна досить висока поінформованість щодо емоційних проявів особистості, емпатія, експресивність, що в цілому сприяє виявленню уміння розуміти емоційний стан інших людей, бути чуйним до інших.

Четвертий фактор "моральності" (11,5 %) об'єднує такі показники як ступінь прийняття моральних норм (П31), ступінь самоконтролю (П37), реалізм-сензитивність (П33), ступінь внутрішнього напруження (П36).

Результати факторного аналізу вказують, що для даного типу характерна моральність, чутливість, вміння контролювати себе та бути незалежним від впливу оточуючих людей.

Таким чином, представникам типу 4 властиві високі моральні почуття, чутливість до інших людей, вміння відстоювати свою точку зору, впливати на емоційний стан інших людей, виявляючи при цьому емпатію, експресивність, соціальну сміливість. Серед представників даного типу зустрічаються також особи яким притаманна стурбованість, обережність та низька комунікативна толерантність. Наведене вище дало нам підстави назвати даний тип як соціально-компетентний.

Факторний аналіз в групі представників п'ятого типу найбільш вагомим виділив фактор "емоційної стійкості" (20,1 %) (див табл. 2.23.).

Таблиця 2.23.

Факторна структура показників у групі представників типу 5

Показники	Фікторні навантаження	Факторна вага	Фікторні навантаження	Показники
Ф1 «соціальної сміливості»				
П27	0,87	20,1 %		
П10	0,85			
П2	0,84			
П5	0,699			
П25	0,698			
Ф2 «збудливості»				
П28	0,82	19,6 %	-0,82	П17
П29	0,75			
П30	0,73			

П38	0,68			
П35	0,60			
Ф3 «незалежності»				
П36	0,86	19 %	-0,82	П7
П37	0,79		-0,57	П32
П34	0,70			
П31	0,63			
Ф4 «емпатії»				
П13	0,83	13,9 %		
П33	0,82			
П1	0,59			

Як видно з таблиці, фактор містить наступні показники: ступінь емоційної стійкості (П27), саморегуляція (П10), емоційна відхідливість, не ригідність (П2), уміння впливати на емоційний стан інших людей (П5), шизотимія-афектотимія (П25).

Це дозволяє характеризувати представників типу 5 як осіб, яким притаманна комунікативна активність.

Другий фактор "збудливості" двополюсний. Перший представлений показниками флегматичність-збудливість (П28), підпорядкованість-домінування (П29), обережність-легковажність (П30), ступінь внутрішнього напруження (П38), самовпевненість-схильність до почуття провини (П35); другий – загальна емоційна спрямованість (П17).

Ці дані вказують на те, що частина підлітків даного типу виявляє підвищену збудливість, нестриманість та намагання будь що відстоювати власну позицію.

Третій фактор "незалежності" (19 %) також двополюсний. Перший містить у собі наступні показники: ступінь групової залежності (П36), ступінь самоконтролю (П37), неврастенія, фактор Гамлета (П34), ступінь прийняття моральних норм (П31); другий - експресивність (П7), сором'язливість-авантюризм (П32).

Отримані матеріали дослідження вказують, що для даного типу характерним є підвищений самоконтроль, стриманість, моральність та незалежність.

Четвертий фактор "емпатії" (13,9 %) об'єднує такі показники як емпатія (П13), реалізм-сензитивність (П33), емоційна поінформованість (П1).

Результати факторного аналізу вказують, що представники даного типу здатні правильно сприймати і розуміти інших людей.

Таким чином, представники типу 5 виявляють себе як активні у спілкуванні. При цьому вони добре контролюють себе, з увагою ставляться до інших, незалежні і до деякої міри стримані. Серед них зустрічаються й такі, які виявляють підвищену занепокоєність, та спрямованість необґрунтовано займати позицію лідера в міжособистісних стосунках. Наведене вище дало нам підстави назвати даний тип як пасивно-фрустрований.

Факторний аналіз в групі представників шостого типу найбільш вагомим виділив фактор "легковажності" (21,1 %) (див табл. 2.24.). Як видно з таблиці, фактор є двополюсним.

Таблиця 2.24.

Факторна структура показників у групі представників типу 6

Показники	Фікторні навантаження	Факторна вага	Фікторні навантаження	Показники
Ф1 «соціальної сміливості»				
П30	0,89	21,1 %	-0,65	П17
П28	0,87			
П2	0,64			
П33	0,63			
П25	0,54			
Ф2 «емоційної стійкості»				
П27	0,93	19,9 %		
П31	0,92			
П10	0,78			
П32	0,63			
П5	0,51			
Ф3 «незалежності»				

П36	0,87	19,1 %	-0,65	П1
П34	0,84			
П37	0,82			
П35	0,68			
Ф4 «внутрішнього напруження»				
П38	0,92	18,6 %	-0,71337	П7
П23	0,88		-0,71337	П13
П29	0,57			

Перший полюс складається з наступних показників: обережність-легкодумство (П30), флегматичність-збудливість (П28), емоційна відхідливість, не ригідність (П2), реалізм-сензитивність (П33), шизотимія-афектотимія (П25); другий - загальна емоційна спрямованість (П17).

Це дозволяє характеризувати представників типу 6 як осіб, яким притаманна нестриманість, вередливість.

Другий фактор "емоційної стійкості" (19,9 %) об'єднує такі показники як ступінь емоційної стійкості (П27), ступінь прийняття моральних норм (П31), саморегуляція (П10), сором'язливість-авантюризм (П32), уміння впливати на емоційний стан інших людей (П5).

Результати факторного аналізу вказують, що певна частина представників даного типу емоційно стійкі, достатньо активні і здатні успішно налагоджувати міжособистісні стосунки.

Третій фактор "незалежності" двополюсний. Перший представлений показниками ступінь групової залежності (П36), неврастенія, фактор гамлета (П34), ступінь самоконтролю (П37), самовпевненість-схильність до почуття провини (П35); другий – емоційна поінформованість (П1).

Ці дані вказують на те, що підлітки даного типу виявляють незалежність, високий самоконтроль, депресивність і недостатню поінформованість щодо психології емоцій особистості.

Четвертий фактор "внутрішнього напруження" (18,6 %) також двополюсний. Перший містить у собі наступні показники: ступінь внутрішнього напруження (П38), інтегральний показник комунікативної

толерантності (П23), підпорядкованість-домінування (П29); другий - експресивність (П7), емпатія (П13).

Матеріали дослідження вказують, що для даного типу комунікативно толерантні, мають прагнення займати позицію лідера у спілкуванні, проте у них слабо виявляється експресивність, емпатія в міжособистісних стосунках.

Таким чином, розглядаючи представників 6 типу зазначимо, що позитивного у них можна віднести такі риси особистості як незалежність, самоконтроль, комунікативну толерантність, в певній мірі активність у міжособистісних стосунках. До недоліків можна віднести низький рівень розвитку експресивності, емпатії, емоційної поінформованості, вередливість, схильність до проявів репресивності. Наведене вище дало нам підстави назвати даний тип як агресивно-неврівноважений.

Таким чином, підсумовуючи результати аналізу емпіричних даних ми засвідчуємо, що відмінності середніх значень діагностованих показників як емоційних якостей, так і особистісних особливостей, аналіз їх розбіжностей між виділеними групами та факторний аналіз гіпотетично виділених емоційних типів вказує на такі тенденції: по-перше, зміну в вираженості показників середніх значень між групами; по-друге, певною варіативністю їх прояву у співвідношенні різних емоційних якостей; по-третє, наявністю спеціальних відмінностей при групуванні показників. Все це може говорити, що виділені типи мають місце в обстежуваній вибірці, що суттєво поширює діючі уявлення про специфічні індивідуально-типологічні особливості емоційної сфери.

Узагальнюючи отримані результати ми можемо навести коротку характеристику кожному типу особистості за проявом емоційних якостей.

Гармонійно-збагачений тип зустрічається в 10,8 % підлітків, характеризується високим рівнем прояву всіх емоційних якостей. Представникам цього типу притаманна комунікативна активність, інтерес до людей, впевненість, товариськість, організаторські здібності, незалежність,

емоційна стійкість, висока активність в соціальних контактах та уважне, бережне ставлення до інших людей.

Доброзичливо-поміркований тип зустрічається найчастіше - в 31,1 % випадків, для нього характерно домінування показника емоційна поінформованість при помірному прояві інших емоційних якостей. Представникам цього типу притаманий високий рівень самоконтролю, моральності та комунікативної толерантності, вимогливості, самостійності, інтровертованості та сенситивності.

Деструктивно-ригідний тип зустрічається у 35,17 % випадків, для нього характерно домінування експресивності, при досить високих показниках емоційної поінформованості і уміння впливати на емоційний стан інших людей та помірному прояві інших емоційних якостей. Представникам цього типу властиві соціальна сміливість, емоційна стійкість, уважне, толерантне ставлення до інших людей, уміння керувати власними емоціями та впливати на емоційні стани інших людей, спираючись на емоційну поінформованість.

Соціально-компетентний тип є найбільш розповсюдженим (59,1 %) Для нього характерно домінування соціальних потреб в контексті загальної емоційної спрямованості особистості. Представникам цього типу властиві високі моральні почуття, чутливість до інших людей, вміння відстоювати свою точку зору, впливати на емоційних стан інших людей, виявляючи при цьому емпатію, експресивність, соціальну сміливість.

Пасивно-фрустрований тип виявлено у 17,4 % досліджуваних, він відрізняється домінування показника комунікативної толерантності. Представники цього типу притаманні підвищений самоконтроль, стриманість, моральність, здатність правильно сприймати і розуміти інших людей.

Агресивно-неврівноважений тип зустрічається у 14,2 % досліджуваних, він відрізняється низьким проявом всіх емоційних якостей. Представники цього типу характеризуються низьким рівнем розвитку експресивності,

емпатії, емоційної поінформованості та саморегуляції. Разом з тим вони виявляють комунікативну толерантність.

Виявлена та описана характеристика емоційних типів може виступати основою для визначення індивідуального підходу в навчально-виховному процесі, а також інших видах діяльності особистості. Особливо актуальними можуть бути використані ці дані при організації різних видів психологічної підготовки, проведенні психокорекційних заходів, а також у виховному процесі. Співвідношення типів в яких фіксується певні емоційні прояви з емоційно-загальмованим типом має стати предметом спеціального аналізу з метою розробки психолого-педагогічних умов цілеспрямованого формування емоційних якостей. В цьому аспекті зазначена проблема може бути корисною практичним психологам, педагогам під час здійснення виховних впливів.

Висновки до другого розділу

Підводячи підсумки емпіричного дослідження можна зробити такі висновки:

1. Визначено, що в емпіричному дослідженні емоційної сфери підлітків важливо враховувати ряд теоретичних положень, згідно з якими актуальним є вивчення емоційної сфери у підлітків, які відрізняються індивідуально-психологічними і віковими характеристиками, а також з урахуванням статево специфічних особливостей.

2. Враховуючи позицію різних фахівців, відповідно до якої емоційна сфера проявляється в процесі діяльності при взаємодії різних характеристик особистості, зокрема, моральних, інтелектуальних, вольових та мотиваційних було підібрано комплекс методик. Одні з них спрямовані на дослідження певних ознак культури емоцій: методика оцінки емоційного інтелекту (опитувальник EQ), автор Н. Холл, опитувальник «Діагностика емоційної зрілості», запропонований О. Я. Чебикіним, методика «Переживання яким

надається перевага»; Б. І. Додонова, методика діагностики загальної комунікативної толерантності В. В. Бойко; другі - на вивчення особистісних властивостей: особистісний опитувальник Р. Кеттелла 16PP (форма А).

3. Виявлено, що в обстежуваній вибірці найбільшу кількість становлять підлітки з середнім (65%) та низьким (24%) рівнем розвитку культури емоцій, найменше - з високим (11%). Дана тенденція зберігається і в окремо диференційованих групах виділених на основі вікових ознак. Так, в групі у випробуваних віком 12 років співвідношення кількості респондентів віднесених до підгруп з високим, середнім, низьким рівнем культури емоцій становило відповідно 8 %, 59 %, 33 %; групі 13 - річних - 18 %, 62 %, 20 %; групі 14 - річних - 39 %, 51 %, 10 %; групі 15 - річних - 20 %, 51 %, 29 %; групі 16 річних - 0 %, 71 %, 29 %.

4. Проведене дослідження встановило достовірні статистичні відмінності в прояві культури емоцій у підлітків з урахуванням статевих відмінностей, зокрема, (при $P < 0,01$) середня оцінка рівня культури емоцій у хлопців складає 1,94 балів, у дівчат 2,16. Розгляд середніх оцінок хлопців і дівчат у відповідності до вікових груп засвідчив, що середні оцінки культури емоцій у хлопців 12, 13, 14, 15, 16 років відповідно 1,98; 2,02; 2,1; 1,85; 1,84. Середні оцінки культури емоцій у дівчат 12, 13, 14, 15, 16 років відповідно 1,85; 2,12; 2,27; 2,17; 2,13. Отже, дослідження відмінностей у розвитку культури емоцій в залежності від віку і статі показало, що певну перевагу у більшості випадків мають дівчата.

5. Встановлено, що розгляд вольової сфери з урахуванням статі досліджуваних виявив переважання високого рівня розвитку вольової сфери у більшості юнаків (37%). Серед дівчат спостерігається протилежна тенденція - переважна їх більшість (47%) має низький прояв вольових якостей. Дослідження відмінностей в появі вольових якостей у представників чоловічої та жіночої статі виявило значну їх кількість. Їх аналіз з урахуванням терміну навчання засвідчив переважання розвитку вольових якостей у юнаків протягом всього періоду навчання в вузі. Вони більш сміливі та рішучі,

наполегливі, мають вищий самоконтроль в порівнянні з дівчатами. Відносно ініціативності та самостійності, то її поява майже однакова у представників обох статей протягом навчання.

6. Досліджено, що у дітей починаючи з тринадцятирічного віку спостерігається поступове підвищення рівня розвитку таких показників культури емоцій як емоційна поінформованість, емоційна відхідливість, не ригідність, довільне керування своїми емоціями, емпатія, інтегральний показник емоційного інтелекту. Це пов'язано з переходом дитини у старший підлітковий вік, що супроводжується якісними змінами в інтелектуальному розвитку, в підвищенні рівня свідомості та самосвідомості.

7. Визначено, що такі показники культури емоцій як уміння впливати на емоційний стан інших людей, експресивність інтенсивно розвиваються у дітей починаючи з чотирнадцятирічного віку. Тому що підлітки завершують формування образу я та підвищують свою соціальну компетентність.

8. Показано, що інтроекспресивність, емпатія, інтроемпатія, екстраемпатія набувають найбільшій своїх значень у чотирнадцятирічних підлітків. Саме в цей період спостерігається переключення уваги підлітків на інших людей, виявляється їх інтерес до внутрішнього світу оточуючих.

9. Встановлено, що зростаючи у дітей до чотирнадцятирічного віку екстраекспресивність, емоційна зрілість, комунікативна толерантність, починаючи з п'ятнадцятирічного віку дещо знижуються. Подібне спостерігається і з саморегуляцією та інтросаморегуляцією підлітків, які підвищуються у тринадцятирічних і дещо знижуються у чотирнадцятирічних дітей. Ці явища можна пояснити особливостями ранньої юності, коли відбувається переорієнтація самосвідомості з вивчення власних рис особистості на пошук і виділення свого місця у світі.

10. Визначено, що на протязі підліткового віку майже не зазнає змін емоційна спрямованість дітей. Це зумовлене тим, що така спрямованість формується в дошкільному віці і має сталий характер.

11. Показано, що у дівчат підліткового віку, порівняно з хлопцями виявлено значно вищий рівень розвитку за такими показниками культури емоцій як емоційна поінформованість, емпатія, уміння впливати на емоційний стан інших людей, інтегральний показник емоційного інтелекту, експресивність, інтроекспресивність, екстрасаморегуляція. Це пов'язано з тим, що дівчата більше уваги приділяє спілкуванню, партнерам по спілкуванню. Вони відрізняються емоційністю та чутливістю.

12. Доведено, що серед 13-річних, дівчата порівняно з хлопцями, виявили значно вищі результати по саморегуляції, а серед 15-річних - по емоційній відхідливості. У дівчат віком від 13 до 16 років, порівняно з хлопчиками, значно вищі показники в прояву емпатії як складової частини емоційного інтелекту та в прояву уміння впливати на емоційний стан інших людей. Проте 12-річні хлопці, порівняно с дівчатами однолітками, мають значно вищі результати по екстраемпатії та емоційній зрілості. Дівчата віком від 14 до 16 років, порівняно з хлопчиками, виявили кращі результати по довільному керуванні своїми емоціями. У дівчат віком 14-15 років порівняно з хлопчиками, значно вищі результати по експресивності. Дівчата віком 13, 14, 15 років порівняно з хлопцями однолітками, виявили значно вищі результати по екстраемпатії. Дівчата віком 13, 15 років порівняно з хлопцями однолітками, виявили значно вищі результати по інтегральному показнику емоційна зрілість. Дівчата віком 13, 15, 16 років порівняно з хлопцями однолітками, виявили значно вищі результати по інтегральному показнику комунікативна толерантність. Спостерігається значна розбіжність у емоційній відхідливості, не ригідності у 12-ти, 14-ти на користь хлопців, 14-річні хлопці порівняно з дівчатами, виявили значно вищі результати по екстраекспресивності. Подібні розбіжності спостерігаються і у п'ятнадцятирічних підлітків.

13. Уточнено, за допомогою кореляційного та факторного аналізу, специфіку особистісних особливостей підлітків, зокрема те, що у

випробуваних з високим рівнем розвитку культури емоцій показники, що пов'язані з довільною саморегуляцією, емпатією та умінням впливати на інших людей сформовані набагато краще, ніж у респондентів з низьким рівнем.

14. Визначено, що в групі підлітків з низьким рівнем розвитку культури емоцій прояв емоційних якостей обумовлений стриманістю, збудливістю, домінантністю, обережністю, сором'язливістю, замкненістю.

15. Показано, що найбільш тісно емоційні якості пов'язані у тих підлітків, у яких культура емоцій на високому рівні. Характер даних зв'язків вказує на взаємодію між показниками культури емоцій яка забезпечує адекватний перебіг емоційних процесів особистості в різноманітних ситуаціях. Що ж стосується підлітків, в яких вона на низькому рівні, то тут ці зв'язки досить обмежені.

16. Визначено, що найбільший внесок серед факторів, що визначають культуру емоцій підлітка складають показники, що мають відношення до довільного керування емоціями (відсотковий показник від загальної дисперсії складає 23,6%). На другому місці показники що відносяться до можливостей сприйняття емоційних явищ (16,4%). На третьому можливості використовувати емоції (15,3%) і на четвертому емоційні диспозиції, уподобання, що є результатом виховання почуттів та характеру особистості, зокрема її толерантності (9,04%).

17. Досліджено за допомогою факторного аналізу, що підлітки з високим рівнем культури емоцій уміють будувати стосунки з іншими, схильні до лідерства, продуктивні в творчій діяльності, мають артистичні здібності, виявляють комунікативну толерантність. Їх відрізняє товарицькість, доброзичливість, чуйність, стриманість. Серед ділових якостей, притаманних підліткам даної групи, можна відмітити енергійність, наполегливість, самостійність, надійність, впевненість у власних силах. Разом з тим, в стресових ситуація вони можуть виявляти підвищену імпульсивність, що супроводжується зниженням самоконтролю за емоційними реакціями.

18. Показано, що підлітки з високим рівнем культури емоцій відрізняє високий самоконтроль поведінки, комунікативна толерантність. Одна частина підлітків з низьким рівнем культури емоцій соціально дуже емоційно чутлива, внутрішньо стримана, інтроспективна. Їм властиві занепокоєння, тривожність у важких ситуаціях. Друга частина підлітків даної групи не здатні стримувати занадто сильні, небажані емоційні прояви. Виявляють низьку ступінь прийняття моральних норм. Порівнюючи індивідуально психологічні особливості підлітків з високим і низьким рівнем культури емоцій відмітимо наступне. Підлітки обох груп виявили достатній рівень емоційної зрілості, суттєвих розбіжностей в саморегуляції емоційних станів не спостерігалось. Проте підлітки з високим рівнем культури емоцій більше соціально адаптовані порівняно з підлітками для яких притаманний низький рівень культури емоцій.

19. Визначено, що підлітки чоловічої статі експресивні, незалежні, самостійні, наполегливі, виявляють схильності до лідерства. Переважна більшість з них емоційно зрілі й виявляють ознаки емоційного інтелекту під час взаємодії з іншими людьми. Разом з тим, певна частина хлопців виявляють низьку комунікативну толерантність, нетерплячість, нестриманість. Зустрічаються й такі, що схильні до переживання депресивних станів, та виявлення надмірної тривожності. Дівчата підлітки характеризуються як енергійні, товариські, комунікативно толерантні, емоційно стійкі, практичні, емоційно поінформовані. Проте зустрічаються серед дівчат й легковажні, імпульсивні, вередливі. Деякі дівчата надмірно тривожні і виявляють схильність до переживання почуття провини. В цілому дівчатам притаманний достатній рівень емоційної зрілості.

20. Показано, що серед до позитивних рис хлопців відноситься комплекс рис, що визначають лідерські здібності особистості. А саме, товариськість, експресивність, емпатію, незалежність, активність та ін. До негативних рис у частини підлітків відноситься надмірна тривожність, низька комунікативна толерантність, не стриманість. Серед позитивних рис дівчат

зазначимо такі, що сприяють налагодженню і підтриманню стосунків з іншими людьми. Це такі риси як комунікативна толерантність, емоційна стійкість, товариськість, емоційна поінформованість, емпатія, культура емоцій. До негативних рис частини дівчат можна віднести легковажність, вередливість, збудливість чи навпаки тривожність, занижену самооцінку, репресивність.

21. У результаті аналізу первинних даних за домінуванням певних емоційних властивостей в структурі інших виділено шість типів особистостей за проявом емоційних якостей. На основі розгляду середньогрупових даних та факторного аналізу встановлені специфічні особистісні властивості, які характерні кожному з виділених типів, що дозволило нам назвати їх як: гармонійно-збагачений, доброзичливо-поміркований, деструктивно-ригідний, соціально-компетентний, пасивно-фрустрований, агресивно-неврівноважений типи; надано їх змістовну характеристику. Найбільш розповсюдженими з виділених типів особистостей за проявом емоційних якостей є соціально-компетентний (59,1 %) та деструктивно-ригідний (35,17 %). У досліджуваній вибірці досить рідко (10,8 %) зустрічаються представники гармонійно-збагаченого типу - особи з високим рівнем прояву всіх емоційних якостей.

РОЗДІЛ 3

РОЗРОБКА ТА АПРОБАЦІЯ СИСТЕМИ ЗАХОДІВ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ ЕМОЦІЙ ПІДЛІТКІВ

3.1. Вихідні принципи, побудова системи та її основний зміст

Необхідність розвинутої емоційної сфери, та зокрема культури емоцій, для ефективної діяльності, спілкування особистості підтверджується як теоретичними, так і експериментальними дослідженнями (І. М. Андрєєва [3], В. Вилюнас [21], К. Є. Ізард [49], О. О. Колядинцева [62], Н. В. Наумчик [84], О. П. Саннікова [120], О. Я. Чебикін [154] та ін.).

Водночас інші дослідники (О. О. Вовчик-Блакитна [24], О. В. Двіжона [35], І. Г. Кошлань [66], І. Г. Павлова [95], Л. М. Сбітнєва [123] О. В. Турська [142], С. Г. Харенко [149] та ін.) вказують на недостатній розвиток емоційних якостей у підлітків.

Враховуючи результати емпіричного дослідження, в яких був виявлений певний відсоток підлітків з недостатнім рівнем розвитку

емоційних якостей та культури емоцій, в цілому існує необхідність їх корекції в процесі навчально-виховної роботи в школі.

В своїй роботі ми поставили за мету розробити систему психолого-педагогічних засобів цілеспрямованого розвитку культури емоцій підлітків.

Узагальнюючи праці фахівців (С. О. Колот [60], С. Д. Максименко, В. Ф. Москаленко, В. І. Берзін, Р. Т. Бевз, О. В. Бичко [146], І. В. Могилей [83], О. М. Рева [108], І. М. Сілютіна [130], О. М. Якубовська, І. П. Анненкова [161], Л. В. Вереїна [20] та ін.) при побудові системи цілеспрямованого формування та корекції культури емоцій ми спиралися на наступні позиції:

1) по-перше, необхідність урахування теоретичної та емпіричної частини дослідження при організації формування та розвитку емоційних якостей;

2) по-друге, зв'язок з організаційно-методичними вимогами щодо реалізації психолого-тренінгових технологій з метою розвитку та корекції емоційних якостей;

3) по-третє, врахування як індивідуально-особистісних властивостей, так і соціально-психологічних закономірностей поведінки людей в тренінгових умовах.

Важливим при реалізації першої позиції виступали систематизація та підбір тренінгових технік, які б дозволяли цілеспрямовано впливати як на окремі емоційні якості, так і в цілому на культуру емоцій. Спрямованість вправ полягає в першу чергу в тому, щоб створити ситуації, в яких особистість зможе усвідомити власне світосприймання, відчутти дію різних факторів, що впливають на її поведінку в соціумі, та виробити нові більш сприятливі способи діяльності в подальшому житті. Також визначалася ієрархія співвідношення насиченості тренінгових технологій в емоційному плані та їх послідовність використання з урахуванням зростаючої складності. Вправи підбиралися також з метою мотиваційного стимулювання на рівні заохочень та змагань.

Впровадженням другої позиції була побудова конструкту системи та програми спираючись на психологічні та дидактичні вимоги (В. Б. Волков [25], О. В. Євтіхов [41], Ю. Н. Ємельянов [42], Л. О. Петровська [97], С. І. Макшанов [79], О. В. Сидоренко [126], Я. М. Кміт, Б. М. Олексієнко, Т. С. Яценко [163] та ін.) до її реалізації в навчально-виховному процесі в умовах школи та у позаурочний час.

Відносно третьої позиції, то в своїй роботі при розробці системи ми спиралися на необхідність враховувати:

- дані про рівень розвитку культури емоцій, як необхідної передумови цілеспрямованого впливу на неї з метою корекції та розвитку;
- дані особистісних особливостей, як невід'ємного елементу індивідуального підходу до підлітків та організація спільної їх діяльності при реалізації тренінгових завдань.

Наявність індивідуальних даних була необхідною умовою для впровадження індивідуального підходу при визначенні стратегії самостійної роботи підлітків над розвитком власних емоційних якостей. Тут необхідно відмітити, що при існуванні певних проблемних особистісних якостей, які ускладнювали участь у роботі, визначалися індивідуальні підходи для їх попередження та корекції. Вказані особливості також враховувалися для підвищення емоційного комфорту занять за рахунок індивідуальних особливостей учасників.

Спираючись на результати теоретичного аналізу досліджень [35, 43, 95, 108, 146, 154, 155 та ін.], відмічено, що підлітковий вік є сенситивним для формування емоційних якостей, розвитку культури емоцій в цілому.

У той же час, серед фахівців немає згоди щодо визначення основного компоненту, який відіграє вирішальну роль у розвитку емоційної сфери особистості. Існуючі дослідження з проблеми розвитку емоційних якостей, як правило, обмежуються питаннями їх формування у взаємозв'язку з моральним компонентом (Л. І. Божович [12], Б. І. Додонов [38], Л. М. Курганська [68], К. Бюлер [17] та ін.), інтелектуальним аспектом

(емоційний інтелект) (J. D. Mayer, P. Salovey [19], М. Т. Ярчак [162], І. М. Андрєєва [3] та ін.), здатністю до самоуправління (О. М. Рева [108], О. Я. Чебикін, Л. М. Аболін [152] та ін.), розвитком вольових якостей (Є. П. Ільїн [50], В. К. Калін [53], В. І. Селіванов [125] та ін.), емоційною зрілістю (Є. О. Чудіна [155], І. Г. Павлова [95], емоційною культурою (С. О. Колот [60], О. М. Якубовська, І. П. Анненкова [161] та ін.) тощо.

Результати власного емпіричного дослідження виявили також взаємозв'язок емоційних якостей особистості з емоційною стійкістю, соціальна сміливість, незалежністю, товариствкiстю .

Отже, узагальнюючи роботи (В. Вілюнас [21, 22], К. Є. Ізард [48], О. М. Леонтьєв [72], Д. Б. Ліндслей [73], О. П. Саннікова [120], О. Я. Чебикін [151, 152, 153, 154], J. D. Mayer, P. Salovey [12] та ін.) та спираючись на результати власного емпіричного дослідження, нами були окреслені наступні аспекти які важливо враховувати при створенні системи цілеспрямованого розвитку емоційної сфери.

- Проблема культури емоцій тісно пов'язана з такими явищами як загальна культура особистості, рівень розвитку емоційної сфери індивіда, соціальний та емоційний інтелект, емоційна зрілість.
- Культура емоцій виступає як одне з внутрішніх умов виникнення емоцій і визначає характер їхнього прояву. Зокрема, у культурі емоцій відбивається моральність особистості, що визначає внутрішні умови емоційного реагування на прояв власних потреб і впливи зовнішніх ситуацій.
- Культура емоцій виступає як загальна характеристика, що відповідає певним стандартам актуальним для сучасного суспільства.
- Культура емоцій як елемент загальної культури особистості має багато спільного з її національним характером.
- Культура емоцій базується на емоційній зрілості особистості, особливо на таких її компонентах як емоційна саморегуляції та емпатія.

- Надання ознак людяності природним функціям емоцій супроводжує процес становлення культури емоцій особистості.

При розробці системи психолого-педагогічних заходів цілеспрямованого формування та корекції культури емоцій, ми спиралися на основні принципи побудови розвиваючих програм запропонованих В. Б. Волковим [25], Н. В. Вачковим [19], Ю. Н. Ємельяновим [42], С. І. Макшановим [79], Л. О. Петровською [97, 98], О. В. Сидоренко [126], М. Сміт [133], К. Фопель [144], Н. Ю. Хрящовою [150] та іншими:

- принцип активності, що полягає в необхідності виконувати вправи, програвати ті чи інші ситуації, включатися в здійснюванні дії в будь-який момент [99].

- принцип нормативності розвитку, який вимагає врахування вікових особливостей активності та саморегуляції підлітків.

- принцип послідовності розвитку. Суть його полягає у врахуванні необхідності поетапного та систематичного отримання вмінь та навичок та їх використання від конкретних учбових ситуацій до будь-яких умов життя.

- принцип дослідницької позиції, який полягає в використанні ситуацій, які б давали можливість членам групи усвідомлювати, апробувати і тренувати нові способи поведінки, експериментувати з нею.

- принцип партнерського спілкування, який реалізується при створення в групі довірливої, безпечної атмосфери, відкритості.

- принцип балансу комфорту та дискомфорту. Суть його полягає в тому, що в цілому атмосфера в групі повинна бути комфортною, зручною, але в окремі моменти тренінгу в групі повинен виникати дискомфорт, причинами якого можуть виступати певного роду труднощі, призначення яких - допомогти учасникам відчути "велику мотивуючу силу дискомфорту" [22].

Спираючись на психодинамічну теорію розвитку та теорію соціального навчання можна виділити деякі специфічні ознаки віку. Більшість дітей підліткового віку здатні переорієнтувати свою емоційну енергію на взаємовідносини з ровесниками, творчість і виконання передбачених

культурою суспільних зобов'язань. Я-концепція дитини відбиває її поведінку. По мірі того, як діти стають дорослішими, зростає і вплив ровесників, які слугують моделями поведінки, підкріплюючи її. Організм підлітка швидко росте і розвивається, з'являється багато нових відчуттів, переживань тіла і емоцій, які йому важко іноді визначити і диференціювати.

На початку підліткового віку діти мають володіти певним рівнем соціальної компетентності, що забезпечує їх успішну соціальну адаптацію і виражається в активній хорошій пристосовуваності в групі однолітків, самоповазі та передбачає, зокрема, достатній рівень розвитку емоційної зрілості [28, 70].

Разом з тим, для підлітків характерні нестача навичок конструктивного вираження власних емоцій або блокування сильних емоцій, нерозуміння емоційного стану інших, низька самооцінка і саморегуляція емоційного стану. Недостатня розвиненість показників емоційної зрілості, призводять часто до високого ступеню конфліктності, невизнання у групі ровесників, почуття неповноцінності і ускладнюють подальший розвиток.

Суперечливість психічного розвитку особистості у психодинамічному аспекті полягає у неузгодженості між сталими, незмінними, природними індивідуально-типологічними властивостями особистості та її соціально визначеними якостями. Ці підструктури особистості в контексті “соціум-індивід” мають таку ієрархію: здатність до спілкування, спрямованість, характер, самосвідомість, досвід, інтелект, психофізіологія [70]. Мова йде про конгруентність особистості, а саме, відповідність своєрідних психодинамічних (швидкісних, перцептивних, енергетичних, емоційних) параметрів можливостям психофізіологічної бази особистості та її соціально-психологічним підструктурам.

Довготривалі, інтенсивні протиріччя можуть не тільки стимулювати, але й гальмувати, деформувати нормальний психічний розвиток особистості підлітка, утворюючи складні особистісні проблеми. З іншого боку, якісно інші протиріччя необхідні для забезпечення нормального розвитку вищих

психічних функцій [28]. Балансування динамічних підструктур особистості, їх співвідношення психофізіологічним можливостям організму є основним завданням корекції і розвитку.

Аналіз і узагальнення теоретичних поглядів на динамічний розвиток особистості дозволяють визначити підходи у розвитку підлітків, їх емоційно-мотиваційної та поведінкової сфер з метою поліпшення адаптації.

Корекційна робота передбачає організацію активності учнів, що спричиняє психічний розвиток особистості. Процес особистісного зростання має бути відносно організований і, водночас, спонтанний процес. Він ґрунтується на соціальній здатності, має гуманістичну спрямованість, разом з цим, здійснюється у недостатньо контрольованих обставинах у формі “саморуху”, як процес, рушійною силою якого визнаються протиріччя [28, 70].

В роботі з такими протиріччями необхідно звертати увагу на їх змістовну характеристику, структурно-функціональні параметри, інтенсивність, динаміку перебігу тощо. Балансування динамічних підструктур відбувається у змодельованій соціальній взаємодії.

Підлітки відкривають можливість саморозвитку і самопізнання, починаючи із пізнання можливостей свого тіла. Центром зосередження зусиль в процесі саморозвитку стають випробування себе, прийняття і розв’язання складних завдань в результаті пред’явлень вимог до себе із свого боку, і з боку оточення. Спеціальні вправи та взаємодія у змодельованих ситуаціях допомагають підліткам справитись із цими завданнями в контексті соціальних зв’язків, і стати більш вмілими та впевненими у собі.

Тілесно-орієнтовані, динамічні та деякі релаксаційні вправи дозволяють працювати із тілесними переживаннями, почуттями, емоціями підлітка. Робота з переживаннями дозволяє побачити важливість кожного з відчуттів, навчитися відстежувати, звертати увагу на зміни, що відбуваються з людиною.

Розвиток культури емоцій у підлітків передбачає навчання справлятися із своїми сильними емоціями соціально прийнятними способами. Основні компоненти емоційної зрілості, на які в першу чергу спрямована розвиваюча робота, це: експресія, емпатія і саморегуляція.

Корекційно-відновлювальна робота щодо розвитку достатнього рівня культури емоцій підлітків як профілактика їх дезадаптації є актуальною саме у підлітковому віці — у кризовий період розвитку особистості. Чим раніше буде проводитись така робота, тим кращий розвиток культури емоцій передбачається. Так як, зокрема, у ранньому підлітковому віці норми групи ще не набули переважного впливу на волевиявлення підлітка. Оптимальною формою роботи з групою підлітків є тренінг. Саме в режимі інтенсивної міжособистісної групової взаємодії та з урахуванням вікової специфіки психоемоційного розвитку учнів є можливість створення максимально сприятливих умов для активізації внутрішнього потенціалу особистості та моделювання і застосування нею нових, конструктивних форм поведінки.

Перевага групової форми роботи полягає у розширених можливостях організації простору для опрацювання деструктивної агресії, емоційного переживання. Група дає можливість проявитись глибокій регресії, моделюючи перші етапи розвитку Я і забезпечуючи простір для досвіду реалізації актуальної поведінки в різних моделях соціального функціонування, конструктивної агресії і креативності. Група стає опосередкованим відбиттям реальних соціальних взаємовідносин конкретної особистості і групи.

Спеціально підібраний комплекс вправ, спрямований на:

- підкріплення позитивного почуття «Я» підлітка;
- активізацію його власних зусиль у саморозвитку.

Набуття позитивного емоційного досвіду благодійно впливає на емоційно-вольову сферу учня, його самопочуття і поведінку, розширюючи самосвідомість. Достатньо розвинена компетентність і, пов'язані з цим, позитивні емоції, стають підґрунтям формування у підлітків конструктивної

поведінки у більш складних соціальних взаємовідносинах з однолітками спочатку в умовах тренінгу, а потім і за його межами.

Враховуючи вищесказане, нами була розроблена система цілеспрямованого розвитку емоційних якостей, які зумовлюють прові культури емоцій особистості [43].

Дана програма складається із шістнадцяти взаємопов'язаних занять. Залежно від тривалості обговорення одне заняття може становити 60-80 хвилин.

Комплекс психодинамічних вправ підібрано таким чином, щоб набуті навички підкріплювались з кожним наступним заняттям на більш глибокому рівні. Заняття мають певну структуру і складаються з чотирьох розділів.

Перший розділ - групова взаємодія - містить комплекс вправ, спрямованих на оволодіння конструктивними навичками комунікації на основі емпатійної взаємодії та застосування вербальних і невербальних засобів виразності.

Завданнями цього розділу є: набуття та закріплення навичок позитивної невербальної і вербальної комунікації; розвиток вміння щиро ділитися своїми почуттями і розуміти почуття іншого; розвиток взаємної підтримки, довіри; підкріплення позитивного образу «Я»; вміння аргументовано відстоювати свою точку зору; чинити опір психологічному тиску; усвідомлення характеру власної побудови взаємовідносин з іншими.

Другий розділ - релаксаційний практикум - містить комплекс вправ, спрямованих на оволодіння навичками емоційної саморегуляції.

Завданнями розділу є: навчання розслаблювати різні частини тіла, знімати емоційне напруження, поновлювати фізичні сили; балансування відчуття шляхом застосування навичок саморегуляції.

Третій розділ - групова експресія - містить комплекс вправ, спрямованих на розвиток експресивного самовираження емоційного стану та експресивної взаємодії з іншими.

Завданнями розділу є: досягнення тілесної розкутості через танцювальні рухи та автентичні звуки; передача актуального емоційного стану за допомогою мімічних засобів виразності; розуміння емоційного стану іншого; набуття загальної гармонізації власного емоційного стану.

Четвертий розділ - динамічне моделювання - комплекс вправ, спрямованих на відпрацювання вміння вільно застосовувати набуті навички конструктивної комунікації в змодельованих ситуаціях міжособистісної взаємодії. Тривалість однієї вправи цього розділу за необхідності поглиблення розвитку може збільшуватись до 60 хвилин, переростаючи в окреме заняття. Таким чином, кількість занять курсу може збільшуватись. Тоді більше часу відводиться на обговорення та усвідомлення учнями власного досвіду.

Завданнями розділу є: розвиток вміння здійснювати самопред'явлення в групі однолітків, будувати конструктивні взаємовідносини, усвідомлювати власні досягнення; сприяння самоствердженню підлітка.

Кожне заняття містить вправи, що допомагають навчатись володінню своїм тілом; вільно виражати свої емоції та почуття в рухах, танці, в малюнках; набувати вміння чуйно сприймати оточуючих і самих себе; конструктивно взаємодіяти.

Вправи проводяться за такими основними етапами: вивчення та групове виконання вправ (робота в парах і малих групах; малювання), обговорення та обмін одержаним досвідом.

У тренінгу використані кілька *видів вправ*:

1. Тілесна *гімнастика* або метод активної релаксації. Емоційна напруга супроводжується підвищенням тону м'язів, а заспокоєння — їх релаксацією. У ході досліджень було виявлено, що переживання певної емоції викликає напругу певної групи м'язів. Таким чином, довільне розслаблення певної групи м'язів здатне попередити і нейтралізувати негативні емоції. За Джекобсоном релаксація - це не тільки розслаблення м'язів, але й стан, протилежний психічній активності.

Вправи: «Димок», «Поплавок», «Пружина» представляють розділ заняття «релаксаційний практикум» і спрямовані на зміну стану шляхом послідовного чергування напруження і розслаблення різних груп м'язів у поєднанні з дихальною ритмікою. Такі вправи учні можуть використовувати поза межами занять для зняття напруги і розслаблення.

2. *Динамічна релаксація* передбачає зняття тілесної напруги шляхом уявних перевтілень в образи живої і неживої природи. Вправи: «Мій луг», «Прекрасна квітка», «Я-дерево» підживлюють, гармонізують емоційний стан, сприяють кращому відчуттю свого тіла та володінню ним.

3. *Динамічний танець*. Вправи: «Вітряний потік», «Гроза», «Бал диких тварин», «Лісовий дух» представляють розділ «групова експресія», їх основною метою є покращення психологічного самопочуття через самовираження в експресивних рухах, усвідомлення мови власного тіла та мови тіла оточуючих.

4. *Вправи тілесно-орієнтованої психотехніки актора* розроблені на основі принципів навчання акторській майстерності К. С. Станіславського і М. Л. Чехова. Вправи: «Ціль», «Розмова рук», «Ембріон», «Немовля», «Човник», «Зернятко під землею», «Здоба» націлені на знаходження і зняття власних м'язових затиснень, вивчення невербальних компонентів спілкування, усвідомлення через тіло власних емоційних переживань.

5. *Групове направлене уявлення і колективне малювання* ґрунтується на методі активного направленого уявлення Х. Льюїнера. На сучасному етапі метод здобув назву символдрама. Вправи: «Подорож до підводного царства», «Безлюдний острів» представляють розділ «динамічне моделювання». Сприяють розкриттю й усвідомленню типових моделей поведінки і допомагають учасникам групи будувати доцільні форми соціальних взаємовідносин. Ситуація перевтілення в казкові образи уможлиблює відпрацювання нових моделей соціальної поведінки, дозволяє здійснювати взаємодію різного характеру, розширює самосвідомість, відкриває існування інших альтернатив власної соціальної презентації.

Організація тренінгу та методичні рекомендації тренеру полягали в наступному. Програма тренінгу культури емоцій розрахована на дітей перехідного підліткового періоду 12-16 років, у яких визначено низький та середній рівень прояву культури емоцій та спостерігаються ознаки дезадаптації.

Показниками до участі у тренінгу можуть бути очевидний високий ступінь конфліктності учня, невизнання в групі та різні причини проблем у спілкуванні: низький рівень емоційної зрілості; невпевненість у собі; низька самооцінка; тривожність; агресія тощо.

Бажано, щоб група була мішаною як за статтю, так і за типом проблем у спілкуванні. Оптимальна кількість учасників групи - 8 - 12 чоловік.

Після відбору у групу психолог проводить вхідну діагностику, результати якої фіксує в індивідуальній діагностичній картці учня (актуальний рівень культури емоцій та, за необхідністю, інші показники особистісного розвитку). Після закінчення тренінгу тренер проводить вихідну діагностику, також фіксуючи її результати в індивідуальній діагностичній картці учня та відмічаючи динаміку розвитку.

Тренінг складається з шістнадцяти занять, які утворюють цілісну систему, спрямовану на розвиток у підлітків культури емоцій, а саме таких її компонентів: розпізнавання, усвідомлення власних емоцій, широта емоційних переживань, експресивне вираження емоцій, емпатії і навичок саморегуляції.

Заняття проводяться два рази па тиждень. Велику увагу тренер приділяє актуалізації Я-зусиль учнів та мотивації їх до саморозвитку. Це досягається, насамперед, шляхом постановки мети занять, формулювання чітких, однозначних ознак досягнення мети, які визначаються самим підлітком і оточуючими. По-друге, усвідомленню власних успіхів сприяє обговорення досвіду після виконання вправ, підведення підсумків занять та побудова планів досягнень. Важливим є додержання правил тренінгової

роботи усіма учасниками групи. Учні мають змогу демонструвати та відпрацювати на кожному занятті набуті навички конструктивної комунікації.

Застосування психологом тренінгової технології потребує від нього спеціальної фахової підготовки. Психологу необхідні знання теоретичних поглядів на розвиток особистості, закономірностей проходження підлітком вікової кризи, новоутворень віку, основ клінічної психології, а також досвід роботи з проєктивними методами та власний досвід у арт-терапії, тілесно-орієнтованій, танцювальній терапії, володіння навичками аутогенного тренування. Такий багаж дозволяє психологу компетентно проводити свою роботу, створити емоційно безпечне середовище, забезпечує максимальний психологічний захист, стимулює самовираження, особистісне зростання, самореалізацію підлітка.

Система роботи з розвитку культури емоцій має на меті такий емоційний розвиток підлітків 12-16 років, достатній рівень якого дозволить їм конструктивно взаємодіяти з іншими, вільно виражати та регулювати свої емоції, гідно культурних норм, що сприяє успішній адаптації підлітків у період вікової кризи.

Основні завдання тренінгу:

- розширення знань про правила вираження емоцій в суспільстві;
- набуття та закріплення навичок позитивної невербальної і вербальної комунікації;
- розвиток навичок експресивної виразності;
- розвиток вміння щиро ділитися своїми почуттями та розуміння почуттів іншого;
- розвиток взаємної підтримки, довіри емпатії;
- підкріплення позитивного образу «Я»;
- оволодіння навичками саморегуляції власного емоційного стану;
- розвиток вміння здійснювати самопред'явлення в групі однолітків;
- вироблення механізму побудови конструктивних взаємовідносин.

Реалізація завдань відбувалась через активізацію символотворчої функції психіки учнів, її динамічних характеристик, підключення внутрішнього ресурсу особистості до саморозвитку. Робота ґрунтується на розумінні закономірностей розвитку психіки, а також врахуванні теоретичних положень, що стосуються сутності емоцій в розвитку психіки, їх функцій в діяльності особистості, що розвивається.

Враховувались психолого-педагогічні принципи розвивальної роботи: комплексності; поступового збільшення складності розвивальних технік; доступності; системності; зворотного зв'язку; активності; конфіденційності.

Комплекс психолого-педагогічних технік дійсновав прямий і опосередкований вплив на розвиток культури емоцій підлітків.

Структура занять з розвитку культури емоцій підлітків.

Перше – друге заняття.

1. *Знайомство*. Вправа «Презентація», вправа «Сусід зліва, сусід справа» вправа «Метафора».
2. *Прийняття правил роботи групи*. Дискусія / голосування .
3. *Динамічне уявлення*. Мотив-тест «Квітка».
4. *Моделювання*. Повідомлення «Що відбудеться па наших заняттях?», вправа «Очікування».

Третє – четверте заняття.

1. *Групова взаємодія*. Вправа «Зустріч», вправа «Молекули», вправа «Ціль».
2. *Релаксаційний практикум*. Динамічна релаксація: Мотив «Луг»
3. *Групова експресія*. Вправа-розминка «Гримаси», вправа-розминка «Джунглі», динамічний танець «Бал диких тварин».
4. *Моделювання*. Вправа «Крок-раз!».

П'яте - шосте заняття.

1. *Групова взаємодія*. Вправа «Знайомство руками», пантоміма «Історія, яку розповіли руки».
2. *Релаксаційний практикум*. АТ, вправа «Пружина», АТ, вправа «Повітряна кулька».

3. *Групова експресія.* Динамічний танець «Вітряний потік».
4. *Динамічне моделювання.* Колективне уявлення і малювання «Подорож на повітряній кулі», обговорення планів саморозвитку.

Сьоме - восьме заняття.

1. *Групова взаємодія.* Вправа «Хазяїн і гість», гра «Дебати».
2. *Релаксаційний практикум.* Динамічна релаксація: Мотив «Ти — прекрасна квітка».
3. *Групова експресія.* Динамічний танець «Лісовий дух».
4. *Динамічне моделювання.* Колективне уявлення і малювання «Жителі Підземного царства», вправа «Глечик».

Дев'яте – десяте заняття.

1. *Групова взаємодія.* Вправа «Ембріон», вправа «Бавлення немовляти», вправа «Купіль», вправа «Човник».
2. *Релаксаційний практикум.* АТ, вправа «Поплавок па воді».
3. *Групова експресія.* Динамічний танець «Цілюще джерело».
4. *Динамічне моделювання.* Колективне уявлення і малювання «Подорож до Підводного царства».

Одинадцяте -дванадцяте заняття

1. *Групова взаємодія.* Вправа «Зернятко під землею», вправа «Підкувати коня», вправа «Кокон», вправа «Здоба».
2. *Релаксаційний практикум.* АТ, вправа «Димок».
3. *Групова експресія.* Динамічний танець «Гроза».
4. *Динамічне моделювання.* Колективне уявлення і малювання «Вогнище», підсумкова вправа «Телеграма».

Тринадцяте – чотирнадцяте заняття.

1. *Групова взаємодія.* Пантоміма «Мурашник», вправа «Свічка».
2. *Релаксаційний практикум.* Динамічна релаксація: Мотив «Мій луг».
3. *Групова експресія.* Гра «Чарівний килим».
4. *Динамічне моделювання.* Колективне уявлення і малювання «Безлюдний острів».

Пятнадцяте – шістнадцяте заняття.

1. *Групова взаємодія. Гра «Фінансовий острів».*
2. *Релаксаційний практикум. Динамічна релаксація: Мотив «Я —дерево».*
3. *Підведення підсумків. Вправа «Соняшник» (закінчення).*

Дана система цілеспрямованого розвитку емоційних якостей може бути змінена чи доповнена виходячи з конкретних умов проведення занять, а також при врахуванні специфіки навчально-виховного процесу у школі.

3.2. Апробація запропонованої програми розвитку культури емоцій підлітків в психолого-педагогічному експерименті

Апробація системи цілеспрямованої програми розвитку культури емоцій підлітків здійснювалася на базі загальноосвітніх шкіл міста Одеси.

Вибір учасників для апробації розробленої системи розвитку культури емоцій здійснювався за результатами попереднього дослідження. Для успішного застосування розробленої системи нами були відібрані підлітки, в яких загальний рівень розвитку культури емоцій був на недостатньому рівні.

Для реалізації формуючого експерименту були виділені експериментальна і контрольна групи підлітків. У якості головного критерія під час відбору об'єктів для формуючого експерименту виступав рівень культури емоцій випробовуваних. Наявність у експериментальній та контрольній групах відповідної кількості підлітків, що характеризуються подібним рівнем розвитку культури емоцій давало можливість фіксувати зміни в її розвитку, яке було результатом застосування розроблених нами психолого-педагогічних заходів. Групи знаходилися у загальноосвітніх школах м. Одеси, що обумовило ідентичність загальних умов, які визначалися особливостями організації навчально-виховного процесу.

Такий підхід дозволяє:

По-перше, залучити максимальну кількість підлітків з низьким рівнем розвитку культури емоцій до участі в розвивально-корекційній програмі;

По-друге, використовувати потенціал осіб з високим та середнім рівнем розвитку в ситуаціях, які вимагають прояву активності, ініціативності та додання певних труднощів.

В процесі впровадження запропонованої системи важливо враховувати індивідуальні дані підлітків для вирішення завдань кожного окремого заняття. Розподіл учасників за виділеними нами типами особистостей за проявом емоційних якостей, дозволить враховувати їх потенційні можливості для досягнення максимального результату. При реалізації вправ в мікрогрупах, в останні входили представники різних типів, що дозволило учасникам доповнювати один одного та взаємно збагачуватись.

За результатами попередньої бесіди, яка проводилася в двох групах, з метою надання інформації підліткам про мету та завдання тренінгу, визначилась кількість учасників, які виявили бажання приймати участь в розвивально-корекційній роботі. В кінцевому результаті до апробації були залучені 137 підлітків експериментальної і 137 підлітків контрольної груп.

Вік учасників обумовився результатами проведеного нами експериментального дослідження. Адже саме у підлітків спостерігається тенденція до інтенсивного становлення емоційної сфери особистості, яка продовжується до кінця підліткового віку. Ми вважали, що саме в цей період вплив на емоційну сферу особистості з метою її активізації буде більш доцільним.

Заняття проводилися два рази на тиждень, в другій половині дня по 2-3 години, протягом жовтня - грудня 2009 року.

Рівень розвитку культури емоцій у підлітків досліджувався на етапі проведення констатуючого експерименту. На першому занятті учасникам в індивідуальному порядку повідомлялися їх сильні та слабкі сторони, а також показувалися перспективи можливого розвитку. Підсумкова діагностика проводилася на останньому занятті.

Що ж стосується змін за показниками, що діагностувалися в формуючій частині експерименту, то вони засвідчили позитивні тенденції в розвитку культури емоцій.

Так, аналіз результатів первинних даних, отриманих у підлітків до формуючого експерименту, свідчить, що показники прояву культури емоцій: емоційна поінформованість (П1), емоційна відхідливість, не ригідність (П2), довільне керування своїми емоціями (П3), емпатія з емоційного інтелекту (П4), уміння впливати на емоційний стан інших людей (П5), інтроекспресивність (П8), екстра експресивність (П9), інтросаморегуляція (П11), екстрасаморегуляція (П12), інтроемпатія (П14), екстраемпатія (П15), структура емоційних переживань (П17), інтегральний показник комунікативної толерантності (П23) знаходяться переважно у діапазоні низьких та середніх значень (див.табл. 3.1.).

Таблиця 3.1.

Розподіл показників за рівнем прояву емоційних якостей підлітків до проведення формуючого експерименту (у %)

Показники	Високий	Середній	Низький
П 1	0	63,6	36,4
П 2	0	57,6	42,4
П 3	0	42,4	57,6
П 4	0	39,4	60,6
П 5	0	78,8	21,2
П 8	0	78,8	21,2
П 9	0	100	0
П 11	0	81,8	18,2
П 12	0	42,4	57,6
П 14	0	100	0
П 15	0	57,6	42,4
П 17	21,2	42,4	36,4
П 23	0	57,6	42,4

Так, за показником емоційна поінформованість (П1) дані варіюють від -12 до 11 балів та переважно згруповані в межах середнього рівня. Високий рівень прояву даної якості осіб даної групи не зафіксовано, середній

спостерігався у 63,6 % досліджуваних та низький — у 36,4 %. Середні значення показника наближаються до нижньої межі середнього рівня: $X_{ap. (П)} = 0,03$; що свідчить про недостатню обізнаність підлітків експериментальної групи про емоційну сферу особистості.

За показником емоційна відхідливість, не ригідність (П2) від - 9 до 2 балів. Вагома частина досліджуваних (42,4 %) мають низькі значення за даним показником, у 57,6 % - середні, жодному підлітку не притаманний високий рівень прояву даної якості. Досить низькі середньо групові значення $X_{ap. (П2)} = -0,96$ вказують на недостатній рівень розвитку умінь підлітків виявляти емоційну відхідливість.

Слід зазначити, що крім показників екстраекспресивність (П9) і інтроемпатія (П14), за яким всі випробувані виявили середній рівень, розподіл первинних даних за іншими показниками також знаходиться в межах середньо-низького рівня.

Розгляд середніх значень за трьохбальною шкалою оцінок по всім показникам показав (див.табл.3.2.), що найвищий прояв має показник екстраекспресивність $X_{ap. (П9)} = 2$ і інтроемпатія $X_{ap. (П14)} = 2$; а найнижчі значення спостерігаються за показником емпатія як складової частини емоційного інтелекту $X_{ap. (П4)} = 1,3$; також досить низькі значення мають показники довільне керування своїми емоціями та екстрасаморегуляція (П3, П12).

Ці дані вказують на те, що підлітки експериментальної групи зазнають труднощі в ситуаціях, коли потрібно виявляти довільність у керуванні власними емоціями та розуміти психічний стан інших людей.

Отримані дані вказують на те, що відібрана нами група, в переважній більшості її учасників, має недостатній рівень розвитку емоційних якостей, характеризується низьким проявом культури емоцій.

Звертаючись до результатів тестування до та після формуючого експерименту помітними стають зміни, про що свідчать наведені данні про середньогрупові значення емоційних якостей (див. табл. 3.3.).

Таблиця 3.2.

Показники прояву емоційних якостей у підлітків до початку експерименту

Показики	$X_{ар.}$	σ
П 1	1,6	0,4
П 2	1,5	0,5
П 3	1,4	0,5
П 4	1,3	0,4
П 5	1,7	0,4
П 8	1,7	0,4
П 9	2	0
П 11	1,8	0,3
П 12	1,4	0,5
П 14	2	0
П 15	1,5	0,5
П 17	1,8	0,7
П 23	1,5	0,5
П 24	1,6	0,09

Умовні позначення:

1. П 1 Емоційна поінформованість.
2. П 2 Емоційна відхідливість, не ригідність.
3. П 3 Довільне керування своїми емоціями.
4. П 4 Емпатія з емоційного інтелекту.
5. П 5 Уміння впливати на емоційний стан інших людей.
6. П 8 Інтроекспресивність.
7. П 9 Екстра експресивність
8. П 11 Інтрорегуляція.
9. П 12 Екстрарегуляція.
10. П 14 Інтроемпатія.
11. П 15 Екстраемпатія.

12. П 17 Структура емоційних переживань.
13. П 23 Інтегральний показник комунікативної толерантності,
14. П 24 Інтегральний показник „культура емоцій”.

При співставленні середніх значень прояву показників культури емоцій встановлено існування відмінностей. Підвищення прояву вираженості спостерігається за показниками: емоційної поінформованості (П1) на 0,46 бали за трьохбальною шкалою; емоційної відхідливості, не ригідності (П2) на 0,3 бали; довільного керування своїми емоціями (П3) на 0,32 бали; емпатії з емоційного інтелекту (П4) на 0,48 бали; уміння впливати на емоційний стан інших людей (П5) на 0,26 бали; інтроекспресивності (П8) на 0,3 бали; екстраекспресивності (П9) на 0,15 бали; інтросаморегуляції (П11) на 0,16 бали; екстрасаморегуляції (П12) на 0,41 бали; інтроемпатії (П14) на 0,18 балів; екстраемпатії (П15) на 0,34 бали; структури емоційних переживань (П17) на 0,38 балів; інтегрального показника комунікативної толерантності (П23) на 0,46 бали; інтегрального показника „культура емоцій” (П24) на 0,12 балів. З наведеного можна зробити висновок, що найбільші зміни прослідковуються за показниками емпатії як складової частини емоційного інтелекту, комунікативної толерантності та емоційної поінформованості, найменші - з екстраекспресивності та інтросаморегуляції.

Вказані відмінності є статистично значимі, за виключенням показника структура емоційних переживань (П17). Зокрема, суттєві зміни виявлені за показниками емоційна поінформованість (П1; $t=3,2$; $p<0.01$); емоційна відхідливість, не ригідність (П2; $t=2,1$; $p<0.01$); довільне керування своїми емоціями (П3; $t=2,5$; $p<0.05$); емпатія з емоційного інтелекту (П4; $t=3,5$; $p<0.01$); уміння впливати на емоційний стан інших людей (П5; $t=2,3$; $p<0.05$); інтроекспресивність (П8; $t=2,6$; $p<0.05$); екстраекспресивність (П9; $t=2,3$; $p<0.05$); інтросаморегуляція (П11; $t=2,02$; $p<0.05$); екстрасаморегуляція (П12; $t=3,5$; $p<0.01$); інтроемпатія (П14; $t=2,65$; $p<0.05$); екстраемпатія (П15; $t=2,5$; $p<0.05$); інтегральний показник комунікативної толерантності (П23; $t=3,2$;

$p < 0.05$); інтегральний показник „культура емоцій” (П24; $t = 2,7$; $p < 0.01$) (див.табл. 3.3.).

Таблиця 3.3.

**Відмінності прояву показників культури емоцій
до та після експерименту**

Показники	До експерименту		Після експерименту	
	$X_{ap.}$	Σ	$X_{ap.}$	σ
П 1	1,6	0,4	2,06	0,6
П 2	1,5	0,5	1,8	0,39
П 3	1,4	0,5	1,72	0,45
П 4	1,3	0,4	1,78	0,41
П 5	1,7	0,4	1,96	0,17
П 8	1,7	0,4	2	0,25
П 9	2	0	2,15	0,36
П 11	1,8	0,3	1,96	0,17
П 12	1,4	0,5	1,81	0,39
П 14	2	0	2,18	0,39
П 15	1,5	0,5	1,84	0,36
П 17	1,8	0,7	2,18	0,68
П 23	1,5	0,5	1,96	0,46
П 24	1,6	0,09	1,72	0,05

Як видно з таблиці, у підлітків, які брали участь в розвивально-корекційній програмі спостерігається підвищення прояву емоційних якостей та культури емоцій в цілому. Більш значні зміни в показниках емпатії, як складової частини емоційного інтелекту, комунікативної толерантності та емоційної поінформованості можуть обумовлюватися зацікавленістю дітей підліткового віку питаннями психології особистості, спілкування, потребою самоствердження серед однолітків.

Отже, проведений аналіз отриманих змін в прояві емоційних якостей показав, що в результаті запровадження означеної вище системи цілеспрямованого розвитку у підлітків експериментальної групи підвищився рівень прояву всіх досліджуваних якостей та культури емоцій як інтегративного показника розвитку емоційної сфери особистості. Найбільші зміни виявлені за показниками емпатії, комунікативної толерантності та

емоційної поінформованості, екстрасаморегуляції, довільне керування своїми емоціями. Найменші - з екстраекспресивності та інтросаморегуляції, що може бути обумовлено неможливістю забезпечити за такий короткий термін їх корекцію з причин їх впливу на їх розвиток нейродинаміки індивіда.

У контрольній групі за період проведення формуючого експерименту суттєвих змін в розвитку емоційних якостей і рівня культури емоцій не зафіксовано.

Узагальнюючи отримані результати в процесі порівняння підлітків до експерименту та після його проведення, можна відмітити, що найбільш суттєві зміни (з рівнем значимості $p < 0,01$) зафіксовані за показниками показниками емоційна поінформованість, емоційна відхідливість, не ригідність, емпатія з емоційного інтелекту, екстра саморегуляція, інтегральний показник „культура емоцій”. Отримані результати свідчать про позитивні зміни в розвитку культури емоцій підлітків даної групи та емоційних якостей, які детермінують її прояв.

Певні зміни також були підтверджені самозвітами. З метою виявлення ефективності запропонованої системи учасникам пропонувалося дати відповіді на такі запитання:

1. Чи можна сказати, що змінилися ваші уявлення про емоційну сферу, та культуру емоцій особистості?
2. Що нового ви дізналися про себе під час занять?
3. Назвіть вправи чи завдання, які запам'яталися вам найбільше всього...
4. Які емоції викликали у вас заняття?
5. Які вправи були для вас найбільш складними?
6. Як ви оцінюєте вашу власну роботу на заняттях по п'ятибальній шкалі?
7. Чи є необхідність в проведенні таких занять серед учнів?

Контент-аналіз відповідей підлітків засвідчив:

Переважна більшість (85%) осіб відзначили, що у них змінилися уявлення про емоційну сферу особистості. Також ці учасники тренінгу вважають, що необхідно проводити такі заняття серед учнів.

При відповіді на друге питання підлітки відмічали різноспрямовані зміни, переважна більшість яких відносилась до самосприймання та прояву емоцій. Учасники зазначали, що усвідомили наявність в себе різних позитивних рис: емпатійності (43%), комунікативної толерантності (37%), емоційної поінформованості (21%), наприклад "...можу співчувати людям", "...я можу вислухати і зрозуміти людину".

Частина підлітків, навпаки, усвідомила, що певні недоліки з боку емоційних властивостей особистості: емоційної відхідливості (18%), довільної саморегуляції своїми емоціями (14%), уміння впливати на емоційний стан інших людей (5%), наприклад "я усвідомила, що мені важко впливати на почуття і наміри інших людей", "...буваю нестриманою".

Необхідно відмітити, що відповіді 57 % осіб, які приймали участь в формулюючому експерименті, свідчать про усвідомлення потреби в розвитку та можливості змінитися. Відповіді 13 % осіб носять нейтральний характер, що не дозволило нам прослідкувати напрямок змін в їх властивостях ("я завжди знав, що я неврівноважений").

Серед вправ, які найбільше запам'яталися, підлітки називають такі: «Фінансовий острів», «Гроза», «Хазяїн і гість», «Дебати», «Знайомство руками», «Історія, яку розповіли руки», «Ти — прекрасна квітка», тощо.

Учасники тренінгу відмічають, що утруднення викликали наступні вправи: «Димок», «Поплавок», «Пружина» «Вітряний потік», «Ембріон», «Немовля» та інші.

Проведений контент-аналіз самозвітів, дозволив встановити, що для більшості учасників тренінгу найбільший вплив мали такі вправи: «Подорож до підводного царства», «Безлюдний острів», «Човник», «Зернятко під землею», «Здоба» та інші. Дані вправи представляють розділ «динамічне моделювання» та містять у собі елементи символдрами.

Висновки до третього розділу

Отже, результати апробації цілеспрямованої системи заходів розвитку культури емоцій у підлітків свідчить про існування змін в прояві емоційних якостей, та усвідомлення переважною кількістю учасників потреби в подальшому саморозвитку. За результатами психолого-педагогічного формуючого експерименту можна зробити наступні висновки:

1. Побудовано та апробовано цілеспрямовану систему розвитку культури емоцій підлітків.

2. Показано, що найбільш суттєвий вплив на розвиток культури емоцій справили вправи, ігри та дії, пов'язані з емпатією, експресією. Важливими були спеціальні вправи, що передбачали розвиток взаємної підтримки, довіри, усвідомлення характеру власної побудови взаємовідносин з іншими.

3. В результаті апробації розробленої програми значно розширилися уявлення підлітків про власні ресурси саморегуляції, збагатився спектр почуттів та засобів емоційної виразності, а також стратегій соціально придатних способів емоційних проявів.

4. Підвищено в певній мірі рівень прояву таких емоційних якостей, як емпатія, комунікативна толерантність, емоційна поінформованість, екстрасаморегуляція, довільне керування своїми емоціями у переважній більшості учасників.

5. Виявлено найбільший ефект справили вправи, спрямовані на розвиток емоційної поінформованості, довільне керування своїми емоціями, емпатію, комунікативну толерантність та ін.

6. Встановлено, що запропонована система може бути в цілому або фрагментарно реалізована в психологічних службах загальноосвітніх навчальних закладах з метою розвитку та корекції культури емоцій у підлітків. Окремі її компоненти можуть бути використані як при індивідуальному консультуванні так і груповій корекційній роботі.

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми розвитку культури емоцій підлітків. Розробка цієї проблеми передбачала уточнення змісту культури емоцій, обґрунтування теоретичної моделі розвитку культури емоцій, встановлення особливостей її прояву у підлітків в залежності від віку та статі, розробку та апробацію системи розвитку культури емоцій підлітків.

1. Показано, що проблема культури емоцій, незважаючи на її актуальність як в теоретичному, так і практичному аспекті є недостатньо розкритою. Основні теоретичні напрямки у з'ясуванні сутності феномена культури емоцій стосуються її тлумачення як цілісного динамічного особистісного утворення, що має власну структуру, головними компонентами якої є емпатія, обізнаність з прояву емоцій, уміння ними керувати, позитивно й безконфліктно вирішувати свої емоційні проблеми, та як певної особистісної властивості, що дозволяє реалізувати власні почуттєві відношення згідно соціальних норм.

Узагальнення різних підходів дозволили визначити, що культуру емоцій можна розглядати як інтегральну характеристику особистості, що забезпечує розпізнавання, розуміння та усвідомлення власних емоцій, а також оточуючих, здатність адекватно виражати власні переживання, які відповідають соціальним нормам, що діють в конкретних умовах життєдіяльності особистості.

2. Розкрито, що проблема культури емоцій пов'язана із загальною культурою особистості, рівнем розвитку емоційної сфери індивіда, соціальним та емоційним інтелектом, емоційною зрілістю та ін.

3. Виокремлено головні ознаки культури емоцій, що представлені такими блоками: специфічний, який передбачає знання про культурні норми

емоційних проявів, що прийняті у даному суспільстві та внутрішньо засвоєні правила прояву емоцій в результаті соціалізації індивіду; індивідуально-особистісний, який містить характеристики, що визначають багатство, виразність, інтенсивність, силу емоційних проявів, загальну емоційну спрямованість, емоційну гнучкість; функціональний, який забезпечує вияв емоцій на основі емоційної експресії, емоційної саморегуляції, емпатії тощо.

4. Розроблено теоретичну модель розвитку культури емоцій, яка складається з трьох компонентів - розуміння, прийняття, виконання - та враховує її основні прояви: вміння розуміти, усвідомлювати власні емоції та оточуючих; співвідносити із правилами прояву їх в сучасному суспільстві на основі розвинених морально-етичних, інтелектуальних якостей; керувати своїми емоціями, виявляти емпатію тощо.

5. Доведено, що на процес формування культури емоцій особистості впливають зовнішні та внутрішні фактори. До внутрішніх віднесено: індивідуально-типологічні особливості нервової системи, вікові та статеві особливості. До зовнішніх - впливи різних умов її життєдіяльності та навчання, виховання та спілкування.

6. Встановлено, що в обстежуваній вибірці найбільшу кількість становлять підлітки з середнім (65%) та низьким (24%) рівнем розвитку культури емоцій, найменше – з високим (11%). Дана тенденція зберігається і в окремо диференційованих групах виділених на основі вікових ознак. Так, в групі у випробуваних віком 12 років співвідношення кількості респондентів віднесених до підгруп з високим, середнім, низьким рівнем культури емоцій становило відповідно 8 %, 59 %, 33 %; групі 13 - річних - 18 %, 62 %, 20 %; групі 14 - річних - 39 %, 51 %, 10 %; групі 15 - річних - 20 %, 51 %, 29 %; групі 16 річних - 10 %, 61 %, 29 %.

7. Проведене дослідження засвідчило статистично достовірні відмінності (при $P < 0,01$) в прояві культури емоцій між підлітками з урахуванням статевих відмінностей, зокрема, середня оцінка рівня культури емоцій у хлопців складає 1,94 балів, у дівчат 2,16. Розгляд середніх оцінок

хлопців і дівчат у відповідності до вікових груп показує, що середні показники культури емоцій у хлопців 12, 13, 14, 15, 16 років відповідно 1,98; 2,02; 2,1; 1,85; 1,84. Аналогічні дані культури емоцій у дівчат 12, 13, 14, 15, 16 років відповідно 1,85; 2,12; 2,27; 2,17; 2,13.

8. Показано, що у дівчат підліткового віку, порівняно з хлопцями виявлено значно вищий рівень розвитку за такими ознаками культури емоцій, як емоційна поінформованість, емпатія, розуміння емоційного стану інших людей, емоційний інтелект, експресивність, саморегуляція та ін. Це пояснюється нами тим, що дівчата відрізняються емоційністю, чутливістю та більше уваги приділяють спілкуванню.

9. Дані кореляційного та факторного аналізу дозволили відмітити, що у випробуваних з високим рівнем розвитку культури емоцій показники, що пов'язані з довільною саморегуляцією, емпатією та розумінням емоційного стану інших людей, сформовані набагато краще, ніж у респондентів з низьким рівнем. При цьому, в групі підлітків з низьким рівнем розвитку культури емоцій прояв емоційних особливостей обумовлений стриманістю, збудливістю, домінантністю, обережністю, сором'язливістю, замкненістю.

10. В структурі факторів, що визначають культуру емоцій підлітка провідними є довільне керування емоціями (відсотковий показник від загальної дисперсії складає 23,6%). На другому місці особливості особистості адекватно сприймати емоційні явища (16,4%), можливості використовувати емоції (15,3%) та емоційні диспозиції, уподобання, що є результатом виховання почуттів та характеру особистості, зокрема її толерантності (9,04%).

11. Виділено шість типів особистостей за проявом культури емоцій: гармонійно-збагачений, доброзичливо-помірований, деструктивно-ригідний, соціально-компетентний, пасивно-фрустрований, агресивно-неврівноважений та надано змістовну характеристику визначеним типам.

12. Побудовано та апробовано цілеспрямовану систему розвитку культури емоцій підлітків. Показано, що найбільш суттєвий вплив на

розвиток культури емоцій справили вправи, ігри та дії, пов'язані з емпатією, експресією. Важливими були спеціальні вправи, що передбачали розвиток взаємної підтримки, довіри, усвідомлення характеру власної побудови взаємовідносин з іншими. В результаті апробації розробленої програми значно розширилися уявлення підлітків про власні ресурси саморегуляції, збагатився спектр почуттів та засобів емоційної виразності, а також стратегій соціально придатних способів емоційних проявів.

Проведене нами дослідження не охоплює всіх аспектів розглянутої проблеми. Перспективними напрямками подальшої роботи можуть виступати: вивчення динаміки вікових змін у розвитку культури емоцій, особливостей емоційної сфери у дітей, що мають затримку психічного розвитку, пізнання механізмів міжкультурних особливостей в прояві культури емоцій, розкриття чинників культури емоцій, які мають місце в асоціальній поведінці підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдюкова Н. В. Психологічні особливості соціалізації сучасного підлітка : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук :

- спец. 19.00.05 « Соціальна психологія, психологія соціальної роботи» / Абдюкова Надія Володимирівна. – К., 2000. – 21 с.
2. Ананьев Б. Г. Психология и проблемы человекознания : избр. психол. тр. / Б. Г. Ананьев ; под ред. А. А. Бодалева ; РАО, Моск. психол.-социал. ин-т. – М. ; Воронеж, 2005. – 431 с. – (Психологи России).
 3. Андреева И. Н. Эмоциональный интеллект: непонимание, приводящее к «исчезновению» / И. Н. Андреева // Психологический журнал. – Минск, 2006. – № 1. – С. 28-32.
 4. Анохин П. К. Кибернетика функциональных систем : избр. тр. / П. К. Анохин ; под общ. ред. К. В. Судакова. – М. : Медицина, 1998. – 397 с.
 5. Анцыферова Л. И. К психологии личности как развивающейся системы / Л. И. Анцыферова // Психология формирования и развития личности / под ред. Л. И. Анцыферовой. – М., 1981. – С. 3-19.
 6. Архипкина О. С. Реконструкция субъективного семантического пространства, означающего эмоциональные состояния / О. С. Архипкина // Вестник Московского университета. Серия. Психология. – 1981. – № 2. – С. 40-46.
 7. Асмолов А. Г. Психология личности / А. Г. Асмолов. – М. : Смысл, 2002. – 416 с.
 8. Бассин Ф. В. «Значащие» переживания и проблема собственно-психологической закономерности / Ф. В. Бассин // Вопросы психологии. – 1972. – № 3. – С. 105-124.
 9. Бергсон А. Два источника морали и религии : [пер. с фр.] / Анри Бергсон ; [примеч. А. Б. Гофмана]. – М. : Канон, 1994. – 382, [1] с. – (История философии в памятниках).
 10. Бех И. Д. Об овладении личностью собственными эмоциональными переживаниями / И. Д. Бех // Эмоциональная регуляция учебной и трудовой деятельности : сб. материалов Всесоюз. конф. / АН СССР, Ин-т психологии, Одес. гос. пед. ин-т им. К. Д. Ушинского ; под общ. ред. А. Я. Чебыкина. – М. ; Одесса, 1987. – С. 56.

11. Бодалев А. А. Познание человека человеком: возрастной, гендерный, этнический и профессиональный аспекты / А. А. Бодалев, Н. В. Васина. – СПб. : Речь, 2005. – 322 с.
12. Божович Л. И. Избранные психологические труды: проблемы формирования личности / Л. И. Божович ; под ред. Д. И. Фельдштейна. – М. : Междунар. пед. академия, 1995. – 208 с.
13. Божович Л. И. Психологические закономерности формирования личности в онтогенезе / Л. И. Божович // Вопросы психологии. – 1978. – № 4. – С. 56-68.
14. Бойко В. В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других / В. В. Бойко. – М. : Филинь, 1996. – 472 с.
15. Брушлинский А. В. Психология мышления и проблемное обучение / А. В. Брушлинский. – М. : Знание, 1983. – 96 с.
16. Бурлов А. В. Метод неоконченных предложений в изучении образа «культурный человек» / А. В. Бурлов, Г. Г. Татарова // Социология. – 1997. – № 9. – С. 5-64.
17. Бюлер К. Теория языка / К. Бюлер. – М. : Прогресс, 1993. – 502 с.
18. Васильев И. А. Эмоции и мышление / И. А. Васильев, В. Л. Поплужный, О. К. Тихомиров. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – 192 с.
19. Вачков Н. В. Основы технологии группового тренинга / Н. В. Вачков. – М. : Ось-89, 2000. – 224 с.
20. Вереїна Л. В. Формування позитивної емоційної орієнтації Я-образу засобами психокорекції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Вереїна Людмила Вадимівна. – К., 2003. – 19 с.
21. Вилюнас В. К. Психология эмоций / В. К. Вилюнас. – СПб. : Питер, 2006. – 496 с. – (Серия «Хрестоматия по психологии»).
22. Вилюнас В. К. Психология эмоциональных явлений / В. К. Вилюнас. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 142 с.

23. Витт Н. В. Речь и эмоции : учеб. пособие к спецкурсу по психологии / Н. В. Витт ; Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. – М., 1984. – 76 с.
24. Вовчик-Блакитна О. О. Сучасний дошкільник: особливості емоційного розвитку / О. О. Вовчик-Блакитна // Обдарована дитина. – 2007. – № 4. – С. 23-37.
25. Волков В. Б. Тренинг социальной активности / В. Б. Волков. – СПб. : Речь, 2005. – 164 с.
26. Вудворте Р. Экспериментальная психология / Р. Вудворте. – М. : Иностранная лит, 1950. – 798 с.
27. Вундт В. Основы физиологической психологии : пер. с нем. / В. Вундт ; под ред. Я. Я. Крогиуса. – СПб. : Тип. П. П. Сойкина, [1909]. – Вып. 6, т. 2. – 327-452 с.
28. Выготский Л. С. Психология / Л. С. Выготский. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2000. – 1008 с.
29. Гиппиус С. В. Секреты развития психики. Гимнастика чувств : психологический тренинг / Сергей Васильевич Гиппиус. – 2-е изд., доп., перераб. – СПб. : Прайм-Еврознак ; М. : ОЛМА-Пресс, 2003. – 351 с. – (BEST психология).
30. Горностай П. П. Формирование психологической готовности старшеклассников к педагогической деятельности : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / Горностай Павел Петрович. – К., 1988. – 17 с.
31. Гоулман Д. Эмоциональное лидерство: искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта : пер. с англ. / Д. Гоулман, Р. Боядис, Э. Макки. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2005. – 301 с.
32. Грот Н. Психология чувствований в ее истории и главных основах / Н. Грот. – СПб. : Тип. Императорской Акад. наук, 1879-1880. – XIV, 569, [2] с.

33. Гуревич К. М. Психологические вопросы изучения профессиональной пригодности оперативных работников энергосистемы / К. М. Гуревич // Типологические особенности высшей нервной деятельности человека / отв. ред. Б. М. Теплов. – М., 1965. – Т. 4. – С. 3-22.
34. Дарвин Ч. Происхождение человека и полевого отбор. Выражение эмоций у животных и человека / Ч. Дарвин. – М. : АН СССР, 1953. – 1040 с. – (Сочинения ; т. 5).
35. Двіжона О. В. Засоби корекції емоційно-почуттєвої сфери дітей та підлітків із дистантних сімей : навч.-метод. посіб. / О. В. Двіжона, М. І. Тютюнник ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2006. – 214с. – Бібліогр.: с. 95-110.
36. Декарт Р. Страсти души / Р. Декарт // Избранные произведения / пер. с фр., латин., ред. и вступ. ст. В. В. Соколова. – М., 1950. – С. 593-700.
37. Додонов Б. И. В мире эмоций / Б. И. Додонов ; Я. Л. Коломинский (науч. ред.). – Казань : Казан. ун-т, 1987. – 140 с.
38. Додонов Б. И. Классификация эмоций при исследовании эмоциональной направленности личности / Б. И. Додонов // Вопросы психологии. – 1975, № 6. – С. 22-27.
39. Додонов Б. И. Эмоция как ценность / Б. И. Додонов. – М. : Наука, 1978. – 272 с.
40. Дьяченко М. И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Минск : Изд-во Белорус. ун-та, 1976. – 175 с.
41. Евтихов О. В. Практика психологического тренинга / О. В. Евтихов. – СПб. : Речь, 2004. – 256 с.
42. Емельянов Ю. Н. Активное социально-психологическое обучение / Ю. Н. Емельянов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1985. – 167 с.
43. Емоційний розвиток дитини / упоряд. С. Максименко [та ін.]. – К. : Мікрос-СВС, 2003. – 112 с.

44. Жане П. Фиксированные идеи и навязчивые состояния («одержимость») / П. Жане // Неврозы / Пьер Жане ; пер. с фр. С. С. Вермеля ; под. ред. Л. С. Минора. – М., 1911. – С. 2-30.
45. Запорожец А. В. К вопросу о генезисе, функции и структуре эмоциональных процессов у ребенка / А. В. Запорожец // Избранные психологические труды : в 2 т. / под ред. В. В. Давыдова, В. П. Зинченко. – М., 1986. – Т. 1. – С. 260-275.
46. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. Практикум по сказкотерапии: общие закономерности работы со сказками. Психотерапевтические сказки. Сказкотерапия с «особым» ребенком / Т. Д. Зинкевич-Евстигнеева. – СПб. : Речь, 2000. – 312, [1] с. – (Психотерапия на практике).
47. Иванников В. А. Психологические механизмы волевой регуляции / В. А. Иванников. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – 142 с.
48. Изард К. Е. Психология эмоций : [пер. с англ.] / К. Е. Изард . – СПб. : Питер, 2000. – 464 с.
49. Изард К. Е. Эмоции человека : [пер. с англ.] / К. Е. Изард ; под. ред. Л. Я. Гозмана, М. С. Егоровой. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – 439 с. – Библиогр.: с. 398-421.
50. Ильин Е. П. Психология воли / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2000. – 288 с.
51. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2001. – 752 с. – (Мастера психологии).
52. Калашник Я. М. Патологический аффект [Электронный ресурс] / Я. М. Калашник // Психология эмоций : сборник. – М., 1984. – Режим доступа : <http://www.aquarun.ru/psih/extrem/extrem10.html>
53. Калинин В. К. Волевая регуляция деятельности : автореф. дис. на соискание науч. степени доктора психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / Калинин Владимир Константинович. – Тбилиси, 1989. – 52 с.

54. Калина Н. Ф. Эмпатия, эмоции и бессознательное / Н. Ф. Калина // Наука і освіта. – 2008 – № 8/9. – С. 57-61.
55. Кириленко Т. С. Психологія: емоційна сфера особистості : навч. посіб. / Т. С. Кириленко. – К. : Либідь, 2007. – 256 с.
56. Клапаред Э. Психология ребенка и экспериментальная: проблемы и методы, душевное развитие, умственное утомление : пер. со 2-го фр. изд. / Э. Клапаред ; под ред. Д. Т. Кацарова. – М. : URSS, 2007. – 167, [1] с. – (Из наследия мировой психологии).
57. Князева М. М. Человек в культуре: эскиз портрета в истории [Электронный ресурс] / М. М. Князева / Ивановский Государственный Энергетический Университет. – 2002. – Режим доступа : <http://www.library.ispu.ru/>
58. Коваль Л. Г. Воспитание чувства прекрасного : [метод. пособие] / Л. Г. Коваль. – К. : Рад. школа, 1983. – 120 с.
59. Коваль Л. Г. Соціальна педагогіка. Соціальна робота : навч. посіб. / Л. Г. Коваль, І. Д. Зверєва, С. Р. Хлебик ; МО України, Ін-т змісту і методів навчання. – К., 1997. – 392 с.
60. Колот С. А. Психологические механизмы и условия формирования культуры эмоций студентов высших технических заведений образования : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Колот Светлана Александровна. – Одесса, 1999. – 307 с. – Библиогр.: с. 176-194.
61. Колот С. О. Психологічні механізми і умови формування культури емоцій студентів вищих технічних закладів освіти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Колот Світлана Олександрівна. – Одеса, 1999. – 19 с.
62. Колядинцева О. А. Организационно-педагогические условия и факторы развития культуры эмоций учителя в системе повышения квалификации : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Колядинцева Оксана Александровна. – Омск, 2005. – 201 с.

63. Кон И. С. Психология юношеского возраста: проблемы формирования личности : учеб пособие / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1979. – 175 с.
64. Кондрашова Л. В. Внеаудиторная работа по педагогике в педагогическом институте / Л. В. Кондрашова. – К. : Вища школа, 1988. – 157 с.
65. Король Е. И. Культурологический словарь : учеб. пособ. / Е. И. Король ; Дальневосточ. гос. мор. акад. им. адм. Г. И. Невельского. – Владивосток, 2000. – 260 с.
66. Кошлань І. Г. Психологічні особливості емоційності підлітків та стилі сімейного виховання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія»/ Кошлань Ірина Григорівна. – Одеса, 2005. – 20 с.
67. Красавский Н. А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской культурах / Н. А. Красавский. – Волгоград : Перемена, 2001. – 493 с.
68. Курганская Л. М. Роль произведений А. Лиханова в формировании нравственных эмоций младших школьников / Л. М. Курганская // Литературно-педагогические Лихановские чтения, 4-6 декабря 2007 года. – Белгород, 2008. – С. 119-125.
69. Ланге К. Г. Аффекты. (Душевные движения) : психофизиол. этюд д-ра Ланге, проф. в Копенгагене / под. ред. А. Вирениуса. – Спб. : Тип. Уч-ща глухонемых, 1890. – 67, [4] с.
70. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
71. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы, эмоции / А. Н. Леонтьев. – М. : МГУ, 1971. – 38 с.
72. Леонтьев А. Н. Эмоции / А. Н. Леонтьев, К. В. Судаков // БСЭ / гл. ред. А. М. Прохоров. – М., 1978. – Т. 30. – С. 179.
73. Линдслей Д. Б. Эмоции / Д. Б. Линдслей // Экспериментальная психология : [сб. ст.] : пер. с фр. / ред.-сост. : П. Фресс, Ж. Пиаже. – М., 1966. – Вып. 1/2. – С. 231-243.

74. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Борис Федорович Ломов ; РАН, Ин-т психологии. – М. : Наука, 1999. – 349, [1] с. – (Памятники психологической мысли).
75. Лук А. Н. Эмоции и личность / А. Н. Лук. – М. : Знание, 1982. – 175 с.
76. Лурия А. Р. Высшие корковые функции человека : [монография] / А. Р. Лурия. – Спб. : Питер, 2008. – 621 с. – (Мастера психологии).
77. Люсин Д. В. Современные представления об эмоциональном интеллекте / Д. В. Люсин // Социальный интеллект: теория, измерение, исследования / под ред. Д. В. Люсина, Д. В. Ушакова. – М., 2004. – С. 29-36.
78. Макушина О. П. Причины психологической зависимости от родителей в подростковом возрасте / О. П. Макушина // Вопросы психологии. – 2002. – № 5. – С.135-143.
79. Макшанов С. И. Психология тренинга: теория. Методология. Практика : монография / С. И. Макшанов. – СПб. : Образование, 1997. – 124 с.
80. Массанов А. В. Формирование психологической готовности студентов к патриотическому воспитанию школьников / А. В. Массанов // Актуальные проблемы интернационального и патриотического воспитания : тез. докл. межвуз. науч.-практ. конф. / Глухов. пед. ин-т. ; ред. В. А. Озольс. – Глухов, 1991. – С. 22-23.
81. Методика оценки «эмоционального интеллекта» (опросник EQ) Н. Холла [Электронный ресурс]. – 2007. – Режим доступа : <http://www.eq-rating.ru/>
82. Митина Л. М. Психология развития конкурентоспособной личности / Л. М. Митина. – М. : Моск. психол.-соц. ин-т ; Воронеж : МОДЭК, 2002. – 400 с. – (Серия «Библиотека психолога»).
83. Могилей І. В. Формування емоційної культури майбутніх учителів музики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Могилей Ірина Владиславівна. – Х., 2000. – 18 с.

84. Наумчик Н. В. Емоції та поведінкові складові в системі особистісних характеристик майбутніх психологів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Наумчик Ніна Василівна. – К., 2005. – 20 с.
85. Небылицин А. В. Актуальные проблемы дифференциальной психофизиологии / А. В. Небылицин // Вопросы психологии. – 1971. – № 6. – С. 13-27.
86. Немов Р. С. Психология : учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений : в 3 кн. / Р. С. Немов. – 3-е изд. – М. : ВЛАДОС, 1999. – Кн. 1 : Общие основы психологии. – 688 с.
87. Новикова Л. М. Эмоциональный интеллект и его развитие у детей [Электронный ресурс] / Л. М. Новикова. – 2005. – Режим доступа : <http://festival.1september.ru/>
88. Обуховский К. Галактика потребностей. Психология влечений человека / К. Обуховский ; пер. с пол. В. И. Могилева. – СПб. : Речь, 2003. – 295 с. – (Классики и современники психологии). – Библиогр.: с. 288-295.
89. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – Изд. 10-е, стереотип. / под ред. Н. Ю. Шведовой. – М. : Сов. энциклопедия, 1973. – 846 с.
90. Ольвинская Ю. Л. Гармоничность психологической организации личности как основа для развития потенциала самоактуализации взрослых людей [Электронный ресурс] / Ю. Л. Ольвинская. – 2006. – Режим доступа : www.deti.by/for_specialists/harmonicity_personality_org.html.
91. Ольшанникова А. Е. К психологической диагностике эмоциональности / А. Е. Ольшанникова // Проблемы общей, возрастной и педагогической психологии / под ред. В. В. Давыдова. – М., 1978. – С. 93-105.
92. Ольшанникова А. Е. Соотношение некоторых особенностей эмоциональной сферы подростка с физиологическими показателями / А.

- Е. Олышанникова // Проблемы дифференциальной психофизиологии. – М., 1977. – Т. 9. – С. 128-140.
93. Орме Г. Эмоциональное мышление как инструмент достижения успеха / Г. Орме. – М. : КСП+, 2003. – 272 с.
94. Основы педагогики и психологии высшей школы : учеб. пособие / В. С. Аванесов, А. А. Вербицкий, Л. Б. Ительсон [и др.] ; под ред. А. В. Петровского. – М. : Изд-во МГУ, 1986. – 302 с.
95. Павлова І. Г. Становлення емоційної зрілості в підлітковому та юнацькому віці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Павлова Ірина Георгіївна. – Одеса, 2005. – 19 с.
96. Петражицкий Л. И. Введение в изучение права и нравственности. Основы эмоциональной психологии / Л. И. Петражицкий. – 3-е изд. – Спб., 1908. – 265 с.
97. Петровская Л. А. Компетентность в общении: социально-психологический тренинг / Л. А. Петровская. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 216 с.
98. Петровская Л. А. Теоретические и методические проблемы социально-психологического тренинга / Л. А. Петровская. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 168 с.
99. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии / В. Д. Балин, В. К. Гайда, В. К. Гербачевский [и др.] ; под общ. ред. А. А. Крылова, С. А. Маничева. – 2-е изд., доп. и перераб. – СПб. : Питер, 2006. – 560 с.
100. Практическая психодиагностика : методики и тесты : учеб. пособие / ред.-сост. Д. Я. Райгородский. – Самара : БАХРАМ-М, 2001. – 672 с.
101. Прихожан А. М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика / А. М. Прихожан ; Д. И. Фельдштейн (гл. ред.). – М. ; Воронеж : МОДЭК, 2000. – 304 с.

102. Программа «Детство» [Электронный ресурс] / В. И. Логинова, Т. И. Бабаева, Н. А. Ноткина [и др.] ; РГПУ им. А. И. Герцена. – 2004. – Режим доступа : <http://www.psyparents.ru/>.
103. Психология и культура / под ред. Д. Мацумото ; науч. ред. пер. на рус. яз. А. С. Кармин. – М. ; Спб. : Питер, 2003. – 717 с. – (Мастера психологии).
104. Психологія навчання і виховання : тези доп. на респ. психол. конф. / НДІ психології УРСР ; Укр. від-ня Т-ва психологів СРСР ; Г. С. Костюк (відп. ред.). – К. : Рад. школа, 1964. – 363 с.
105. Психолого-педагогічна реабілітація дітей, вилучених із праці на вулиці / Т. Єгонська, Н. Максимова, Т. Міненко, В. Панок, О. Петрашук, С. Подмазін, Т. Рєпнова, О. Сироватко, А. Сиротюк, І. Ткачук, Л. Топчій, І. Цушко ; за ред. О. Петрашук та І. Цушка. – К. : Ніка-Центр, 2003. – 232 с.
106. Равич-Щербо И. В. Генотип-средовые соотношения в индивидуальном развитии / И. В. Равич-Щербо // Психогенетика / И. В. Равич-Щербо, Т. М. Марютина, Е. Л. Григоренко. – М., 1999. – С. 363-382.
107. Раис Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Раис. – СПб. : Питер, 2000. – 624 с.
108. Рева О. М. Формування емоційної стійкості у ранньому юнацькому віці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Рева Олена Миколаївна. – К., 2005. – 20 с.
109. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций / Я. Рейковский ; пер. с пол. и вступ. ст. В. К. Вилюнаса ; общ. ред. О. В. Овчинниковой. – М. : Прогресс, 1979. – 392 с. – (Общественные науки за рубежом. Философия и социология).
110. Рєпнова Т. П. Фантазии между строк: мета-рисунки в психологическом консультировании / Т. Рєпнова. – К. : Шкільний світ, 2006. – 120 с.

111. Рєпнова Т. П. Проблема культури емоцій та тенденції її дослідження в сучасній психології / Т. П. Рєпнова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12, Психологічні науки : зб. наук. пр. – К., 2007. – № 17 (41), ч. 1. – С. 255-262.
112. Рєпнова Т. П. Феномен емоційної зрілості і кризи розвитку / Т. П. Рєпнова // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 4. – С. 42-52 ; № 5. – С. 77-79 ; № 6. – С. 54-64.
113. Рибалка В. В. Аксиологічні основи психологічної культури особистості : навч.-метод. посіб. / В. В. Рибалка ; АПН України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих, Ін-т обдарованої дитини АПН і МОН України, Укр. наук.-метод. центр практ. психології і соц. роботи. – Чернівці : Технодрук, 2009. – 228 с.
114. Рибалка В. В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці : навч. посіб. / В. В. Рибалка. – Одеса : Букев Вадим Вікторович, 2009 – 575 с.
115. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира / С. Л. Рубинштейн. – М. : АН СССР, 1957. – 328 с.
116. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Учпедгиз, 1946. – 104 с.
117. Санникова О. П. Дифференцированный поход в изучении трудностей в общении / О. П. Санникова // Психология педагогического общения : сб. науч. тр. / РАО, НИИ общей и педагогической психологии, Кировоград. гос. пед. ин-т им. А. С. Пушкина ; отв. ред. Г. В. Дьяконов. – Кировоград, 1990. – Т. 1. – С. 210-216.
118. Санникова О. П. О трудностях в общении / О. П. Санникова // Социально-психологические проблемы ускорения социального развития общества в условиях перестройки : тезисы докладов и сообщений. – М., 1989. – С. 21-29.

119. Санникова О. П. Соотношение устойчивых индивидуально-типических особенностей эмоциональности и общительности : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / Санникова Ольга Павловна. – М., 1982. – 22 с.
120. Санникова О. П. Эмоциональность в структуре профессиональных свойств личности (на примере представителей социномических профессий) : автореф. дис. на соискание науч. степени доктора психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / Санникова Ольга Павловна. – К., 1996. – 21 с.
121. Саннікова О. П. Феноменологія особистості : вибр. психол. пр. / О. П. Саннікова. – Одеса : СМІЛ, 2003. – 256 с.
122. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто: опыт феноменологической онтологии / Жан- Поль Сартр. – М. : ТЕРРА : Республика, 2002. – 638, [1] с. – (Библиотека философской мысли).
123. Сбітнєва Л. М. Виховання емоційної культури підлітків засобами вокально- хорової музики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Сбітнєва Людмила Миколаївна. – Луганськ, 1996. – 24 с.
124. Сборцева Т. В. Психологические условия обучения саморегуляции в критических ситуациях в юношеском возрасте : автореф. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / Сборцева Татьяна Васильевна. – Курск, 2002. – 16 с.
125. Селиванов В. И. Воля и ее воспитание / В. И. Селиванов. – М. : Знание, 1976. – 61 с.
126. Сидоренко Е. В. Мотивационный тренинг / Е. В. Сидоренко. – СПб. : Речь, 2001. – 234 с.

127. Сидорова О. А. Нейропсихология эмоций / Ольга Александровна Сидорова ; РАН, Ин-т высш. нервной деятельности и нейрофизиологии. – М. : Наука, 2001. – 145, [2] с.
128. Симонов П. В. Что такое эмоция ? / П. В. Симонов. – М. : Наука, 1966. – 96 с.
129. Системный подход и системный анализ [Электронный ресурс]. – 2005. – Режим доступа : <http://dlc.miem.edu.ru/>
130. Сілютіна І. М. Формування емоційної культури студентів педагогічного училища засобами мистецтва : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Сілютіна Ірина Миколаївна. – Луганськ, 1998. – 17 с.
131. Скрипченко О. В. Основы психологии і педагогіки. Психічні процеси : навч.-метод. посіб. / О. В. Скрипченко, І. М. Бушай, Л. О. Скрипченко ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2003. – 146 с.
132. Слепкова В. И. Развитие эмоциональной компетентности средствами психологического тренинга / В. И. Слепкова // Актуальные проблемы кризисной психологии : сб. науч. тр. / отв. ред. Л. А. Пергаменщик. – Минск, 1997. – С. 130-137.
133. Смит М. Тренинг прогнозирования поведения: тренинг сенситивности : пер. с англ. – СПб. : Речь, 2001. – 256 с. – (Психологический тренинг).
134. Смит Н. Современные системы психологии : пер. с англ. / Н. Смит ; под общ. ред. А. А. Алексеева. – СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2003. – 384 с. – (Серия «Психологическая энциклопедия»).
135. Спиноза Б. Этика / Бенедикт Спиноза ; [пер. с лат. Я. М. Боровского, Н. А. Иванцова]. – СПб. : Азбука-классика, 2007. – 347, [2] с.
136. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям / В. А. Сухомлинский. – Минск : Нар. асвета, 1981. – 288 с.
137. Сысоева И. В. Психологические особенности формирования личности в юношеском возрасте : автореф. дис. на соискание науч. степени канд.

- психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / Сыроева Ирина Владимировна. – М., 2003. – 22 с.
138. Творча діяльність в ускладнених умовах : наук.-метод. посіб. / АПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка ; за заг. ред. В. О. Моляко. – К., 2007. – 308 с.
139. Теплов Б. М. Типологические свойства нервной системы и их значение для психологии / Б. М. Теплов // Психология индивидуальных различий / под ред. Ю. Б. Гипенрейтер, В. Я. Романова. – 2-е изд. – М., 2002. – С. 172-178.
140. Тихомиров О. К. Эмоции в функции эвристик / О. К. Тихомиров, Ю. Е. Виноградов // Психологические исследования / редкол. : А. Н. Леонтьев [и др.]. – М., 1969. – Вып. 1. – С. 3-24.
141. Трифонова Т. А. Особенности волевого компонента Я-концепции при целенаправленном развитии способности к самоуправлению : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / Трифонова Татьяна Александровна. – Казань, 2004. – 22 с.
142. Турська О. В. Виховання емоційної культури підлітків засобами предметів мовно-літературного циклу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Турська Оксана Василівна. – Запоріжжя, 2000. – 201 с. – Бібліогр.: с. 170-187.
143. Философский энциклопедический словарь / сост. : Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 576 с.
144. Фопель К. Психологические группы: рабочие материалы для ведущего : практ. пособие / К. Фопель. – М. : Генезис, 2005 – 256 с.
145. Формирование личности в переходный период от подросткового к юношескому возрасту / под ред. И. В. Дубровиной ; АПН СССР, НИИ общей и пед. психологии. – М., 1987. – 181 с. – (Образование. Педагогические науки. Педагогическая психология). – Библиогр.: с.174-180.

146. Формування психолого-фізіологічної стійкості, профілактика стресів, розумових, емоційних та інших перевантажень обдарованих дітей і молоді, виховання у них патріотизму й громадянської позиції у процесі навчання та виховання : навч. посіб. / ред. : С. Д. Максименко, В. Ф. Москаленко ; Нац. мед. ун-т ім. О. О.Богомольця, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – К. : Купріянова, 2004. – 192 с.
147. Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура : сборник / Зигмунд Фрейд ; [вступ. ст. А. М. Руткевича ; примеч. В. В. Бибихина, А. М. Руткевича]. – М. : Ренессанс, 1992. – 289, [2] с. – (Серия «Страницы мировой философии»).
148. Фресс П. Эмоции / П. Фресс // Экспериментальная психология : [сб. ст.] : пер. с фр. / ред.-сост. : П. Фресс, Ж. Пиаже. – М., 1975. – Вып. 5. – С. 111-195.
149. Харенко С. Г. Психологічні особливості та корекція емоційних станів підлітків засобами активного соціально-психологічного навчання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Харенко Сергій Григорович. – Івано-Франківськ, 2001. – 20 с.
150. Холодная М. А. Существует ли интеллект как психическая реальность ? / М. А. Холодная // Вопросы психологии. – 1990. – № 5. – С. 121-128.
151. Чебыкин А. Я. Диагностика социально-психологических особенностей эмоциональной сферы личности / А. Я. Чебыкин // Эмоциональная регуляция учебной деятельности : сб. материалов третьей Всесоюз. конф. / АН СССР, Ин-т психологии, Одес. гос. пед. ин-т им. К. Д. Ушинского ; под общ. ред. А. Я. Чебыкина. – М., 1988. – С. 238-244.
152. Чебыкин А. Я. Исследование эмоциональной устойчивости и психологические средства ее формирования у спортсменов / А. Я. Чебыкин, Л. М. Аболин // Психологический журнал. – 1984. – № 4. – С. 83-89.

153. Чебыкин А. Я. Теория и методика эмоциональной регуляции учебной деятельности / А. Я. Чебыкин. – Одесса : АстроПринт, 1999. – 158 с.
154. Чебыкин А. Я. Эмоциональная регуляция учебно-познавательной деятельности / А. Я. Чебыкин ; АН СССР, О-во психологов СССР. – Одесса, 1992. – 168 с.
155. Чудина Е. А. Представления психологов и психотерапевтов об эмоционально зрелой личности / Е. А. Чудина // Потенциал личности: комплексная проблема : материалы второй Всерос. интернет-конференции с междунар. участием, 17-19 июня 2003 г. / редкол. : Е. А. Уваров (отв. ред.) [и др.]. – Тамбов, 2003. – С. 93-97.
156. Чудина Е. А. Эмоциональная зрелость личности: определение понятия и выделение критериев / Е. А. Чудина // Личность и проблемы развития : сб. работ молодых ученых / отв. ред. Е. А. Чудина. – М., 2003. – С. 112-116.
157. Эмоциональная саморегуляция: теоретические основы и прикладные аспекты / авт.-сост. Г. В. Акопов [и др.]. – 2-е изд., испр. и доп. – Самара : Изд-во СамИКП, 2002. – 168 с.
158. Эриксон Э. Детство и общество : пер. с англ. / Э. Эриксон ; науч. ред. А. А. Алексеева. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Летний сад, 2002. – 416 с. – (Серия «Мастерская психологии и психотерапии»).
159. Якобсон П. М. Психология чувств и мотивации : избр. психол. тр. / П. М. Якобсон ; под ред. [и с предисл.] Е. М. Борисовой ; Акад. пед. и соц. наук, Моск. психол.-соц. ин-т. – М. : Ин-т практ. психологии ; Воронеж : МОДЭК, 1998. – 304 с. – (Психологи Отечества).
160. Яковлева Е. Л. Эмоциональные механизмы личностного и творческого развития / Е. Л. Яковлева // Вопросы психологии. – 1997. – № 4. – С. 20-27.
161. Якубовська О. М. Основи формування емоційної культури майбутніх учителів : навч. посіб. / О. М. Якубовська, І. П. Анненкова ; Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса : АстроПринт, 2002. – 160 с.

162. Ярчак М. Т. Ці існуе эмацыянальнае мысленне ? / М. Т. Ярчак // Адукацыя і выхаванне. – 2002. – № 7. – С. 72-75.
163. Яценко Т. С. Активное социально-психологическое обучение: теория, процесс, практика : учеб. пособие для студ., слушателей и преп. по спец. «Психология» / Т. С. Яценко, Я. М. Кмит, Б. Н. Алексеенко ; Нац. академия погран. войск Украины им. Б. Хмельницкого. – Хмельницкий, 2002. – 792 с. – Библиогр.: с. 70-71.
164. Abrahamsen D. The road to emotional maturity / D. Abrahamsen. – Englewood Cliffs : Prentice-Hall, 1958. – 388 p.
165. An emotional history of the United States / eds. P. Stearns, J. Lewis. – New York : New York Univ. Press, 1998. – X, 47 p.
166. Arnold M. B. Emotion, motivation and the limbic system / M. B. Arnold // Annals of the New York Academy of Sciences. – 1969. – V. 159, № 3. – P. 22-29.
167. Arnold M. B. An excitatory theory of emotion / M. B. Arnold // Feelings and emotions / ed. M. L. Reymert. – New York, 1950. – P. 11-33.
168. Arnold M. B. Perennial problems in the field of emotion / M. B. Arnold // Feelings and emotions / ed. M. B. Arnold. – New York, 1970. – P. 115-119.
169. Bard P. On emotional expression after decortication with some remarks on certain theoretical views // Psychology Review. – 1934. – V. 41, № 4/5. – P. 36-41.
170. Bar-On R. Emotional and social intelligence: insights from the Emotional Quotient Inventory / R. Bar-On // Handbook of emotional intelligence / eds. R. Bar-On, J. D. A. Parker. – San Francisco, 2000. – P. 363-388.
171. Bindra D. A unified interpretation of emotion and motivation / D. Bindra // Annals of the New York Academy of Sciences. – 1969. – V. 159, № 3. – P. 73-78.
172. Buck R. Motivation, emotion and cognition: a developmental-interactionist view / R. Buck // International review of studies on emotion / ed. K. N. Strongman. – Chichester, 1991. – V. 1. – P. 132-138.

173. Cannon W. B. The James-Lange theory of emotion: a critical examination and an alternative theory / W. B. Cannon // *American Journal of Psychology*. – 1927. – V. 39, № 1-4. – P. 27-33.
174. Cardwell J. D. Self and self-concepts: a typology / J. D. Cardwell, T. P. Dunn // *Journal of Human Behavior and Learning*. – 1986. – Vol. 3, № 1. – P. 30-37.
175. Cooper R. K. Executive EQ: emotional intelligence in leadership and organizations / R. K. Cooper, A. Sawaf. – New York : Grosset/Putnam, 1997. – 327 p.
176. Cunningham M. R. Personality and the structure of the nonverbal communication of emotion / M. R. Cunningham // *Journal of Personality*. – 1977. – № 45. – P. 564-584.
177. Donaldson S. K. Development of children's understanding of ambivalence and causal theories of emotions / S. K. Donaldson, N. A. Westerman // *Developmental Psychology*. – 1986. – V. 26. – P. 635-662.
178. Duffy E. Leeper's «motivational theory of emotion» / E. Duffy // *Psychology Review*. – 1948. – V. 55, № 6. – P. 51-59.
179. Emmerling R. Emotional intelligence: issues and common misunderstanding [Electronic resource] / R. Emmerling, D. Goleman. – 2003. – Mode of access : <http://eqi.org/index.htm>
180. Emotional intelligence [Electronic resource]. – 2005. – Mode of access : <http://www.absoluteastronomy.com/encyclopedia/>
181. Goleman D. Emotional intelligence / D. Goleman. – London : Bloomsbury Publishing, 1996. – 369 p.
182. Goleman D. Working with emotional intelligence / D. Goleman. – London : Bloomsbury Paperbacks, 2000. – 394 p.
183. Griffith M. S. Workplace bullying: responding with some emotional intelligence / M. S. Griffith // *European Journal of Marketing*. – 1999. – V. 20. – P. 176.

184. Hodge F. A. The emotion in a new role / F. A. Hodge // *Psychology Review*. – 1935. – V. 42, № 6. – P. 34-48.
185. Kagan S. Kagan Structures for emotional intelligence [Electronic resource] / S. Kagan. – 2005. – Mode of access : <http://www.kaganonline.com/>
186. Lazarus R. S. Emotion as coping process / R. S. Lazarus // *The nature of emotion* / ed. M. B. Arnold. – Baltimore, 1968. – P. 119-127.
187. Leeper R. W. A motivational theory of emotion to replace «emotion as disorganized response» / R. W. Leeper // *Psychology Review*. – 1948. – V. 55, № 1. – P. 26-37.
188. Lindemann J. The relation of drug included mental changes to psychoanalytic theory / J. Lindemann // *Bulletin of the WHO*. – 1959. – V. 21. – P. 42-48.
189. Mayer J. D. Emotional intelligence [Electronic resource] / J. D. Mayer, P. Salovey. – 2005. – Mode of access : http://www.unh.edu/emotional_intelligence/
190. Mayer J. D. Emotional intelligence: popular or scientific psychology [Electronic resource] / J. D. Mayer. – 2005. – Mode of access : <http://www.apa.org/monitor/sep99/>
191. Mayer J. D. Perceiving affective content in ambiguous visual stimuli: a component of emotional intelligence / J. D. Mayer, M. Di Paolo, P. Salovey // *Journal of Personality Assessment*. – 1990. – Vol. 54, № 3/4. – P. 772-781.
192. Mayer J. D. The intelligence of emotional intelligence / J. D. Mayer, P. Salovey // *Intelligence*. – 1993. – V. 17. – P. 433-442.
193. Mc Dougall W. Emotion and feeling distinguished / W. Mc Dougall // *Feelings and emotions* / ed. M. L. Reymert. – Worcester, 1928. – P. 200-204.
194. Piéron H. Vocabulaire de la psychologie / Henri Piéron / sous la direction de François Bresson et Gustave Durup. – 6-ième ed., remaniée et augm. – [Paris] : Presses Univ. de France, 1979. – XII, 587 p.
195. Plutchik R. The evolutionary basis of emotional behavior / R. Plutchik // *The nature of emotion* / ed. M. B. Arnold. – Baltimore, 1968. – P. 83-89.

196. Prince M. Can emotion be regarded as energy ? / M. Prince // Feelings and emotions / ed. M. L. Reymert. – Worcester, 1928. – P. 73-79.
197. Russell J. A. Culture and categorization of emotions / J. A. Russell // Psychological Bulletin. – 1991. – № 3. – P. 426-450.
198. Salovey P. Emotional intelligence / P. Salovey, J. D. Mayer // Imagination, Cognition and Personality. – 1990. – № 9. – P. 185-211.
199. Tomkins S. S. Affect as the primary motivational system / S. S. Tomkins // Feelings and emotions / ed. M. B. Arnold. – New York, 1970. – P. 95-101.
200. Weisinger H. Emotional intelligence at work / H. Weisinger. – San Francisco : Jossey-Bass Publishers, 1988. – 218 p.

ДОДАТКИ

Додаток А.

ЗМІСТ ПСИХОДІАГНОСТИЧНИХ МЕТОДИК, ВИКОРИСТАНИХ В ДОСЛІДЖЕННІ

Зміст опитувальника „Діагностика емоційної зрілості” О. Я. Чебикіна

Інструкція

Опросник содержит 42 утверждения, направленные на изучение особенностей Вашей эмоциональной сферы. Ваша задача отвечать на каждый вопрос. Если вы согласны с утверждением, ответьте "ДА" (+), если не согласны, то "НЕТ"(-).

Не тратьте время на обдумывание, отвечайте быстро, дайте первый естественно возникший у Вас ответ. Не стремитесь произвести заведомо благоприятное или не благоприятное впечатление. Свободно выражайте свое мнение. Помните, что плохих и хороших ответов не существует.

Текст опросника

1. Можно ли сказать, что на Ваши чувства красноречиво указывает Ваше лицо?
2. Ваша озабоченность сказывается на знакомых?
3. Переключаетесь ли Вы в общении с одного настроения на другое? (Например, с веселого на серьезное и наоборот.)
4. Можно ли сказать, что в процессе общения с людьми Вы научились управлять их эмоциями?
5. Часто ли Вы наблюдаете интерес окружающих к Вашим действиям?
6. Всегда ли помогает Вам ваше перемещение, движение рук, когда Вы ведете рассказ?
7. Способны ли Вы удачно копировать (пародировать) лица и движения?
8. Всегда ли Вы понимаете юмор других?
9. Вам нравится, когда Вас критикуют?
10. Легко ли Вы заражаетесь настроением других?
11. Часто ли Вы испытываете жалость к людям?

12. Можете ли Вы заставить себя быстро успокоиться, если Вы сильно взволнованы?
13. Влияет ли изменение вашего голоса на окружающих?
14. Можно ли сказать, что вы пользуетесь авторитетом у товарищей?
15. Вам приятно, когда Вас хвалят?
16. Всегда ли Вы сопереживаете литературным героям?
17. Испытываете ли Вы перед началом работы, учебы вялость или апатию?
18. Знающие Вас люди сопереживают с Вами, когда Вы этого хотите?
19. Попросите ли Вы снизить оценку на экзамене, если посчитаете, что она завышена?
20. Всегда ли Ваша улыбка и смех увлекают окружающих?
21. Проводите ли Вы подготовку своего состояния словами приказа самому себе или другими приемами, когда приступаете к ответственной работе?
22. Возникает ли у вас изменение сердцебиения, дыхания, слезы и т.п., когда наблюдаете остродраматические или положительно разрешающиеся ситуации?
23. Можете ли Вы сохранить свое лицо бесстрастным, когда сильно взволнованы?
24. Есть ли среди Ваших знакомых такие, которые Вам не нравятся?
25. Повышаете ли Вы голос, когда говорите с разозлившим Вас человеком?
26. Можно ли сказать, что Вы всегда пользуетесь доверием на работе, учебе?
27. Можете ли Вы своим взглядом привлечь внимание окружающих?
28. Могут ли окружающие по вашему лицу определить Ваше настроение?
29. Часто ли ваши рассказы удивляют, вызывают интерес у окружающих?
30. Скрываете ли Вы свое волнение на работе (учебе)?
31. Суеверны ли Вы в чем-нибудь (хотя бы мысленно)?
32. Могли бы Вы объясниться жестами с человеком, не знающим Вашего языка?
33. Всегда ли Вы говорите правду, не считаясь с тем, что Вам это иногда не выгодно?

34. Можете ли Вы сказать, что чувствуете и хорошо понимаете настроение окружающих Вас людей при общении?
35. Ваши указания выполняются быстро?
36. Часто ли окружающие проявляют любознательность к тому, что Вы делаете?
37. Возникают ли у Вас затруднения при необходимости привлечь к себе внимание?
38. Влияет ли Ваш внешний вид на присутствующих?
39. Заметно ли другим, когда какое-либо событие выведет вас из равновесия?
40. Можете ли Вы помочь успокоиться человеку, если у него неприятности?
41. Когда в общении перевоплощаетесь, заметно ли это окружающим?
42. Часто ли сказывается Ваше настроение на других?

Обработка полученных данных производилась путем подсчета общего количества по каждой шкале. Совпадение с ключом оценивалось 1 баллом по каждому вопросу. Максимальное значение каждого показателя не превышает 12 баллов, а с учетом направленности – 6 баллов.

КЛЮЧ

1. Шкала экспрессивности

1.1 Интроэкспрессивность- ответы "да" (+) на вопросы 1,6,7,30,39,41.

1.2 Экстраэкспрессивность- ответы "да" (+) на вопросы 2,18,20,28,32,42.

Сумма этих двух подшкал есть оценка по шкале.

2. Шкала саморегуляции

2.1 Интросаморегуляция- ответы "да" (+) на вопросы 3,12,21,23,
ответы "нет" (-) на вопросы 17,25.

2.2 Экстрасаморегуляция- ответы "да" (+) на вопросы 4,5,29,36,40,
ответы "нет", "- " на вопрос 37.

Сумма этих двух подшкал есть оценка по шкале.

3. Шкала эмпатии

3.1 Интроэмпатия- ответы "да" (+) на вопросы 8,10,11,16,22,34.

3.2 Экстраэмпатия- ответы "да" (+) на вопросы 13,14,26,27,35,38.

сумма - оценка по шкале .

4. Шкала искренности- ответы "да" (+) на вопросы 15,24,31,

ответы "нет" (-) на вопросы 9,19,33.

Додаток А.2.

Методика оценки «эмоционального интеллекта» (вопросник EQ)

Методика предложена Н. Холлом для выявления способности понимать отношения личности, репрезентируемые в эмоциях и управлять

эмоциональной сферой на основе принятия решений. Она состоит из 30 утверждений и содержит 5 шкал:

- 1) эмоциональная осведомленность;
- 2) управление своими эмоциями (скорее это эмоциональная отходчивость, эмоциональная неригидность);
- 3) самомотивация (скорее это как раз произвольное управление своими эмоциями, исключая пункт 14);
- 4) эмпатия;
- 5) распознавание эмоций других людей (скорее — умение воздействовать на эмоциональное состояние других людей).

Тест явно нуждается в доработке, хотя основа его может быть использована для создания новой его модификации.

Инструкция. Ниже вам будут предложены высказывания, которые так или иначе отражают различные стороны Вашей жизни. Пожалуйста, напишите цифру справа от каждого утверждения, исходя из оценки ваших ответов:

Полностью не согласен	— (- 3 балла);
В основном не согласен	— (-2 балла);
Отчасти не согласен	— (-1 балл);
Отчасти согласен	— (+ 1 балл);
В основном согласен	— (+2 балла);
Полностью согласен	— (+ 3 балла).

Текст вопросника

1. Для меня как отрицательные, так и положительные эмоции служат источником знания, как поступать в жизни.
2. Отрицательные эмоции помогают мне понять, что я должен изменить в моей жизни.
3. Я спокоен, когда испытываю давление со стороны.
4. Я способен наблюдать изменение своих чувств.
5. Когда необходимо, я могу быть спокойным и сосредоточенным, чтобы действовать в соответствии с запросами жизни.
6. Когда необходимо, я могу вызвать у себя широкий спектр положительных эмоций, такие как веселье, радость, внутренний подъем и юмор.
7. Я слежу за тем, как я себя чувствую.
8. После того как что-то расстроило меня, я могу легко совладать со своими чувствами.
9. Я способен выслушивать проблемы других людей.
10. Я не закликаюсь на отрицательных эмоциях.
11. Я чувствителен к эмоциональным потребностям других.
12. Я могу действовать успокаивающе на других людей.
13. Я могу заставить себя снова и снова встать перед лицом препятствия.
14. Я стараюсь подходить творчески к жизненным проблемам.

15. Я адекватно реагирую на настроения, побуждения и желания других людей.
16. Я могу легко входить в состояние спокойствия, готовности и сосредоточенности.
17. Когда позволяет время, я обращаюсь к своим негативным чувствам и разбираюсь, в чем проблема.
18. Я способен быстро успокоиться после неожиданного огорчения.
19. Знание моих истинных чувств важно для поддержания «хорошей формы».
20. Я хорошо понимаю эмоции других людей, даже если они не выражены открыто.
21. Я хорошо могу распознавать эмоции по выражению лица.
22. Я могу легко отбросить негативные чувства, когда необходимо действовать.
23. Я хорошо улавливаю знаки в общении, которые указывают на то, в чем другие нуждаются.
24. Люди считают меня хорошим знатоком переживаний других людей.
25. Люди, осознающие свои истинные чувства, лучше управляют своей жизнью.
26. Я способен улучшить настроение других людей.
27. Со мной можно посоветоваться по вопросам отношений между людьми.
28. Я хорошо настраиваюсь на эмоции других людей.
29. Я помогаю другим использовать их побуждения для достижения личных целей.
30. Я могу легко отключиться от переживания неприятностей.

Ключ для диагностики.

Шкала «Эмоциональная осведомленность» — пункты 1, 2, 4, 17, 19, 25.

Шкала «Управление своими эмоциями» — пункты 3, 7, 8, 10, 18, 30.

Шкала «Самотивация» — пункты 5, 6, 13, 14, 16, 22.

Шкала «Эмпатия» — пункты 9, 11, 20, 21, 23, 28.

Шкала «Распознавание эмоций других людей» — пункты 12, 15, 24, 26, 27, 29.

Подсчет результатов.

По каждой шкале высчитывается сумма баллов с учетом знака ответа (+ или -). Чем больше плюсовая сумма баллов, тем больше выражено данное эмоциональное проявление.

Додаток А.3.

Методика «Общая эмоциональная направленность» Б.И.Додонова.

МЕТОДИКА ДОДОНОВА "ПРЕДПОЧИТАЕМЫЕ ПЕРЕЖИВАНИЯ"

Обработка

Рядом с рангом, выставленным испытуемым, выставляется эталонный (получен на выборке Ленинградского ИИЖТа): 6, 9, 4, 10, 8, 1, 3, 7, 2, 5 (с I по X). Вычисляются и суммируются разности рангов эталонных и выставленных испытуемым (без знаков).

За каждым переживанием стоит какая-либо одна потребность:

биологическая – 2, 5, 8;

социальная – 3, 4, 6, 9;

познавательная – 1, 7, 10.

Предпочтение каких-либо переживаний означает доминирование каких-либо потребностей. Чем больше отклонение от эталонного ряда (разность), тем меньше структура потребностей испытуемого согласуется с оптимальной, тем хуже из него получится лидер в группе.

Инструкция

Внимательно прочитайте напечатанный перечень переживаний. Выберите из них то, которое Вы больше всего любите испытывать. Запишите его номер на 1-ом месте "шкалы" внизу страницы. Номера остальных переживаний расположите на 2 – 10 местах этой же "шкалы" вправо по убыванию предпочтения. Отделите крестиком ту часть "шкалы", где расположены эмоции, которые Вы явно предпочитаете остальным.

Номер	Эмоция
1.	Чувство необычного, таинственного, появляющееся в незнакомой местности, обстановке.
2.	Радостное волнение, нетерпение при приобретении новых вещей, предметов коллекционирования, удовольствие от мысли, что скоро их станет еще больше.
3.	Радостное возбуждение, когда видишь, что добиваешься успешных результатов.

4.	Удовлетворение, гордость, подъем духа, когда можешь доказать свою ценность как личности или превосходство над соперниками. когда тобой искренне восхищаются.
5.	Веселье, беззаботность, хорошее физическое самочувствие, наслаждение вкусной едой, отдыхом, непринужденной обстановкой, безопасностью и безмятежностью жизни.
6.	Чувство радости и удовлетворения, когда удается сделать что-либо хорошее для дорогих тебе людей.
7.	Горячий интерес, наслаждение при познании нового, при знакомстве с поразительными научными фактами, радость и глубокое удовлетворение при постижении сути явления, подтверждении Ваших догадок и предложений.
8.	Боевое возбуждение, чувство риска, упоение им, азарт, острые ощущения в минуты борьбы, опасности.
9.	Радость, хорошее настроение, симпатия, признательность, когда видишь дружбу и взаимопонимание, когда сам получаешь помощь и одобрение со стороны других людей.
10.	Своеобразное сладкое чувство, возникающее при восприятии природы и музыки, стихов. других произведений искусства.

Номер эмоции										
Место	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

1 место – наиболее предпочитаемое переживание

10 место – наименее предпочитаемое переживание

Додаток А.4.
Методика диагностики общей коммуникативной толерантности
(В.В.Бойко)

Методика диагностики общей коммуникативной толерантности, предложенная В.В.Бойко (*Практическая психодиагностика*, 1998), позволяет диагностировать толерантные и интолерантные установки личности, проявляющиеся в процессе общения.

Согласно автору методики, коммуникативная толерантность, или толерантность в общении, подразделяется на ситуативную, типологическую, профессиональную и общую.

Уровень ситуативной толерантности определяется отношением человека к конкретному партнеру по общению (супругу, коллеге, случайному знакомому), типологической – отношением к собирательному типу или группе людей (представителям какой-либо национальности, профессии, социального слоя). Профессиональная коммуникативная толерантность проявляется в рабочей обстановке, во взаимодействии с теми людьми, с которыми приходится иметь дело по роду деятельности (клиентами, пациентами). Общая коммуникативная толерантность обусловлена жизненным опытом, свойствами характера, нравственными принципами и в значительной мере предопределяет другие формы коммуникативной толерантности.

Ниже представлены пункты опросника, сгруппированные в 5 шкал. Бланк предъявляется респондентам без названий шкал.

Обработка результатов:

По каждой шкале подсчитывается общая сумма баллов. Максимальное число баллов по каждой шкале – 15. Чем выше число набранных респондентом баллов, тем выше степень его нетерпимости к окружающим. Рассмотрение ответов по отдельным шкалам позволяет выявить наиболее характерные аспекты и тенденции проявления коммуникативной толерантности и интолерантности.

Бланк методики

Инструкция: *Оцените, насколько приведенные ниже суждения верны по отношению к Вам. При ответе используйте баллы от 0 до 3, где 0 – совсем неверно, 1 – верно в некоторой степени, 2 – верно в значительной степени, 3 – верно в высшей степени*

Шкала 1. Неприятие или непонимание индивидуальности другого человека

№	Утверждения	Баллы
1.	Медлительные люди обычно действуют мне на нервы	
2.	Меня раздражают суетливые, непоседливые люди	
3.	Шумные детские игры я переношу с трудом	
4.	Оригинальные, нестандартные, яркие личности чаще всего действуют на меня отрицательно	
5.	Безупречный во всех отношениях человек насторожил бы меня	
Всего:		

Шкала 2. Использование себя в качестве эталона при оценке поведения и образа мыслей других людей.

№	Утверждения	Баллы
1.	Меня обычно выводит из равновесия несообразительный собеседник	
2.	Меня раздражают любители поговорить	
3.	Меня затрудняет разговор с безразличным для меня попутчиком в поезде (самолете), начатый по его инициативе	
4.	Я бы тяготился разговорами случайного попутчика, который уступает мне по уровню знаний и культуры	
5.	Мне трудно найти общий язык с партнерами иного интеллектуального уровня, чем у меня	
Всего:		

Шкала 3. Неумение скрывать или сглаживать неприятные чувства при столкновении с некоммуникабельными качествами партнеров

№	Утверждения	Баллы
1.	Считаю, что на грубость надо отвечать тем же	
2.	Мне трудно скрыть, если человек мне чем-либо неприятен	
3.	Меня раздражают люди, стремящиеся в споре настоять на своем	
4.	Мне неприятны самоуверенные люди	
5.	Обычно мне трудно удержаться от замечания в адрес озлобленного или нервного человека, который толкается в транспорте	
Всего:		

Шкала 4. Стремление переделать, перевоспитать партнеров

№	Утверждения	Баллы
1.	Я имею привычку поучать окружающих	
2.	Невоспитанные люди возмущают меня	
3.	Я часто ловлю себя на том, что пытаюсь воспитывать кого-либо	
4.	Я по привычке постоянно делаю кому-либо замечания	
5.	Я люблю командовать близкими	
Всего:		

Шкала 5. Неумение приспосабливаться к характеру, привычкам и желаниям других

№	Утверждения	Баллы
1.	Как правило, мне трудно идти на уступки партнерам	
2.	Мне трудно ладить с людьми, у которых плохой характер	
3.	Обычно я с трудом приспосабливаюсь к новым партнерам по совместной работе	
4.	Я стараюсь не поддерживать отношения с несколькими странными людьми	
5.	Чаще всего я из принципа настаиваю на своем, даже если понимаю, что партнер прав	

Bcero:

Додаток Б
Первинні дані

Таблиця Б.1.

Індивідуальні дані показників, що характеризують культуру емоцій підлітків

Стать	Вік	П1	П2	П3	П4	П5	П6	П7	П8	П9	П10	П11	П12	П13	П14	П15	П16	П17	П18	П19	П20	П21	П22	П23	П24
д	11	2	-4	6	7	5	16	6	2	4	6	1	5	7	3	4	19	3	5	5	7	9	9	7	1,84
х	12	10	2	-5	-2	2	12	7	4	3	2	1	1	5	2	3	14	1	4	9	10	1	8	6,4	1,53
х	12	6	-2	6	9	4	23	9	6	3	5	3	2	4	2	2	18	1	9	6	8	3	5	6,2	1,84
х	12	4	2	12	-1	3	20	9	5	4	8	5	3	6	4	2	23	3	9	6	9	3	5	6,4	2,15
х	12	12	2	0	8	7	4	8	4	4	5	3	2	6	3	3	19	1	3	9	7	3	5	5,4	1,69
х	12	9	0	3	10	12	35	7	3	4	6	2	4	8	4	4	21	2	6	9	9	8	9	8,2	2
д	12	14	0	10	5	8	37	9	4	5	9	4	5	8	4	4	26	1	6	6	6	10	9	7,4	2
д	12	6	-3	3	-4	4	6	7	5	2	5	1	4	5	3	2	17	3	4	9	11	3	6	6,6	1,84
д	12	5	3	5	6	3	22	6	2	4	7	2	5	7	5	2	20	2	6	4	0	2	2	2,8	2
х	12	8	4	14	9	10	45	8	4	4	6	3	3	11	5	6	25	3	4	4	8	9	6	6,2	2,23
х	12	12	2	0	8	7	4	8	4	4	5	3	2	6	3	3	19	1	3	9	7	3	5	5,4	1,69
х	12	10	2	-5	-2	2	12	7	4	3	2	1	1	5	2	3	14	1	4	9	10	1	8	6,4	1,53
х	12	12	2	0	8	7	4	8	4	4	5	3	2	6	3	3	19	1	3	9	7	3	5	5,4	1,69
х	12	4	2	12	-1	3	20	9	5	4	8	5	3	6	4	2	23	3	9	6	9	3	5	6,4	2,15
д	12	14	0	10	5	8	37	9	4	5	9	4	5	8	4	4	26	1	6	6	6	10	9	7,4	2
х	12	10	2	-5	-2	2	12	7	4	3	2	1	1	5	2	3	14	1	4	9	10	1	8	6,4	1,53
д	12	6	-3	3	-4	4	6	7	5	2	5	1	4	5	3	2	17	3	4	9	11	3	6	6,6	1,84
х	12	9	0	3	10	12	35	7	3	4	6	2	4	8	4	4	21	2	6	9	9	8	9	8,2	2
д	12	5	3	5	6	3	22	6	2	4	7	2	5	7	5	2	20	2	6	4	0	2	2	2,8	2
д	12	6	-3	3	-4	4	6	7	5	2	5	1	4	5	3	2	17	3	4	9	11	3	6	6,6	1,84
д	12	1	0	8	1	2	12	6	4	2	5	3	2	2	2	0	13	3	9	12	12	7	12	10,6	1,76
х	12	10	2	-5	-2	2	12	7	4	3	2	1	1	5	2	3	14	1	4	9	10	1	8	6,4	1,53
х	12	12	2	0	8	7	4	8	4	4	5	3	2	6	3	3	19	1	3	9	7	3	5	5,4	1,69
х	12	8	4	14	9	10	45	8	4	4	6	3	3	11	5	6	25	3	4	4	8	9	6	6,2	2,23
д	12	6	-3	3	-4	4	6	7	5	2	5	1	4	5	3	2	17	3	4	9	11	3	6	6,6	1,84
х	12	15	2	14	12	14	58	7	5	2	9	4	5	10	6	4	26	3	11	8	8	3	7	7,4	2,46
х	12	10	2	-5	-2	2	12	7	4	3	2	1	1	5	2	3	14	1	4	9	10	1	8	6,4	1,53
х	12	12	0	12	6	8	40	7	2	5	5	1	4	8	5	3	20	3	3	7	5	1	4	4	2,07
х	12	12	0	10	5	8	36	8	3	5	8	4	4	5	3	2	21	3	7	10	9	12	11	9,8	2,15

Продовження табл. Б.1.

д	12	1	0	8	1	2	12	6	4	2	5	3	2	2	2	0	13	3	9	12	12	7	12	10,6	1,76
х	12	10	2	-5	-2	2	12	7	4	3	2	1	1	5	2	3	14	1	4	9	10	1	8	6,4	1,53
х	12	12	6	12	5	10	46	4	2	2	6	3	3	9	4	5	19	3	6	5	12	5	9	7,6	2,15
д	12	6	-3	3	-4	4	6	7	5	2	5	1	4	5	3	2	17	3	4	9	11	3	6	6,6	1,84
х	12	17	7	16	11	12	64	7	4	3	12	6	6	9	6	3	28	2	2	6	4	6	1	3,8	2,46
х	12	12	2	0	8	7	4	8	4	4	5	3	2	6	3	3	19	1	3	9	7	3	5	5,4	1,69
х	12	11	-2	8	4	9	30	5	3	2	7	3	4	7	4	3	19	3	5	14	7	2	9	7,4	2
д	12	1	0	8	1	2	12	6	4	2	5	3	2	2	2	0	13	3	9	12	12	7	12	10,6	1,76
х	12	7	11	-7	1	2	-8	8	5	3	6	3	3	7	4	3	21	3	10	10	6	0	5	6,2	1,92
х	12	12	2	0	8	7	4	8	4	4	5	3	2	6	3	3	19	1	3	9	7	3	5	5,4	1,69
х	12	12	8	12	12	6	51	5	5	0	7	2	5	5	1	4	17	3	1	1	1	0	1	0,8	2,23
д	12	1	0	8	1	2	12	6	4	2	5	3	2	2	2	0	13	3	9	12	12	7	12	10,6	1,76
х	12	9	1	5	8	3	26	5	0	5	8	4	4	7	4	3	20	3	6	5	9	9	5	6,8	2,07
д	12	1	0	8	1	2	12	6	4	2	5	3	2	2	2	0	13	3	9	12	12	7	12	10,6	1,76
х	12	17	7	16	11	12	64	7	4	3	12	6	6	9	6	3	28	2	2	6	4	6	1	3,8	2,46
х	12	12	0	10	5	8	36	8	3	5	8	4	4	5	3	2	21	3	7	10	9	12	11	9,8	2,15
х	12	15	2	14	12	14	58	7	5	2	9	4	5	10	6	4	26	3	11	8	8	3	7	7,4	2,46
х	12	18	2	7	4	5	36	5	2	3	9	5	4	7	4	3	21	3	7	7	9	7	7	7,4	2,15
д	12	6	-3	3	-4	4	6	7	5	2	5	1	4	5	3	2	17	3	4	9	11	3	6	6,6	1,84
х	12	12	6	12	5	10	46	4	2	2	6	3	3	9	4	5	19	3	6	5	12	5	9	7,6	2,15
х	12	12	0	12	6	8	40	7	2	5	5	1	4	8	5	3	20	3	3	7	5	1	4	4	2,07
д	12	1	0	8	1	2	12	6	4	2	5	3	2	2	2	0	13	3	9	12	12	7	12	10,6	1,76
д	12	6	-3	3	-4	4	6	7	5	2	5	1	4	5	3	2	17	3	4	9	11	3	6	6,6	1,84
х	12	11	-2	10	4	7	30	5	3	2	9	3	6	7	4	3	21	1	5	6	7	4	8	6	1,92
х	12	7	12	12	15	12	59	7	5	2	10	5	5	9	6	3	26	3	4	6	4	8	6	5,6	2,53
х	12	8	-2	6	17	4	33	9	5	4	6	2	4	5	3	2	20	3	6	6	10	7	9	7,6	2,07
д	12	1	0	8	1	2	12	6	4	2	5	3	2	2	2	0	13	3	9	12	12	7	12	10,6	1,76
д	12	10	11	11	11	10	53	8	5	3	7	3	4	8	5	3	23	3	9	9	9	8	8	8,6	2,07
х	12	7	1	7	-1	2	16	5	2	3	9	4	5	4	3	1	18	2	8	7	10	7	12	9	1,76
д	13	15	-7	3	17	10	38	8	4	4	9	4	5	7	5	2	24	2	7	10	3	10	10	8	2,07
д	13	17	1	15	17	11	61	7	5	2	10	6	4	7	3	4	24	1	3	2	5	0	3	2,6	2,3
д	13	15	-4	10	17	9	47	9	4	5	10	4	6	8	5	3	27	1	8	9	8	9	8	8,4	2,15
х	13	7	-6	11	12	7	31	6	3	3	6	3	3	3	2	1	15	1	8	9	9	4	7	7,4	1,84
д	13	10	10	8	9	15	32	10	5	5	9	5	4	6	3	3	25	3	9	10	12	6	8	9,2	2,23
х	13	10	2	10	12	1	36	8	5	3	6	3	3	3	2	1	17	3	8	6	5	5	9	6,6	2,07
д	13	11	-6	9	12	11	38	6	3	3	5	3	2	8	4	4	19	3	5	9	5	3	9	6,2	2
д	13	12	-6	5	12	7	30	8	5	3	8	3	5	6	3	3	22	3	5	4	8	0	7	4,8	2,15

Продовження табл. Б.1.

д	13	11	-9	11	0	11	20	7	3	4	8	4	4	7	4	3	22	2	11	9	12	11	9	10,6	1,61
д	13	16	-5	9	16	12	49	6	4	2	3	2	1	7	4	3	16	2	3	7	3	11	5	5,8	2,07
х	13	7	17	12	8	6	50	7	4	3	5	4	1	4	2	2	16	1	3	10	6	1	2	4,4	2
х	13	14	-6	15	17	9	49	11	6	5	9	5	4	8	5	3	28	1	6	11	8	7	10	8,4	2,3
д	13	11	-9	11	0	11	20	7	3	4	8	4	4	7	4	3	22	2	11	9	12	11	9	10,6	1,61
х	13	7	3	8	10	5	33	7	5	2	6	3	3	3	2	1	16	3	9	6	8	9	9	8,2	2
д	13	18	-2	8	10	5	39	8	5	3	7	3	4	1	1	0	16	3	5	12	5	11	7	8	1,92
х	13	7	1	7	-1	2	16	5	2	3	9	4	5	4	3	1	18	2	8	7	10	7	12	9	1,76
д	13	11	-9	11	0	11	20	7	3	4	8	4	4	7	4	3	22	2	11	9	12	11	9	10,6	1,61
д	13	1	8	8	11	6	34	9	5	4	6	2	4	8	5	3	23	3	5	6	9	4	4	5,6	2,07
х	13	7	1	7	-1	2	16	5	2	3	9	4	5	4	3	1	18	2	8	7	10	7	12	9	1,76
х	13	12	12	11	9	2	48	9	4	5	8	3	5	5	2	3	22	2	15	9	7	15	12	11,6	2,15
х	13	7	1	7	-1	2	16	5	2	3	9	4	5	4	3	1	18	2	8	7	10	7	12	9	1,76
х	13	7	17	12	8	6	50	7	4	3	5	4	1	4	2	2	16	1	3	10	6	1	2	4,4	2
х	13	7	1	7	-1	2	16	5	2	3	9	4	5	4	3	1	18	2	8	7	10	7	12	9	1,76
х	13	7	3	8	10	5	33	7	5	2	6	3	3	3	2	1	16	3	9	6	8	9	9	8,2	2
д	13	18	-2	8	10	5	39	8	5	3	7	3	4	1	1	0	16	3	5	12	5	11	7	8	1,92
х	13	7	1	7	-1	2	16	5	2	3	9	4	5	4	3	1	18	2	8	7	10	7	12	9	1,76
х	13	9	-3	9	7	9	31	9	5	4	8	4	4	8	4	4	25	3	7	10	7	8	7	7,8	2
х	13	8	2	7	4	5	26	9	3	6	11	6	5	6	5	1	26	3	15	12	9	12	12	12,2	2,07
д	13	11	-9	11	0	11	20	7	3	4	8	4	4	7	4	3	22	2	11	9	12	11	9	10,6	1,6
х	13	17	10	12	9	8	36	10	4	6	6	2	4	7	3	4	23	3	1	5	10	1	8	5	2,23
д	13	11	-9	11	0	11	20	7	3	4	8	4	4	7	4	3	22	2	11	9	12	11	9	10,6	1,61
х	13	9	1	7	8	9	34	9	4	5	8	3	5	8	4	4	25	3	8	4	9	9	5	7	2,15
д	13	11	-9	11	0	11	20	7	3	4	8	4	4	7	4	3	22	2	11	9	12	11	9	10,6	1,61
х	13	17	10	12	9	8	36	10	4	6	6	2	4	7	3	4	23	3	1	5	10	1	8	5	2,23
х	13	7	1	7	-1	2	16	5	2	3	9	4	5	4	3	1	18	2	8	7	10	7	12	9	1,76
д	13	1	8	8	11	6	34	9	5	4	6	2	4	8	5	3	23	3	5	6	9	4	4	5,6	2,07
х	13	9	1	7	8	9	34	9	4	5	8	3	5	8	4	4	25	3	8	4	9	9	5	7	2,15
х	13	9	-3	9	7	9	31	9	5	4	8	4	4	8	4	4	25	3	7	10	7	8	7	7,8	2
д	13	10	8	12	15	14	59	9	4	5	11	5	6	8	4	4	28	1	2	1	5	4	3	3	2,46
д	13	11	-9	11	0	11	20	7	3	4	8	4	4	7	4	3	22	2	11	9	12	11	9	10,6	1,61
х	13	1	2	1	4	6	14	3	1	2	6	2	4	7	6	1	16	3	2	2	5	3	5	3,4	2,07
х	13	1	3	3	9	6	22	8	4	4	8	4	4	6	3	3	22	3	5	3	3	6	3	4	2,07
д	13	10	8	12	15	14	59	9	4	5	11	5	6	8	4	4	28	1	2	1	5	4	3	3	2,46

Продовження табл. Б.1.

х	13	5	4	8	16	8	41	6	3	3	7	3	4	11	6	5	24	3	7	9	9	11	12	9,6	2,23
х	13	11	14	17	14	15	71	7	4	3	9	3	6	5	3	2	21	3	7	5	7	4	7	6	2,46
д	13	10	8	12	15	14	59	9	4	5	11	5	6	8	4	4	28	1	2	1	5	4	3	3	2,46
д	13	9	6	4	15	7	41	9	5	4	10	4	6	9	5	4	28	3	4	6	9	15	5	7,8	2,23
д	13	3	6	5	8	2	24	6	2	4	9	4	5	6	4	2	21	3	9	9	4	11	6	7,8	2
д	13	10	8	12	15	14	59	9	4	5	11	5	6	8	4	4	28	1	2	1	5	4	3	3	2,46
д	13	14	6	8	8	14	50	7	5	2	7	2	5	7	4	3	21	3	9	3	7	4	5	5,6	2,23
д	13	17	11	16	12	11	67	9	5	4	8	4	4	9	4	5	26	3	7	8	9	3	4	6,2	2,3
д	13	8	3	14	15	11	51	7	4	3	9	3	6	8	6	3	24	3	5	6	7	5	5	5,6	2,38
д	13	10	8	12	15	14	59	9	4	5	11	5	6	8	4	4	28	1	2	1	5	4	3	3	2,46
д	13	7	3	16	17	14	57	7	3	4	10	4	6	8	4	4	25	1	3	1	3	10	4	4,2	2,23
д	13	12	11	12	11	9	57	6	2	4	10	4	6	8	4	4	24	1	4	2	5	5	3	3,8	2,07
д	13	10	8	12	15	14	59	9	4	5	11	5	6	8	4	4	28	1	2	1	5	4	3	3	2,46
д	13	6	6	8	8	10	38	5	4	1	7	1	6	10	5	5	22	3	4	9	5	3	5	5,2	2
д	13	15	8	14	-6	3	34	10	6	4	8	4	4	5	3	2	23	1	8	9	12	9	9	9,4	2,07
д	13	10	8	12	15	14	59	9	4	5	11	5	6	8	4	4	28	1	2	1	5	4	3	3	2,46
х	13	8	2	7	4	5	26	9	3	6	11	6	5	6	5	1	26	3	15	12	9	12	12	12,2	2,07
д	13	10	8	12	15	14	59	9	4	5	11	5	6	8	4	4	28	1	2	1	5	4	3	3	2,46
х	13	7	2	12	10	12	43	6	3	3	7	3	4	5	1	4	18	3	2	4	6	4	6	4,4	2,15
д	13	10	8	12	15	14	59	9	4	5	11	5	6	8	4	4	28	1	2	1	5	4	3	3	2,46
д	13	10	-7	8	4	14	29	9	6	3	8	3	5	10	5	5	27	3	8	8	7	10	7	8	2,15
д	13	10	8	12	15	14	59	9	4	5	11	5	6	8	4	4	28	1	2	1	5	4	3	3	2,46
д	13	9	5	10	9	8	41	7	4	3	9	3	6	7	3	4	23	3	3	10	2	1	2	3,6	2,15
д	13	10	8	12	15	14	59	9	4	5	11	5	6	8	4	4	28	1	2	1	5	4	3	3	2,46
х	14	14	14	4	10	14	56	11	6	5	11	6	5	10	5	5	32	1	5	6	9	4	4	5,6	2,61
д	14	14	0	0	12	8	34	8	4	4	7	3	4	8	4	3	23	1	9	7	6	5	8	7	1,92
х	14	14	14	4	10	14	56	11	6	5	11	6	5	10	5	5	32	1	5	6	9	4	4	5,6	2,61
х	14	12	10	10	5	4	42	10	4	6	8	4	4	8	4	3	26	3	4	2	7	6	4	4,6	2,23
д	14	17	6	12	16	16	67	12	6	6	7	3	4	5	6	6	24	1	3	12	15	8	12	10	2,53
д	14	10	2	12	2	9	36	10	4	6	9	3	6	8	4	3	27	1	6	2	3	2	4	3,4	2,23
д	14	4	-	2	14	11	20	11	5	6	5	0	5	10	3	5	26	2	10	5	8	0	7	6	2,07
х	14	-6	0	-6	0	-4	16	0	0	0	4	4	0	1	1	0	5	3	0	5	6	0	4	3	1,38
д	14	17	6	12	16	16	67	12	6	6	7	3	4	7	6	6	26	1	3	12	15	8	12	10	2,53
д	14	6	7	10	7	9	39	5	2	3	4	3	1	8	4	3	17	2	6	5	5	5	5	5,2	1,92
х	14	14	14	4	10	14	56	11	6	5	11	6	5	10	5	5	32	1	5	6	9	4	4	5,6	2,61
д	14	5	3	0	11	11	30	7	3	4	8	2	6	8	4	4	23	3	5	4	4	3	7	4,6	2,07

Продовження табл. Б.1.

д	14	7	7	14	12	9	50	10	6	4	9	5	4	9	5	4	28	3	2	3	8	1	3	3,4	2,46
д	14	6	2	6	14	12	41	10	6	4	7	2	5	11	6	5	28	3	2	3	6	3	4	3,6	2,38
х	14	3	-2	3	1	5	10	5	3	2	6	3	3	4	2	2	15	1	6	6	10	6	8	7,2	1,84
д	14	17	6	12	16	16	67	12	6	6	7	3	4	12	6	6	31	1	3	12	15	8	12	10	2,53
д	14	7	7	14	12	9	50	10	6	4	9	5	4	9	5	4	28	3	2	3	8	1	3	3,4	2,46
х	14	14	14	4	10	14	56	11	6	5	11	6	5	10	5	5	32	1	5	6	9	4	4	5,6	2,61
д	14	17	6	12	16	16	67	12	6	6	7	3	4	12	6	6	31	1	3	12	15	8	12	10	2,53
д	14	7	8	7	6	10	38	6	3	3	3	2	1	6	3	3	15	1	2	2	4	2	5	3	1,92
							-																		
х	14	-6	0	-6	0	-4	16	0	0	0	4	4	0	1	1	0	5	3	0	5	6	0	4	3	1,38
д	14	10	-3	-1	10	11	27	9	4	5	5	1	4	11	6	5	25	3	5	6	6	2	4	4,6	2
							-																		
х	14	-6	0	-6	0	-4	16	0	0	0	4	4	0	1	1	0	5	3	0	5	6	0	4	3	1,38
д	14	10	1	12	4	11	38	11	5	6	8	2	6	8	4	4	27	1	7	6	8	5	4	6	2,23
д	14	7	7	14	12	9	50	10	6	4	9	5	4	9	5	4	28	3	2	3	8	1	3	3,4	2,46
д	14	10	-6	7	12	9	33	9	4	5	6	2	4	5	4	1	20	3	8	6	8	1	9	6,3	2,07
д	14	10	12	-5	-1	6	23	8	4	4	5	4	1	3	0	3	16	3	8	9	10	12	1	8	1,84
							-																		
х	14	-6	0	-6	0	-4	16	0	0	0	4	4	0	1	1	0	5	3	0	5	6	0	4	3	1,38
д	14	17	6	12	16	16	67	12	6	6	7	3	4	12	6	6	31	1	3	12	15	8	12	10	2,53
д	14	10	0	-2	10	14	32	8	3	5	9	4	5	8	4	4	25	3	3	6	7	0	3	3,8	2,07
							-																		
х	14	-6	0	-6	0	-4	16	0	0	0	4	4	0	1	1	0	5	3	0	5	6	0	4	3	1,38
д	14	-1	3	5	1	-7	1	7	4	3	6	3	3	6	4	2	19	3	7	8	8	4	4	6,2	1,92
д	14	6	2	6	14	12	41	10	6	4	7	2	5	11	6	5	28	3	2	3	6	3	4	3,6	2,38
д	14	8	-9	3	10	11	23	10	4	6	6	1	5	11	6	5	27	1	4	4	9	4	8	5,8	1,92
							-																		
х	14	-6	0	-6	0	-4	16	0	0	0	4	4	0	1	1	0	5	3	0	5	6	0	4	3	1,38
							-																		
д	14	5	12	9	17	16	34	11	5	6	6	1	5	10	5	5	27	1	4	2	9	0	2	3,4	2,15
д	14	17	6	12	16	16	67	12	6	6	7	3	4	12	6	6	31	1	3	12	15	8	12	10	2,53
д	14	7	0	12	14	9	42	9	4	5	7	5	2	4	4	0	20	3	4	5	2	10	3	4,8	2,15
							-																		
х	14	-6	0	-6	0	-4	16	0	0	0	4	4	0	1	1	0	5	3	0	5	6	0	4	3	1,38
д	14	9	12	16	10	6	53	6	2	4	8	3	5	8	3	5	22	3	8	4	6	5	7	6	2,23
д	14	17	6	12	16	16	67	12	6	6	7	3	4	12	6	6	31	1	3	12	15	8	12	10	2,53
д	14	6	2	6	14	12	41	10	6	4	7	2	5	11	6	5	28	3	2	3	6	3	4	3,6	2,38
х	14	-6	-7	1	10	-2	-4	8	3	5	9	3	6	8	4	4	25	3	8	11	6	15	9	9,8	2
х	14	14	14	4	10	14	56	11	6	5	11	6	5	10	5	5	32	1	5	6	9	4	4	5,6	2,61
д	14	10	0	-2	10	14	32	9	4	5	7	2	5	7	3	4	23	3	1	1	4	4	1	2,2	2,15

Продовження табл. Б.1.

х	14	14	14	4	10	14	56	11	6	5	11	6	5	10	5	5	32	1	5	6	9	4	4	5,6	2,61
д	14	-1	3	5	1	-7	1	7	4	3	6	3	3	6	4	2	19	3	7	8	8	4	4	6,2	1,92
д	14	7	7	14	12	9	50	10	6	4	9	5	4	9	5	4	28	3	2	3	8	1	3	3,4	2,46
д	14	6	7	10	7	9	39	5	2	3	4	3	1	7	4	3	16	2	6	5	5	5	5	5,2	1,92
х	14	14	14	4	10	14	56	11	6	5	11	6	5	10	5	5	32	1	5	6	9	4	4	5,6	2,61
д	14	10	-6	7	12	9	33	9	4	5	6	2	4	5	4	1	20	3	8	6	8	1	9	6,3	2,07
д	14	7	7	14	12	9	50	10	6	4	9	5	4	9	5	4	28	3	2	3	8	1	3	3,4	2,46
д	14	6	2	6	14	12	41	10	6	4	7	2	5	11	6	5	28	3	2	3	6	3	4	3,6	2,38
д	14	11	-1	12	12	4	38	9	4	5	6	1	5	7	3	4	22	3	8	4	2	9	10	6,6	2,15
д	14	17	6	12	16	16	67	12	6	6	7	3	4	12	6	6	31	1	3	12	15	8	12	10	2,53
х	14	12	10	10	5	4	42	10	4	6	8	4	4	7	4	3	25	3	4	2	7	6	4	4,6	2,23
д	14	7	7	14	12	9	50	10	6	4	9	5	4	9	5	4	28	3	2	3	8	1	3	3,4	2,46
д	14	6	2	6	14	12	41	10	6	4	7	2	5	11	6	5	28	3	2	3	6	3	4	3,6	2,38
д	14	7	8	7	6	10	38	6	3	3	3	2	1	6	3	3	15	1	2	2	4	2	5	3	1,92
д	14	6	2	6	14	12	41	10	6	4	7	2	5	11	6	5	28	3	2	3	6	3	4	3,6	2,38
х	14	3	-2	3	1	5	10	5	3	2	6	3	3	4	2	2	15	1	6	6	10	6	8	7,2	1,84
д	14	6	2	6	14	12	41	10	6	4	7	2	5	11	6	5	28	3	2	3	6	3	4	3,6	2,38
д	14	10	12	-5	-1	6	23	8	4	4	5	4	1	3	0	3	16	3	8	9	10	12	1	8	1,84
д	14	17	6	12	16	16	67	12	6	6	7	3	4	12	6	6	31	1	3	12	15	8	12	10	2,53
д	14	5	3	0	11	11	30	7	3	4	8	2	6	8	4	4	23	3	5	4	4	3	7	4,6	2,07
д	14	7	7	14	12	9	50	10	6	4	9	5	4	9	5	4	28	3	2	3	8	1	3	3,4	2,46
д	14	10	2	12	2	9	36	10	4	6	9	3	6	7	4	3	26	1	6	2	3	2	4	3,4	2,23
х	14	14	14	4	10	14	56	11	6	5	11	6	5	10	5	5	32	1	5	6	9	4	4	5,6	2,61
д	14	7	7	14	12	9	50	10	6	4	9	5	4	9	5	4	28	3	2	3	8	1	3	3,4	2,46
д	14	4	11	2	14	11	20	11	5	6	5	0	5	8	3	5	24	2	10	5	8	0	7	6	2,07
х	14	11	7	9	10	8	45	9	5	4	7	3	4	9	4	5	25	1	6	6	6	4	8	6	2
д	14	6	2	6	14	12	41	10	6	4	7	2	5	11	6	5	28	3	2	3	6	3	4	3,6	2,38
х	14	14	14	4	10	14	56	11	6	5	11	6	5	10	5	5	32	1	5	6	9	4	4	5,6	2,61
д	14	7	7	14	12	9	50	10	6	4	9	5	4	9	5	4	28	3	2	3	8	1	3	3,4	2,46
д	14	6	2	6	14	12	41	10	6	4	7	2	5	11	6	5	28	3	2	3	6	3	4	3,6	2,38
х	14	14	14	4	10	14	56	11	6	5	11	6	5	10	5	5	32	1	5	6	9	4	4	5,6	2,61
д	14	17	6	12	16	16	67	12	6	6	7	3	4	12	6	6	31	1	3	12	15	8	12	10	2,53
д	14	7	7	14	12	9	50	10	6	4	9	5	4	9	5	4	28	3	2	3	8	1	3	3,4	2,46
д	14	6	2	6	14	12	41	10	6	4	7	2	5	11	6	5	28	3	2	3	6	3	4	3,6	2,38

Продовження табл. Б.1.

x 14 14 14 4 10 14 56 11 6 5 11 6 5 10 5 5 32 1 5 6 9 4 4 5,6 2,61

д	14	17	6	12	16	16	67	12	6	6	7	3	4	12	6	6	31	1	3	12	15	8	12	10	2,53
д	14	7	7	14	12	9	50	10	6	4	9	5	4	9	5	4	28	3	2	3	8	1	3	3,4	2,46
д	14	6	2	6	14	12	41	10	6	4	7	2	5	11	6	5	28	3	2	3	6	3	4	3,6	2,38
д	15	18	12	14	9	11	64	9	4	5	7	2	5	11	5	4	27	2	5	5	6	2	3	4,2	2,3
д	15	12	3	15	10	12	54	7	5	2	6	4	2	7	5	2	20	3	5	4	2	1	2	2,8	2,38
х	15	10	-3	1	1	8	17	6	4	2	6	3	3	4	4	0	16	3	8	11	8	8	8	8,6	1,92
х	15	15	2	8	3	4	32	3	3	0	2	2	1	7	3	4	12	1	1	3	4	0	6	2,8	1,92
д	15	1	-6	2	8	0	5	5	1	4	2	1	1	5	3	2	12	1	7	7	6	3	8	8,2	1,53
х	15	11	9	15	6	9	50	3	1	2	9	4	5	4	1	3	16	1	12	12	12	11	12	11,8	1,76
д	15	15	-9	4	12	6	29	7	4	3	6	3	3	9	4	5	22	3	6	6	6	7	7	6,4	2,15
д	15	0	-9	11	-1	0	21	7	3	4	4	1	3	9	5	4	20	3	5	6	4	12	7	6,8	1,61
х	15	9	7	-1	3	-3	15	5	3	2	5	1	4	4	4	0	14	1	3	4	5	2	4	3,6	1,61
х	15	11	4	4	0	-2	17	5	2	3	5	4	1	4	3	1	14	3	4	6	7	3	6	5,2	1,76
д	15	10	7	14	17	12	60	8	4	4	4	2	2	6	5	1	18	3	7	7	7	5	4	6	2,15
х	15	10	-3	-7	11	-4	7	9	4	5	12	1	11	8	3	5	29	3	9	7	9	9	10	9,9	1,84
д	15	1	-6	2	8	0	5	5	1	4	2	1	1	5	3	2	12	1	7	7	6	3	8	8,2	1,53
х	15	11	9	15	6	9	50	3	1	2	9	4	5	4	1	3	16	1	12	12	12	11	12	11,8	1,76
х	15	9	-4	10	6	-2	19	6	2	4	9	6	3	4	2	2	19	1	7	5	4	8	5	5,8	1,84
д	15	9	11	2	10	4	14	8	4	4	1	1	3	8	4	4	17	3	3	3	6	4	3	3,8	1,92
д	15	5	2	1	-2	-2	4	5	2	3	4	1	3	4	3	1	13	1	6	6	7	11	11	8,2	1,61
д	15	10	-4	2	2	10	20	7	3	4	6	2	4	10	4	6	23	3	8	8	14	7	12	9,8	2,07
д	15	14	9	14	11	12	60	5	3	2	7	4	3	7	4	3	19	1	2	2	2	3	2	2,2	2,23
д	15	12	-1	5	9	12	37	11	5	6	8	4	4	9	5	4	28	3	6	5	5	5	5	5,2	2,3
х	15	14	-8	0	3	-5	4	5	4	1	3	3	0	4	4	0	12	3	7	8	7	2	7	6,2	1,69
д	15	12	-6	6	12	12	36	7	4	3	9	5	4	10	5	5	26	1	9	7	9	11	8	8,8	2,15
д	15	15	-6	11	11	7	38	7	4	3	8	4	4	10	6	4	25	2	7	12	10	15	7	10,4	2,07
х	15	14	-8	0	3	-5	4	5	4	1	3	3	0	4	4	0	12	3	7	8	7	2	7	6,2	1,69
д	15	0	-9	11	-1	0	21	7	3	4	4	1	3	9	5	4	20	3	5	6	4	12	7	6,8	1,61
д	15	17	0	14	17	12	60	5	3	2	6	3	3	6	6	0	17	1	11	7	7	5	4	6,8	2,15
д	15	5	2	1	-2	-2	4	5	2	3	4	1	3	4	3	1	13	1	6	6	7	11	11	8,2	1,61
д	15	0	-9	11	-1	0	21	7	3	4	4	1	3	9	5	4	20	3	5	6	4	12	7	6,8	1,61
х	15	9	7	-1	3	-3	15	5	3	2	5	1	4	4	4	0	14	1	3	4	5	2	4	3,6	1,61
х	15	11	4	4	0	-2	17	5	2	3	5	4	1	4	3	1	14	3	4	6	7	3	6	5,2	1,76
х	15	14	-6	5	12	-1	25	12	6	6	6	3	3	11	5	6	29	3	5	12	11	9	12	10	2,3

Продовження табл. Б.1.

х	15	10	-3	-7	11	-4	7	9	4	5	5	1	4	8	3	5	22	3	9	7	9	9	10	9,9	1,84
д	15	1	-6	2	8	0	5	5	1	4	2	1	1	5	3	2	12	1	7	7	6	3	8	8,2	1,53

х	15	11	9	15	6	9	50	3	1	2	9	4	5	4	1	3	16	1	12	12	12	11	12	11,8	1,76
д	15	5	2	1	-2	-2	4	5	2	3	4	1	3	4	3	1	13	1	6	6	7	11	11	8,2	1,61
д	15	12	-6	6	12	12	36	7	4	3	9	5	4	10	5	5	26	1	9	7	9	11	8	8,8	2,15
х	15	9	7	-1	3	-3	15	5	3	2	5	1	4	4	4	0	14	1	3	4	5	2	4	3,6	1,61
х	15	11	4	4	0	-2	17	5	2	3	5	4	1	4	3	1	14	3	4	6	7	3	6	5,2	1,76
х	15	14	-8	0	3	-5	4	5	4	1	3	3	0	4	4	0	12	3	7	8	7	2	7	6,2	1,69
х	15	10	-3	-7	11	-4	7	9	4	5	5	1	4	8	3	5	22	3	9	7	9	9	10	9,9	1,84
д	15	1	-6	2	8	0	5	5	1	4	2	1	1	5	3	2	12	1	7	7	6	3	8	8,2	1,53
х	15	11	9	15	6	9	50	3	1	2	9	4	5	4	1	3	16	1	12	12	12	11	12	11,8	1,76
д	15	5	2	1	-2	-2	4	5	2	3	4	1	3	4	3	1	13	1	6	6	7	11	11	8,2	1,61
д	15	0	-9	11	-1	0	21	7	3	4	4	1	3	9	5	4	20	3	5	6	4	12	7	6,8	1,61
х	15	9	7	-1	3	-3	15	5	3	2	5	1	4	4	4	0	14	1	3	4	5	2	4	3,6	1,61
х	15	11	4	4	0	-2	17	5	2	3	5	4	1	4	3	1	14	3	4	6	7	3	6	5,2	1,76
х	15	14	-8	0	3	-5	4	5	4	1	3	3	0	4	4	0	12	3	7	8	7	2	7	6,2	1,69
д	15	15	-9	4	12	6	29	7	4	3	6	3	3	9	4	5	22	3	6	6	6	7	7	6,4	2,15
х	15	9	-4	10	6	-2	19	6	2	4	9	6	3	4	2	2	19	1	7	5	4	8	5	5,8	1,84
х	15	10	-3	-7	11	-4	7	9	4	5	5	1	4	8	3	5	22	3	9	7	9	9	10	9,9	1,84
д	15	1	-6	2	8	0	5	5	1	4	2	1	1	5	3	2	12	1	7	7	6	3	8	8,2	1,53
х	15	11	9	15	6	9	50	3	1	2	9	4	5	4	1	3	16	1	12	12	12	11	12	11,8	1,76
д	15	0	-9	11	-1	0	21	7	3	4	4	1	3	9	5	4	20	3	5	6	4	12	7	6,8	1,61
х	15	11	4	4	0	-2	17	5	2	3	5	4	1	4	3	1	14	3	4	6	7	3	6	5,2	1,76
д	15	14	9	14	11	12	60	5	3	2	7	4	3	7	4	3	19	1	2	2	2	3	2	2,2	2,23
х	15	10	-3	-7	11	-4	7	9	4	5	5	1	4	8	3	5	22	3	9	7	9	9	10	9,9	1,84
д	15	1	-6	2	8	0	5	5	1	4	2	1	1	5	3	2	12	1	7	7	6	3	8	8,2	1,53
д	15	12	9	4	10	12	48	9	4	5	8	3	5	8	3	5	25	1	3	4	9	1	2	3,8	2,15
д	15	5	2	1	-2	-2	4	5	2	3	4	1	3	4	3	1	13	1	6	6	7	11	11	8,2	1,61
д	15	0	-9	11	-1	0	21	7	3	4	4	1	3	9	5	4	20	3	5	6	4	12	7	6,8	1,61
х	15	11	4	4	0	-2	17	5	2	3	5	4	1	4	3	1	14	3	4	6	7	3	6	5,2	1,76
х	15	10	-3	-7	11	-4	7	9	4	5	5	1	4	8	3	5	22	3	9	7	9	9	10	9,9	1,84
х	15	-1	8	4	14	10	35	8	5	3	6	3	3	7	4	3	21	3	4	4	5	6	5	4,8	2,15
х	15	14	-8	0	3	-5	4	5	4	1	3	3	0	4	4	0	12	3	7	8	7	2	7	6,2	1,69
д	15	2	-5	1	10	9	17	9	4	5	8	3	5	8	5	3	25	1	7	15	6	6	3	7,4	1,92

Продовження табл. Б.1.

х	15	14	-8	0	3	-5	4	5	4	1	3	3	0	4	4	0	12	3	7	8	7	2	7	6,2	1,69
д	15	9	-11	2	10	4	14	8	4	4	1	1	3	8	4	4	17	3	3	3	6	4	3	3,8	1,92
д	15	1	-6	2	8	0	5	5	1	4	2	1	1	5	3	2	12	1	7	7	6	3	8	8,2	1,53

д	15	10	-4	2	2	10	20	7	3	4	6	2	4	10	4	6	23	3	8	8	14	7	12	9,8	2,07
х	15	9	7	-1	3	-3	15	5	3	2	5	1	4	4	4	0	14	1	3	4	5	2	4	3,6	1,61
д	15	12	-1	5	9	12	37	11	5	6	8	4	4	9	5	4	28	3	6	5	5	5	5	5,2	2,3
х	15	11	9	15	6	9	50	3	1	2	9	4	5	4	1	3	16	1	12	12	12	11	12	11,8	1,76
д	15	15	-6	11	11	7	38	7	4	3	8	4	4	10	6	4	25	2	7	12	10	15	7	10,4	2,07
д	15	5	2	1	-2	-2	4	5	2	3	4	1	3	4	3	1	13	1	6	6	7	11	11	8,2	1,61
д	15	10	7	14	17	12	60	8	4	4	4	2	2	6	5	1	18	3	7	7	7	5	4	6	2,15
д	15	17	0	14	17	12	60	5	3	2	6	3	3	6	6	0	17	1	11	7	7	5	4	6,8	2,15
х	15	9	7	-1	3	-3	15	5	3	2	5	1	4	4	4	0	14	1	3	4	5	2	4	3,6	1,61
д	15	17	2	2	5	8	34	6	3	3	8	2	6	9	3	6	23	1	6	3	8	1	2	4	2,15
д	15	15	-2	4	8	8	33	7	3	4	5	3	2	7	4	3	19	3	6	7	11	4	9	7,8	2
х	15	11	9	15	6	9	50	3	1	2	9	4	5	4	1	3	16	1	12	12	12	11	12	11,8	1,76
д	15	14	-12	-1	1	11	12	5	3	2	5	2	3	6	3	3	16	3	6	2	6	6	6	5,2	2
х	15	12	-2	4	5	8	28	7	3	4	7	5	2	9	3	6	23	3	4	1	3	5	4	3,4	2,23
х	15	-5	4	8	3	-1	9	5	4	1	7	3	4	6	3	3	18	3	7	5	6	7	6	6,2	1,84
д	15	6	17	16	12	15	67	5	1	4	10	4	6	8	4	4	23	3	3	2	0	3	3	2,2	2,46
д	15	16	1	8	15	8	48	3	1	2	6	4	2	10	5	5	19	2	6	7	5	7	6	6,2	2
д	15	-1	-12	3	9	12	11	8	3	5	7	2	5	9	6	3	24	1	11	7	8	6	8	8	2
д	15	5	2	1	-2	-2	4	5	2	3	4	1	3	4	3	1	13	1	6	6	7	11	11	8,2	1,61
д	15	0	-9	-11	-1	0	-21	7	3	4	4	1	3	9	5	4	20	3	5	6	4	12	7	6,8	1,61
д	15	7	2	0	5	-4	10	7	4	3	6	2	4	8	4	4	21	3	3	5	9	2	8	5,4	1,92
х	15	9	7	-1	3	-3	15	5	3	2	5	1	4	4	4	0	14	1	3	4	5	2	4	3,6	1,61
д	15	8	-5	10	17	17	47	6	2	4	6	2	4	7	4	3	19	3	9	7	12	3	7	7,6	2,15
х	15	14	6	7	-2	-3	22	7	4	3	8	4	4	2	1	1	17	3	9	9	8	10	12	9,8	1,84
д	15	4	12	7	5	1	30	5	3	2	3	1	2	5	3	2	13	3	6	6	3	3	6	4,8	2
д	15	10	6	5	4	2	27	4	2	2	6	5	1	3	3	0	13	1	5	9	10	2	4	6	1,84
х	15	11	4	4	0	-2	17	5	2	3	5	4	1	4	3	1	14	3	4	6	7	3	6	5,2	1,76
х	15	6	-5	9	5	7	22	6	2	4	8	4	4	5	3	2	19	3	1	4	2	5	5	3,4	2,07
х	15	2	-10	0	1	-2	-9	11	5	6	6	1	5	6	2	4	23	3	8	8	6	2	4	5,6	1,92
х	15	-5	-1	0	4	1	-1	12	6	6	5	3	2	8	4	4	25	3	12	10	10	8	10	10	1,92
х	15	2	4	-6	8	5	12	10	4	6	8	2	6	6	4	2	24	1	6	6	5	2	6	5	2

Продовження табл. Б.1.

х	15	16	2	-4	-15	-4	-5	7	4	3	7	5	2	8	4	4	22	3	15	6	11	4	8	8,8	1,92
х	15	14	-8	0	3	-5	4	5	4	1	3	3	0	4	4	0	12	3	7	8	7	2	7	6,2	1,69
д	15	12	3	8	6	5	35	8	3	5	6	1	5	7	5	2	21	3	5	10	11	12	3	8,2	2,15
х	15	9	2	11	12	10	44	8	4	4	9	5	4	8	4	4	25	3	6	5	6	7	2	5,2	2,23
х	15	7	1	11	4	-3	20	7	3	4	6	4	2	6	1	5	19	3	8	8	12	6	5	7,8	1,84
х	15	1	0	3	3	-2	5	8	4	4	5	2	3	6	2	4	19	3	3	12	8	1	2	5,2	1,92

д	15	16	14	12	17	14	74	9	5	4	11	6	5	10	5	5	30	2	5	3	6	2	5	4,2	2,53	
х	15	10	-3	-7	11	-4	7	9	4	5	5	1	4	8	3	5	22	3	9	7	9	9	10	9,9	1,84	
д	15	15	18	15	15	16	79	9	4	5	10	4	4	6	9	3	6	28	3	6	7	4	7	3	5,4	2,69
д	15	8	-6	4	14	8	28	7	2	5	4	1	3	8	5	3	19	3	4	1	6	1	1	2,8	2,15	
х	15	-5	1	4	9	3	12	6	4	2	5	2	3	9	5	4	20	3	4	3	12	5	1	5	2	
д	15	15	18	15	15	16	79	9	4	5	10	4	6	9	3	6	28	3	6	7	4	7	3	5,4	2,69	
х	15	9	4	7	8	7	35	5	2	3	7	3	4	6	5	1	18	3	6	6	6	6	4	5,6	2	
д	15	-1	-5	-9	16	10	11	11	5	6	6	2	4	12	6	6	29	3	6	7	14	5	7	7,8	2,23	
д	15	15	18	15	15	16	79	9	4	5	10	4	6	9	3	6	28	3	6	7	4	7	3	5,4	2,69	
х	15	2	12	12	11	0	38	7	3	4	8	4	4	5	2	3	20	2	10	3	9	6	0	5,6	2,07	
х	15	12	4	11	9	9	45	9	5	4	6	3	3	9	4	5	24	3	8	8	2	6	6	6	2,23	
д	15	1	-2	-1	17	15	30	9	5	4	6	1	5	8	4	4	23	3	6	4	10	3	4	5,4	2,07	
д	15	7	5	12	12	6	43	6	2	4	6	2	4	11	6	5	23	3	4	2	3	3	2	2,8	2,38	
х	15	3	-10	4	6	9	12	11	5	6	6	1	5	9	3	6	26	3	15	15	15	15	15	15	2,15	
д	15	3	3	3	8	6	23	5	0	5	4	1	3	11	6	5	20	3	4	5	6	6	6	5,4	2,07	
д	15	7	5	12	12	6	43	6	2	4	6	2	4	11	6	5	23	3	4	2	3	3	2	2,8	2,38	
х	15	10	12	16	12	14	65	6	3	3	11	5	6	8	3	5	25	3	0	1	1	2	1	1	2,61	
д	15	9	-9	3	14	10	27	7	3	4	7	3	4	8	3	5	22	3	8	5	10	8	7	7,6	2,07	
д	15	7	5	12	12	6	43	6	2	4	6	2	4	11	6	5	23	3	4	2	3	3	2	2,8	2,38	
д	15	16	14	12	17	14	74	9	5	4	11	6	5	10	5	5	30	2	5	3	6	2	5	4,2	2,53	
д	15	-2	2	6	11	14	31	8	3	5	5	0	5	10	4	6	23	3	4	4	9	7	9	6,6	2,15	
д	15	6	17	16	12	15	67	5	1	4	10	4	6	8	4	4	23	3	3	2	0	3	3	2,2	2,46	
д	15	16	14	12	17	14	74	9	5	4	11	6	5	10	5	5	30	2	5	3	6	2	5	4,2	2,53	
д	15	15	18	15	15	16	79	9	4	5	10	4	6	9	3	6	28	3	6	7	4	7	3	5,4	2,69	
х	15	11	9	11	8	11	50	4	2	2	8	3	5	6	3	3	18	3	9	9	5	5	2	6	2,07	
д	15	6	17	16	12	15	67	5	1	4	10	4	6	8	4	4	23	3	3	2	0	3	3	2,2	2,46	
д	15	16	14	12	17	14	74	9	5	4	11	6	5	10	5	5	30	2	5	3	6	2	5	4,2	2,53	
х	15	5	7	4	9	4	29	7	4	3	9	3	6	6	2	4	22	3	7	8	6	6	5	6,4	2,15	

Продовження табл. Б.1.

д	15	7	5	12	12	6	43	6	2	4	6	2	4	11	6	5	23	3	4	2	3	3	2	2,8	2,38
д	15	6	17	16	12	15	67	5	1	4	10	4	6	8	4	4	23	3	3	2	0	3	3	2,2	2,46
д	15	16	14	12	17	14	74	9	5	4	11	6	5	10	5	5	30	2	5	3	6	2	5	4,2	2,53
д	15	9	3	4	2	6	24	12	6	6	8	3	5	7	3	4	27	2	15	12	15	9	14	12,2	2,07
д	15	16	14	12	17	14	74	9	5	4	11	6	5	10	5	5	30	2	5	3	6	2	5	4,2	2,53
х	15	3	6	8	6	29	8	4	4	7	2	5	6	3	3	21	2	7	3	12	7	8	7,4	2	
д	15	6	17	16	12	15	67	5	1	4	10	4	6	8	4	4	23	3	3	2	0	3	3	2,2	2,46

д	15	15	18	15	15	16	79	9	4	5	10	4	6	9	3	6	28	3	6	7	4	7	3	5,4	2,69
д	15	7	5	12	12	6	43	6	2	4	6	2	4	11	6	5	23	3	4	2	3	3	2	2,8	2,38
д	15	6	17	16	12	15	67	5	1	4	10	4	6	8	4	4	23	3	3	2	0	3	3	2,2	2,46
д	15	16	14	12	17	14	74	9	5	4	11	6	5	10	5	5	30	2	5	3	6	2	5	4,2	2,53
д	15	15	18	15	15	16	79	9	4	5	10	4	6	9	3	6	28	3	6	7	4	7	3	5,4	2,69
д	15	7	5	12	12	6	43	6	2	4	6	2	4	11	6	5	23	3	4	2	3	3	2	2,8	2,38
д	15	6	17	16	12	15	67	5	1	4	10	4	6	8	4	4	23	3	3	2	0	3	3	2,2	2,46
д	15	16	14	12	17	14	74	9	5	4	11	6	5	10	5	5	30	2	5	3	6	2	5	4,2	2,53
д	15	15	18	15	15	16	79	9	4	5	10	4	6	9	3	6	28	3	6	7	4	7	3	5,4	2,69
д	15	7	5	12	12	6	43	6	2	4	6	2	4	11	6	5	23	3	4	2	3	3	2	2,8	2,38
д	15	6	17	16	12	15	67	5	1	4	10	4	6	8	4	4	23	3	3	2	0	3	3	2,2	2,46
д	15	16	14	12	17	14	74	9	5	4	11	6	5	10	5	5	30	2	5	3	6	2	5	4,2	2,53
д	15	15	18	15	15	16	79	9	4	5	10	4	6	9	3	6	28	3	6	7	4	7	3	5,4	2,69
д	15	7	5	12	12	6	43	6	2	4	6	2	4	11	6	5	23	3	4	2	3	3	2	2,8	2,38
д	15	6	17	16	12	15	67	5	1	4	10	4	6	8	4	4	23	3	3	2	0	3	3	2,2	2,46
д	15	16	14	12	17	14	74	9	5	4	11	6	5	10	5	5	30	2	5	3	6	2	5	4,2	2,53
д	15	15	18	15	15	16	79	9	4	5	10	4	6	9	3	6	28	3	6	7	4	7	3	5,4	2,69
д	15	7	5	12	12	6	43	6	2	4	6	2	4	11	6	5	23	3	4	2	3	3	2	2,8	2,38
д	15	6	17	16	12	15	67	5	1	4	10	4	6	8	4	4	23	3	3	2	0	3	3	2,2	2,46
д	15	16	14	12	17	14	74	9	5	4	11	6	5	10	5	5	30	2	5	3	6	2	5	4,2	2,53
д	15	15	18	15	15	16	79	9	4	5	10	4	6	9	3	6	28	3	6	7	4	7	3	5,4	2,69
д	15	7	5	12	12	6	43	6	2	4	6	2	4	11	6	5	23	3	4	2	3	3	2	2,8	2,38
д	15	6	17	16	12	15	67	5	1	4	10	4	6	8	4	4	23	3	3	2	0	3	3	2,2	2,46
д	15	16	14	12	17	14	74	9	5	4	11	6	5	10	5	5	30	2	5	3	6	2	5	4,2	2,53
д	15	15	18	15	15	16	79	9	4	5	10	4	6	9	3	6	28	3	6	7	4	7	3	5,4	2,69
д	15	7	5	12	12	6	43	6	2	4	6	2	4	11	6	5	23	3	4	2	3	3	2	2,8	2,38
д	15	6	17	16	12	15	67	5	1	4	10	4	6	8	4	4	23	3	3	2	0	3	3	2,2	2,46
д	15	16	14	12	17	14	74	9	5	4	11	6	5	10	5	5	30	2	5	3	6	2	5	4,2	2,53
д	15	15	18	15	15	16	79	9	4	5	10	4	6	9	3	6	28	3	6	7	4	7	3	5,4	2,69
д	15	7	5	12	12	6	43	6	2	4	6	2	4	11	6	5	23	3	4	2	3	3	2	2,8	2,38
д	15	6	17	16	12	15	67	5	1	4	10	4	6	8	4	4	23	3	3	2	0	3	3	2,2	2,46
д	15	16	14	12	17	14	74	9	5	4	11	6	5	10	5	5	30	2	5	3	6	2	5	4,2	2,53
д	15	15	18	15	15	16	79	9	4	5	10	4	6	9	3	6	28	3	6	7	4	7	3	5,4	2,69
д	15	7	5	12	12	6	43	6	2	4	6	2	4	11	6	5	23	3	4	2	3	3	2	2,8	2,38
д	15	15	-5	12	17	14	53	9	5	4	6	1	5	11	5	6	26	3	5	9	10	4	11	7,8	2,38

Продовження табл. Б.1.

х	16	14	-3	4	11	14	40	7	4	3	9	5	4	10	5	5	26	1	7	9	8	12	15	10,2	2,07
х	16	5	-7	8	7	8	21	10	5	5	10	5	5	6	3	3	26	1	9	7	9	11	8	8,8	2
д	16	12	-6	6	12	12	36	7	4	3	9	5	4	10	5	5	26	3	7	8	12	12	10	10	2,3
д	16	15	-8	9	6	8	30	9	5	4	9	4	5	8	6	2	26	3	4	4	6	4	6	4,8	2,07
д	16	9	4	3	15	12	44	9	3	6	6	4	2	9	6	3	24	3	9	6	7	9	9	8	2,3
х	16	-5	4	8	5	-1	11	4	2	2	6	3	3	5	2	3	15	3	7	5	6	7	6	6,2	1,76
х	16	-1	0	5	-2	7	9	8	4	4	9	3	6	3	1	2	20	3	7	7	12	4	9	8	1,76
х	16	5	-7	8	9	8	23	6	4	2	9	4	5	8	3	5	23	1	6	8	12	9	9	8,8	1,84

х	16	-5	4	8	5	-1	11	4	2	2	6	3	3	5	2	3	15	3	7	5	6	7	6	6,2	1,76
д	16	9	4	3	15	12	44	9	3	6	6	4	2	9	6	3	24	3	9	6	7	9	9	8	2,3
д	16	11	5	11	7	8	42	8	4	4	10	5	5	8	6	2	26	2	5	6	11	2	3	5,4	2,07
х	16	-1	0	5	-2	7	9	8	4	4	9	3	6	3	1	2	20	3	7	7	12	4	9	8	1,76
д	16	16	-4	12	12	4	41	6	3	3	8	4	4	8	5	3	22	2	9	4	7	5	7	6,4	2,15
х	16	11	-1	11	7	9	37	8	3	5	7	4	3	9	5	4	24	2	5	6	11	2	8	5,4	2
х	16	-5	4	8	5	-1	11	4	2	2	6	3	3	5	2	3	15	3	7	5	6	7	6	6,2	1,76
д	16	12	0	12	6	8	40	11	6	5	6	2	4	8	5	3	25	3	5	2	4	5	6	4,4	2,3
д	16	15	-6	9	14	12	45	8	4	4	7	2	5	9	4	5	24	1	2	1	5	6	1	3	2,15
д	16	15	4	12	10	12	55	9	6	3	8	4	4	6	3	3	23	2	8	5	2	2	3	4	2,3
д	16	12	2	14	11	7	47	5	4	1	9	5	4	6	5	1	20	3	4	4	5	5	7	5	2,15
д	16	12	-5	7	17	10	41	11	5	6	7	2	5	10	5	5	28	1	12	6	12	8	8	9,4	2,07
х	16	-5	4	8	5	-1	11	4	2	2	6	3	3	5	2	3	15	3	7	5	6	7	6	6,2	1,76
х	16	-1	0	5	-2	7	9	8	4	4	9	3	6	3	1	2	20	3	7	7	12	4	9	8	1,76
д	16	12	6	12	12	8	52	2	1	1	10	5	5	7	5	2	19	3	5	1	4	5	7	4,4	2,15
х	16	-1	0	5	-2	7	9	8	4	4	9	3	6	3	1	2	20	3	7	7	12	4	9	8	1,76
д	16	15	4	12	10	12	55	9	6	3	8	4	4	6	3	3	23	2	8	5	2	2	3	4	2,3
х	16	-1	0	5	-2	7	9	8	4	4	9	3	6	3	1	2	20	3	7	7	12	4	9	8	1,76
д	16	11	5	11	7	8	42	8	4	4	10	5	5	8	6	2	26	2	5	6	11	2	3	5,4	2,07
х	16	5	-7	8	9	8	23	6	4	2	9	4	5	8	3	5	23	1	6	8	12	9	9	8,8	1,84
д	16	16	-4	12	12	4	41	6	3	3	8	4	4	8	5	3	22	2	9	4	7	5	7	6,4	2,15
х	16	-5	4	8	5	-1	11	4	2	2	6	3	3	5	2	3	15	3	7	5	6	7	6	6,2	1,76
х	16	11	-1	11	7	9	37	8	3	5	7	4	3	9	5	4	24	2	5	6	11	2	8	5,4	2
д	16	12	-5	7	17	10	41	11	5	6	7	2	5	10	5	5	28	1	12	6	12	8	8	9,4	2,07
д	16	12	0	12	6	8	40	11	6	5	6	2	4	8	5	3	25	3	5	2	4	5	6	4,4	2,3
д	16	15	-6	9	14	12	45	8	4	4	7	2	5	9	4	5	24	1	2	1	5	6	1	3	2,15

Продовження табл. Б.1.

х	16	-1	0	5	-2	7	9	8	4	4	9	3	6	3	1	2	20	3	7	7	12	4	9	8	1,76
д	16	12	6	12	12	8	52	2	1	1	10	5	5	7	5	2	19	3	5	1	4	5	7	4,4	2,15
д	16	12	2	14	11	7	47	5	4	1	9	5	4	6	5	1	20	3	4	4	5	5	7	5	2,15
д	16	16	6	17	15	9	63	6	2	4	8	4	4	5	1	4	19	3	6	7	4	9	7	6,6	2,15
х	16	-5	4	8	5	-1	11	4	2	2	6	3	3	5	2	3	15	3	7	5	6	7	6	6,2	1,76
д	16	18	2	8	8	3	39	7	4	3	5	3	2	3	2	1	15	3	5	9	6	9	11	9	1,92
д	16	12	3	10	6	8	40	6	3	3	7	3	4	7	4	3	20	3	6	2	4	3	5	4	2,15
х	16	12	7	7	5	5	37	7	5	2	9	4	5	6	2	4	22	3	2	2	2	2	5	2,6	2,15
х	16	-5	4	8	5	-1	11	4	2	2	6	3	3	5	2	3	15	3	7	5	6	7	6	6,2	1,76

x	16	-9	7	-2	9	5	10	8	4	4	10	4	6	9	4	5	27	3	7	4	6	9	6	6,4	2
д	16	11	-8	0	9	11	23	6	3	3	4	3	1	8	5	3	18	3	6	7	5	4	7	5,8	1,84
д	16	10	-1	9	0	7	25	4	2	2	8	3	5	7	3	4	19	3	6	5	6	5	8	6	1,84
д	16	11	-8	0	9	11	23	6	3	3	4	3	1	8	5	3	18	3	6	7	5	4	7	5,8	1,84
д	16	12	6	12	12	8	52	2	1	1	10	5	5	7	5	2	19	3	5	1	4	5	7	4,4	2,15
x	16	-1	0	5	-2	7	9	8	4	4	9	3	6	3	1	2	20	3	7	7	12	4	9	8	1,76

Додаток В

Результати тестування підлітків за 16 факторним особистісним опитувальником Кеттелла

Таблиця В.1.

Індивідуальні дані показників підлітків за тестом Кеттелла

Стать	Вік	П25	П26	П27	П28	П29	П30	П31	П32	П33	П34	П35	П36	П37	П38
д	11	16	6	10	14	11	10	15	18	12	7	12	3	7	10
х	12	9	3	7	9	14	10	10	8	11	11	15	12	12	10
х	12	8	10	12	8	12	10	7	10	8	7	10	11	14	7
х	12	9	4	9	12	12	9	14	14	8	10	7	7	12	10
х	12	8	9	12	12	5	12	14	12	12	9	11	8	8	6
х	12	12	6	10	7	14	10	9	12	8	9	7	10	12	11
д	12	12	5	9	9	12	16	12	14	7	12	12	7	12	12
д	12	8	4	10	9	14	12	9	12	14	10	6	8	12	12
д	12	4	4	9	7	9	11	7	18	5	14	11	12	9	8
х	12	9	5	11	12	17	16	12	12	12	12	10	14	9	9
х	12	8	9	12	12	5	12	14	12	12	9	11	8	8	6
х	12	9	3	7	9	14	10	10	8	11	11	15	12	12	10
х	12	8	9	12	12	5	12	14	12	12	9	11	8	8	6
х	12	9	4	9	12	12	9	14	14	8	10	7	7	12	10
д	12	12	5	9	9	12	16	12	14	7	12	12	7	12	12
х	12	9	3	7	9	14	10	10	8	11	11	15	12	12	10
д	12	8	4	10	9	14	12	9	12	14	10	6	8	12	12
х	12	12	6	10	7	14	10	9	12	8	9	7	10	12	11
д	12	4	4	9	7	9	11	7	18	5	14	11	12	9	8
д	12	8	4	10	9	14	12	9	12	14	10	6	8	12	12
д	12	10	4	7	9	7	11	6	11	7	7	8	11	7	12
х	12	9	3	7	9	14	10	10	8	11	11	15	12	12	10
х	12	8	9	12	12	5	12	14	12	12	9	11	8	8	6
х	12	9	5	11	12	17	16	12	12	12	12	10	14	9	9
д	12	8	4	10	9	14	12	9	12	14	10	6	8	12	12
х	12	9	7	12	8	12	4	16	16	12	9	11	12	10	12
х	12	9	3	7	9	14	10	10	8	11	11	15	12	12	10
х	12	10	5	12	15	11	8	12	6	7	8	10	10	8	7
х	12	11	5	10	11	8	14	8	9	8	9	10	11	12	15
д	12	10	4	7	9	7	11	6	11	7	7	8	11	7	12
х	12	9	3	7	9	14	10	10	8	11	11	15	12	12	10
х	12	12	2	8	8	16	10	12	10	6	8	12	6	6	12
д	12	8	4	10	9	14	12	9	12	14	10	6	8	12	12
х	12	9	1	10	16	16	16	9	10	12	8	12	8	12	6
х	12	8	9	12	12	5	12	14	12	12	9	11	8	8	6
х	12	10	4	12	7	12	9	9	12	12	8	9	4	8	14
д	12	10	4	7	9	7	11	6	11	7	7	8	11	7	12
х	12	12	4	7	9	14	8	12	10	9	7	9	12	12	12
х	12	8	9	12	12	5	12	14	12	12	9	11	8	8	6

Продовження табл. В.1.

х	12	9	8	12	6	14	7	15	16	14	12	2	6	14	6
д	12	10	4	7	9	7	11	6	11	7	7	8	11	7	12
х	12	14	3	8	3	16	14	8	16	10	4	8	5	5	8
д	12	10	4	7	9	7	11	6	11	7	7	8	11	7	12
х	12	9	1	10	16	16	16	9	10	12	8	12	8	12	6
х	12	11	5	10	11	8	14	8	9	8	9	10	11	12	15
х	12	9	7	12	8	12	4	16	16	12	9	11	12	10	12
х	12	10	2	3	8	12	8	11	12	9	11	7	4	11	15
д	12	8	4	10	9	14	12	9	12	14	10	6	8	12	12
х	12	12	2	8	8	16	10	12	10	6	8	12	6	6	12
х	12	10	5	12	15	11	8	12	6	7	8	10	10	8	7
д	12	10	4	7	9	7	11	6	11	7	7	8	11	7	12
д	12	8	4	10	9	14	12	9	12	14	10	6	8	12	12
х	12	12	9	10	6	11	11	8	12	10	9	8	10	10	9
х	12	12	8	16	9	11	12	16	19	9	8	7	3	12	7
х	12	10	5	11	12	9	17	10	10	10	8	9	8	10	10
д	12	10	4	7	9	7	11	6	11	7	7	8	11	7	12
д	12	12	8	14	7	14	11	12	10	7	7	12	11	11	12
х	12	6	3	6	7	7	10	11	12	16	14	12	8	10	16
д	13	9	12	8	12	10	12	15	12	14	11	6	7	12	12
д	13	12	5	11	7	14	6	18	8	14	14	8	10	10	4
д	13	8	4	14	9	17	6	18	8	12	12	7	11	14	9
х	13	9	4	6	9	12	9	12	10	7	11	11	11	15	11
д	13	11	5	8	18	11	14	9	12	8	9	11	5	10	12
х	13	12	4	0	14	11	11	10	12	12	9	9	11	6	11
д	13	12	6	4	9	11	12	9	10	7	7	8	4	10	10
д	13	6	3	7	11	6	7	5	9	11	9	9	14	11	9
д	13	9	4	8	7	5	6	9	6	5	10	10	11	12	6
д	13	6	1	5	15	12	11	12	12	15	9	10	12	12	11
х	13	9	8	11	15	12	12	8	12	6	12	8	10	7	12
х	13	12	0	6	9	9	12	12	7	12	12	12	12	12	6
д	13	9	4	8	7	5	6	9	6	5	10	10	11	12	6
х	13	12	7	12	10	10	12	15	14	10	7	8	5	12	9
д	13	11	7	9	10	9	12	11	6	7	12	10	12	12	9
х	13	6	3	6	7	7	10	11	12	16	14	12	8	10	16
д	13	9	4	8	7	5	6	9	6	5	10	10	11	12	6
д	13	12	5	16	2	15	11	12	12	8	8	10	12	14	3
х	13	6	3	6	7	7	10	11	12	16	14	12	8	10	16
х	13	6	8	12	6	12	10	7	15	18	17	15	15	6	9
х	13	6	3	6	7	7	10	11	12	16	14	12	8	10	16
х	13	9	8	11	15	12	12	8	12	6	12	8	10	7	12
х	13	6	3	6	7	7	10	11	12	16	14	12	8	10	16
х	13	12	7	12	10	10	12	15	14	10	7	8	5	12	9
д	13	11	7	9	10	9	12	11	6	7	12	10	12	12	9
х	13	6	3	6	7	7	10	11	12	16	14	12	8	10	16
х	13	10	5	10	12	9	12	18	14	12	12	8	6	11	12
х	13	14	3	8	7	14	10	12	12	9	7	9	7	10	11
д	13	9	4	8	7	5	6	9	6	5	10	10	11	12	6
х	13	11	5	14	10	4	12	7	9	12	11	8	9	11	12
д	13	9	4	8	7	5	6	9	6	5	10	10	11	12	6

Продовження табл. В.1.

х	13	11	5	8	10	8	14	11	11	11	9	12	10	12	8
д	13	9	4	8	7	5	6	9	6	5	10	10	11	12	6
х	13	11	5	14	10	4	12	7	9	12	11	8	9	11	12
х	13	6	3	6	7	7	10	11	12	16	14	12	8	10	16
д	13	12	5	16	2	15	11	12	12	8	8	10	12	14	3
х	13	11	5	8	10	8	14	11	11	11	9	12	10	12	8
х	13	10	5	10	12	9	12	18	14	12	12	8	6	11	12
д	13	11	4	15	12	14	15	12	16	7	3	9	3	10	12
д	13	9	4	8	7	5	6	9	6	5	10	10	11	12	6
х	13	9	6	17	9	15	8	16	9	11	10	11	10	11	5
х	13	10	6	7	11	9	9	9	10	11	10	11	7	10	9
д	13	11	4	15	12	14	15	12	16	7	3	9	3	10	12
х	13	8	5	6	10	7	10	8	8	10	12	15	5	11	14
х	13	12	4	12	12	14	15	19	18	8	10	10	3	14	8
д	13	11	4	15	12	14	15	12	16	7	3	9	3	10	12
д	13	10	3	6	14	8	12	11	12	14	14	15	10	11	10
д	13	12	4	15	12	12	15	7	16	8	8	8	4	11	11
д	13	11	4	15	12	14	15	12	16	7	3	9	3	10	12
д	13	9	4	7	11	10	7	14	10	12	9	9	9	15	11
д	13	12	6	15	8	12	10	10	17	9	7	4	6	12	9
д	13	10	7	11	12	14	7	14	15	12	6	11	10	12	6
д	13	11	4	15	12	14	15	12	16	7	3	9	3	10	12
д	13	9	8	18	8	10	10	15	14	14	12	7	6	14	6
д	13	10	5	7	9	20	14	14	14	5	10	12	5	14	11
д	13	11	4	15	12	14	15	12	16	7	3	9	3	10	12
д	13	12	4	6	12	10	14	7	12	12	6	12	5	4	11
д	13	16	6	11	12	15	12	8	10	12	3	6	10	9	9
д	13	11	4	15	12	14	15	12	16	7	3	9	3	10	12
х	13	14	3	8	7	14	10	12	12	9	7	9	7	10	11
д	13	11	4	15	12	14	15	12	16	7	3	9	3	10	12
х	13	11	6	12	11	9	10	10	12	9	8	7	6	12	6
д	13	11	4	15	12	14	15	12	16	7	3	9	3	10	12
д	13	10	2	18	9	14	16	12	10	11	15	15	10	9	8
д	13	11	4	15	12	14	15	12	16	7	3	9	3	10	12
д	13	12	5	8	9	5	10	11	15	10	8	12	9	10	8
д	13	11	4	15	12	14	15	12	16	7	3	9	3	10	12
х	14	12	6	12	10	8	6	10	14	11	8	8	10	10	11
д	14	14	5	10	12	10	14	12	14	10	9	9	4	9	9
х	14	12	6	12	10	8	6	10	14	11	8	8	10	10	11
х	14	12	3	8	8	10	8	16	8	11	6	7	10	10	8
д	14	8	2	7	10	10	15	8	12	8	10	8	7	10	11
д	14	18	1	6	8	10	16	12	12	12	6	8	4	12	10
д	14	12	2	7	10	5	17	9	10	16	10	6	6	10	12
х	14	8	2	8	2	10	4	12	10	6	10	10	12	12	12
д	14	8	2	7	10	10	15	8	12	8	10	8	7	10	11
д	14	9	7	7	6	9	11	7	9	9	9	12	12	12	6
х	14	12	6	12	10	8	6	10	14	11	8	8	10	10	11
д	14	10	1	6	14	10	12	4	10	12	2	4	6	8	10
д	14	10	2	12	4	8	8	4	16	8	2	4	4	8	6
д	14	8	5	4	10	8	14	16	8	10	6	8	4	12	4
х	14	6	2	2	6	2	4	4	8	6	4	6	4	6	6
д	14	8	2	7	10	10	15	8	12	8	10	8	7	10	11
д	14	10	2	12	4	8	8	4	16	8	2	4	4	8	6
х	14	12	6	12	10	8	6	10	14	11	8	8	10	10	11
д	14	8	2	7	10	10	15	8	12	8	10	8	7	10	11

Продовження табл. В.1.

д	14	9	7	1	6	14	10	8	14	14	6	6	12	14	7
х	14	8	2	8	2	10	4	12	10	6	10	10	12	12	12
д	14	10	3	2	2	8	12	10	6	8	6	14	6	10	2
х	14	8	2	8	2	10	4	12	10	6	10	10	12	12	12
д	14	17	2	6	10	9	14	9	11	12	10	14	5	15	14
д	14	10	2	12	4	8	8	4	16	8	2	4	4	8	6
д	14	12	0	4	12	8	12	6	12	12	4	4	4	6	8
д	14	8	1	6	8	8	8	8	6	10	8	12	6	8	14
х	14	8	2	8	2	10	4	12	10	6	10	10	12	12	12
д	14	8	2	7	10	10	15	8	12	8	10	8	7	10	11
д	14	12	7	12	6	2	10	20	12	12	10	6	6	8	2
х	14	8	2	8	2	10	4	12	10	6	10	10	12	12	12
д	14	8	2	16	4	6	8	10	12	10	8	6	8	12	10
д	14	8	5	4	10	8	14	16	8	10	6	8	4	12	4
д	14	4	2	2	6	0	10	2	4	10	2	4	4	6	8
х	14	8	2	8	2	10	4	12	10	6	10	10	12	12	12
д	14	8	1	2	8	4	18	2	6	10	10	8	4	6	10
д	14	8	2	7	10	10	15	8	12	8	10	8	7	10	11
д	14	8	5	14	0	4	6	10	4	14	2	10	12	10	8
х	14	8	2	8	2	10	4	12	10	6	10	10	12	12	12
д	14	8	0	10	6	8	8	16	10	12	8	6	6	14	4
д	14	8	2	7	10	10	15	8	12	8	10	8	7	10	11
д	14	8	5	4	10	8	14	16	8	10	6	8	4	12	4
х	14	10	4	6	10	16	6	10	4	8	16	18	16	8	6
х	14	12	6	12	10	8	6	10	14	11	8	8	10	10	11
д	14	12	3	10	8	4	12	6	14	12	6	8	2	8	12
х	14	12	6	12	10	8	6	10	14	11	8	8	10	10	11
д	14	8	2	16	4	6	8	10	12	10	8	6	8	12	10
д	14	10	2	12	4	8	8	4	16	8	2	4	4	8	6
д	14	9	7	7	6	9	11	7	9	9	9	12	12	12	6
х	14	12	6	12	10	8	6	10	14	11	8	8	10	10	11
д	14	12	0	4	12	8	12	6	12	12	4	4	4	6	8
д	14	10	2	12	4	8	8	4	16	8	2	4	4	8	6
д	14	8	5	4	10	8	14	16	8	10	6	8	4	12	4
д	14	4	3	4	6	2	4	8	2	6	4	6	6	8	8
д	14	8	2	7	10	10	15	8	12	8	10	8	7	10	11
х	14	12	3	8	8	10	8	16	8	11	6	7	10	10	8
д	14	10	2	12	4	8	8	4	16	8	2	4	4	8	6
д	14	8	5	4	10	8	14	16	8	10	6	8	4	12	4
д	14	9	7	1	6	14	10	8	14	14	6	6	12	14	7
д	14	8	5	4	10	8	14	16	8	10	6	8	4	12	4
х	14	6	2	2	6	2	4	4	8	6	4	6	4	6	6
д	14	8	5	4	10	8	14	16	8	10	6	8	4	12	4
д	14	8	1	6	8	8	8	8	6	10	8	12	6	8	14
д	14	8	2	7	10	10	15	8	12	8	10	8	7	10	11
д	14	10	1	6	14	10	12	4	10	12	2	4	6	8	10
д	14	10	2	12	4	8	8	4	16	8	2	4	4	8	6
д	14	18	1	6	8	10	16	12	12	12	6	8	4	12	10
х	14	12	6	12	10	8	6	10	14	11	8	8	10	10	11
д	14	10	2	12	4	8	8	4	16	8	2	4	4	8	6
д	14	12	2	7	10	5	17	9	10	16	10	6	6	10	12
х	14	6	2	10	0	6	8	4	6	10	2	8	6	14	12
д	14	8	5	4	10	8	14	16	8	10	6	8	4	12	4
х	14	12	6	12	10	8	6	10	14	11	8	8	10	10	11
д	14	10	2	12	4	8	8	4	16	8	2	4	4	8	6

Продовження табл. В.1.

д	14	8	5	4	10	8	14	16	8	10	6	8	4	12	4
х	14	12	6	12	10	8	6	10	14	11	8	8	10	10	11
д	14	8	2	7	10	10	15	8	12	8	10	8	7	10	11
д	14	10	2	12	4	8	8	4	16	8	2	4	4	8	6
д	14	8	5	4	10	8	14	16	8	10	6	8	4	12	4
х	14	12	6	12	10	8	6	10	14	11	8	8	10	10	11
д	14	8	2	7	10	10	15	8	12	8	10	8	7	10	11
д	14	10	2	12	4	8	8	4	16	8	2	4	4	8	6
д	14	8	5	4	10	8	14	16	8	10	6	8	4	12	4
д	15	10	11	14	8	12	10	12	12	12	12	11	7	16	10
д	15	5	7	11	12	15	8	12	8	10	10	16	10	11	8
х	15	16	14	12	3	6	7	14	11	11	8	10	10	10	10
х	15	7	3	10	11	10	9	11	12	9	11	8	9	11	6
д	15	6	3	5	12	7	12	9	10	7	8	10	6	3	11
х	15	10	3	7	7	16	9	11	16	8	10	12	8	9	11
д	15	8	6	4	10	6	6	8	10	10	6	8	8	8	10
д	15	8	3	4	18	6	10	4	10	16	12	12	8	10	10
х	15	12	3	8	12	10	16	12	14	4	6	6	4	6	10
х	15	6	3	8	0	12	4	6	10	0	6	4	6	6	4
д	15	6	9	4	8	6	8	6	6	4	8	4	0	6	6
х	15	8	5	2	8	8	6	2	8	6	6	14	8	10	18
д	15	6	3	5	12	7	12	9	10	7	8	10	6	3	11
х	15	10	3	7	7	16	9	11	16	8	10	12	8	9	11
х	15	11	1	7	8	12	12	11	14	9	11	10	11	12	12
д	15	9	4	6	12	7	10	16	5	12	10	11	10	7	8
д	15	16	3	4	14	6	18	8	6	12	8	16	10	10	8
д	15	10	1	9	11	9	12	10	15	10	5	11	8	10	6
д	15	12	2	8	12	11	9	10	11	12	16	14	14	12	8
д	15	7	1	8	11	12	12	9	16	11	12	12	2	4	10
х	15	0	4	0	6	6	6	4	2	4	6	12	6	8	6
д	15	8	2	2	14	6	4	8	8	8	4	16	6	14	10
д	15	8	4	8	8	6	8	2	6	10	10	6	8	4	2
х	15	0	4	0	6	6	6	4	2	4	6	12	6	8	6
д	15	8	3	4	18	6	10	4	10	16	12	12	8	10	10
д	15	6	8	4	8	10	4	8	6	10	6	4	2	6	2
д	15	16	3	4	14	6	18	8	6	12	8	16	10	10	8
д	15	8	3	4	18	6	10	4	10	16	12	12	8	10	10
х	15	12	3	8	12	10	16	12	14	4	6	6	4	6	10
х	15	6	3	8	0	12	4	6	10	0	6	4	6	6	4
х	15	12	2	7	14	5	17	16	12	6	16	14	7	8	12
х	15	8	5	2	8	8	6	2	8	6	6	14	8	10	18
д	15	6	3	5	12	7	12	9	10	7	8	10	6	3	11
х	15	10	3	7	7	16	9	11	16	8	10	12	8	9	11
д	15	16	3	4	14	6	18	8	6	12	8	16	10	10	8
д	15	8	2	2	14	6	4	8	8	8	4	16	6	14	10
х	15	12	3	8	12	10	16	12	14	4	6	6	4	6	10
х	15	6	3	8	0	12	4	6	10	0	6	4	6	6	4
х	15	0	4	0	6	6	6	4	2	4	6	12	6	8	6
х	15	8	5	2	8	8	6	2	8	6	6	14	8	10	18
д	15	6	3	5	12	7	12	9	10	7	8	10	6	3	11
х	15	10	3	7	7	16	9	11	16	8	10	12	8	9	11
д	15	16	3	4	14	6	18	8	6	12	8	16	10	10	8
д	15	8	3	4	18	6	10	4	10	16	12	12	8	10	10
х	15	12	3	8	12	10	16	12	14	4	6	6	4	6	10
х	15	6	3	8	0	12	4	6	10	0	6	4	6	6	4

Продовження табл. В.1.

х	15	0	4	0	6	6	6	4	2	4	6	12	6	8	6
д	15	8	6	4	10	6	6	8	10	10	6	8	8	8	10
х	15	11	1	7	8	12	12	11	14	9	11	10	11	12	12
х	15	8	5	2	8	8	6	2	8	6	6	14	8	10	18
д	15	6	3	5	12	7	12	9	10	7	8	10	6	3	11
х	15	10	3	7	7	16	9	11	16	8	10	12	8	9	11
д	15	8	3	4	18	6	10	4	10	16	12	12	8	10	10
х	15	6	3	8	0	12	4	6	10	0	6	4	6	6	4
д	15	12	2	8	12	11	9	10	11	12	16	14	14	12	8
х	15	8	5	2	8	8	6	2	8	6	6	14	8	10	18
д	15	6	3	5	12	7	12	9	10	7	8	10	6	3	11
д	15	15	3	10	7	14	16	6	14	14	12	11	6	10	11
д	15	16	3	4	14	6	18	8	6	12	8	16	10	10	8
д	15	8	3	4	18	6	10	4	10	16	12	12	8	10	10
х	15	6	3	8	0	12	4	6	10	0	6	4	6	6	4
х	15	8	5	2	8	8	6	2	8	6	6	14	8	10	18
х	15	11	2	6	12	11	10	7	11	11	6	8	14	10	9
х	15	0	4	0	6	6	6	4	2	4	6	12	6	8	6
д	15	12	2	5	16	12	12	8	10	14	9	12	8	9	16
х	15	0	4	0	6	6	6	4	2	4	6	12	6	8	6
д	15	9	4	6	12	7	10	16	5	12	10	11	10	7	8
д	15	6	3	5	12	7	12	9	10	7	8	10	6	3	11
д	15	10	1	9	11	9	12	10	15	10	5	11	8	10	6
х	15	12	3	8	12	10	16	12	14	4	6	6	4	6	10
д	15	7	1	8	11	12	12	9	16	11	12	12	2	4	10
х	15	10	3	7	7	16	9	11	16	8	10	12	8	9	11
д	15	8	4	8	8	6	8	2	6	10	10	6	8	4	2
д	15	16	3	4	14	6	18	8	6	12	8	16	10	10	8
д	15	6	9	4	8	6	8	6	6	4	8	4	0	6	6
д	15	6	8	4	8	10	4	8	6	10	6	4	2	6	2
х	15	12	3	8	12	10	16	12	14	4	6	6	4	6	10
д	15	17	5	12	11	12	16	9	17	8	7	11	4	9	7
д	15	12	4	10	17	8	14	12	14	12	8	10	7	6	12
х	15	10	3	7	7	16	9	11	16	8	10	12	8	9	11
д	15	12	4	6	16	6	14	7	8	12	12	12	5	6	11
х	15	16	4	14	12	16	14	10	14	16	4	10	4	10	14
х	15	8	4	12	9	6	10	7	12	12	9	8	9	8	7
д	15	16	2	18	10	8	12	10	16	8	4	10	8	12	6
д	15	12	7	11	4	6	9	12	4	20	11	8	16	14	6
д	15	12	1	7	8	16	12	6	11	12	6	12	8	6	16
д	15	16	3	4	14	6	18	8	6	12	8	16	10	10	8
д	15	8	3	4	18	6	10	4	10	16	12	12	8	10	10
д	15	8	1	8	12	14	14	14	14	14	12	12	6	6	8
х	15	12	3	8	12	10	16	12	14	4	6	6	4	6	10
д	15	12	2	6	16	14	20	14	0	10	12	14	2	6	10
х	15	10	2	4	7	7	7	5	12	7	1	18	9	7	19
д	15	8	3	8	12	10	8	14	10	10	14	4	10	10	10
д	15	12	3	8	18	10	12	14	14	14	12	14	6	18	10
х	15	6	3	8	0	12	4	6	10	0	6	4	6	6	4
х	15	8	2	12	8	12	10	12	12	6	4	6	10	10	10

Продовження табл. В.1.

х	15	14	1	12	12	14	12	10	8	6	6	8	4	14	12
х	15	10	2	4	6	6	14	6	8	4	10	10	6	10	10
х	15	12	2	2	6	8	10	4	8	6	4	6	4	6	4
х	15	0	6	6	10	2	8	6	8	2	4	6	4	6	10
х	15	0	4	0	6	6	6	4	2	4	6	12	6	8	6
д	15	12	2	4	12	6	10	12	12	8	8	6	4	8	8
х	15	14	4	6	6	4	16	8	10	8	8	4	4	12	6
х	15	12	3	6	8	10	16	6	10	4	8	10	2	12	12
х	15	10	3	4	8	8	10	14	12	0	4	6	6	8	12
д	15	12	1	6	8	8	4	4	6	8	2	4	4	12	10
х	15	8	5	2	8	8	6	2	8	6	6	14	8	10	18
д	15	14	5	8	4	12	14	4	14	8	4	4	8	10	6
д	15	10	3	8	8	8	4	10	10	10	4	4	0	8	8
х	15	12	2	8	8	18	14	10	14	2	0	8	2	12	12
д	15	14	5	8	4	12	14	4	14	8	4	4	8	10	6
х	15	6	8	6	0	8	4	10	6	10	6	14	8	10	6
д	15	10	0	10	14	6	14	4	10	8	8	8	2	10	16
д	15	14	5	8	4	12	14	4	14	8	4	4	8	10	6
х	15	14	3	12	4	12	14	16	18	2	4	6	8	12	8
х	15	16	4	12	8	10	6	18	12	10	12	12	12	12	12
д	15	16	1	6	8	10	10	14	10	16	4	6	0	2	6
д	15	12	6	14	2	4	4	20	8	12	6	4	10	14	2
х	15	12	4	12	18	12	14	6	14	12	10	4	6	8	12
д	15	12	3	2	8	4	14	4	8	8	4	14	2	10	4
д	15	12	6	14	2	4	4	20	8	12	6	4	10	14	2
х	15	10	6	14	2	12	2	12	12	6	4	0	4	8	0
д	15	12	2	6	8	8	16	6	14	14	4	10	2	6	14
д	15	12	6	14	2	4	4	20	8	12	6	4	10	14	2
д	15	12	1	6	8	8	4	4	6	8	2	4	4	12	10
д	15	12	3	6	14	10	14	4	14	8	8	4	0	6	6
д	15	16	2	18	10	8	12	10	16	8	4	10	8	12	6
д	15	12	1	6	8	8	4	4	6	8	2	4	4	12	10
д	15	14	5	8	4	12	14	4	14	8	4	4	8	10	6
х	15	6	1	4	2	8	10	6	6	2	0	8	4	16	0
д	15	16	2	18	10	8	12	10	16	8	4	10	8	12	6

Продовження табл. В.1.

д	15	14	3	2	14	10	14	10	10	6	6	10	4	8	12
х	16	8	8	6	8	6	8	6	8	8	6	12	10	10	8
х	16	12	7	10	6	8	6	6	2	2	6	6	6	6	4
д	16	6	3	4	8	4	12	12	6	8	6	6	2	12	12
д	16	6	6	2	12	8	12	6	8	8	4	6	6	10	8
д	16	8	4	6	4	4	4	8	10	6	4	6	2	4	12
х	16	10	6	12	9	7	7	12	15	12	8	9	8	11	10
х	16	14	1	14	8	6	14	10	10	2	10	10	6	6	12
х	16	6	10	6	6	8	6	6	6	8	4	8	6	10	4
х	16	10	6	12	9	7	7	12	15	12	8	9	8	11	10
д	16	8	4	6	4	4	4	8	10	6	4	6	2	4	12
д	16	10	4	0	12	8	12	6	6	10	6	12	2	8	12
х	16	14	1	14	8	6	14	10	10	2	10	10	6	6	12
д	16	6	8	2	12	10	8	14	4	8	10	10	4	8	6
х	16	10	0	0	12	8	10	4	8	8	6	12	2	8	10
х	16	10	6	12	9	7	7	12	15	12	8	9	8	11	10
д	16	15	3	4	18	10	17	9	10	11	17	18	7	15	7
д	16	15	2	14	4	10	16	12	18	8	4	2	3	9	8
д	16	6	5	10	10	8	10	6	10	14	14	16	16	8	5
д	16	11	5	9	9	11	9	15	11	12	12	9	11	15	12
д	16	4	2	4	14	8	10	8	10	16	4	12	4	4	12
х	16	10	6	12	9	7	7	12	15	12	8	9	8	11	10
х	16	14	1	14	8	6	14	10	10	2	10	10	6	6	12
д	16	9	7	7	10	14	7	14	10	12	14	11	9	12	10
х	16	14	1	14	8	6	14	10	10	2	10	10	6	6	12
д	16	6	5	10	10	8	10	6	10	14	14	16	16	8	5
х	16	14	1	14	8	6	14	10	10	2	10	10	6	6	12
д	16	10	4	0	12	8	12	6	6	10	6	12	2	8	12
х	16	6	10	6	6	8	6	6	6	8	4	8	6	10	4
д	16	6	8	2	12	10	8	14	4	8	10	10	4	8	6
х	16	10	6	12	9	7	7	12	15	12	8	9	8	11	10
х	16	10	0	0	12	8	10	4	8	8	6	12	2	8	10
д	16	4	2	4	14	8	10	8	10	16	4	12	4	4	12
д	16	15	3	4	18	10	17	9	10	11	17	18	7	15	7
д	16	15	2	14	4	10	16	12	18	8	4	2	3	9	8

Продовження табл. В.1.

х	16	14	1	14	8	6	14	10	10	2	10	10	6	6	12
д	16	9	7	7	10	14	7	14	10	12	14	11	9	12	10
д	16	11	5	9	9	11	9	15	11	12	12	9	11	15	12
д	16	8	4	12	10	12	15	20	14	10	8	12	12	14	12
х	16	10	6	12	9	7	7	12	15	12	8	9	8	11	10
д	16	12	3	2	12	6	16	8	12	7	8	18	11	10	12
д	16	11	2	3	11	12	17	9	8	14	9	18	9	12	9
х	16	11	4	15	2	11	6	14	15	4	6	10	7	16	5
х	16	10	6	12	9	7	7	12	15	12	8	9	8	11	10
х	16	11	3	4	10	12	6	8	15	10	11	11	10	16	12
д	16	8	3	0	2	6	14	2	8	14	10	18	2	8	16
д	16	10	1	4	14	6	16	8	14	2	8	10	4	10	10
д	16	8	3	0	2	6	14	2	8	14	10	18	2	8	16
д	16	9	7	7	10	14	7	14	10	12	14	11	9	12	10
х	16	14	1	14	8	6	14	10	10	2	10	10	6	6	12